

VILNIAUS UNIVERSITETAS
LIETUVOS SOCIALINIŲ TYRIMŲ CENTRAS

Jurga Mataitytė-Diržienė

**SUTRIKUSIOS PSICHIKOS ASMENŲ VAIZDAVIMAS
LIETUVOS ŽINIASKLAIDOJE**

Daktaro disertacija
Socialiniai mokslai, sociologija (05 S)

Vilnius, 2011

Disertacija rengta 2005–2011 metais Vilniaus universitete.

Mokslinis vadovas: prof. dr. Laimutė Žalimienė (Vilniaus universitetas, socialiniai mokslai, sociologija, 05 S).

Konsultantas: doc. dr. Arūnas Germanavičius (Vilniaus universitetas, biomedicinos mokslai, medicina – 07B).

TURINYS

ĮVADAS	7
I. PSICHIKOS SUTRIKIMAI IR JŲ SOCIALINIS KONSTRAVIMAS	14
1.1. Psichikos sutrikimų samprata	14
1.1.1. <i>Psichikos sutrikimų sampratos raida</i>	15
1.1.2. <i>Psichikos sutrikimų apibrėžtys ir paplitimas</i>	23
1.2. Socialinės tikrovės konstravimas.....	32
1.2.1. <i>Socialinio konstrukcionizmo tradicija</i>	32
1.2.2. <i>Psichikos sutrikimų sampratos konstravimo perspektyvos</i>	39
1.2.2.1. Kalbos reikšmė konstruojant psichikos sutrikimų sampratas.....	39
1.2.2.2. Psichikos sutrikimų internalizacijos, eksternalizacijos ir objektyvacijos aspektai.....	41
1.2.3. <i>Medicininis psichikos sutrikimų sampratos diskursas</i>	48
1.2.4. <i>Psichosocialinis psichikos sutrikimų sampratos diskursas</i>	52
1.2.5. <i>Stigma, kaip sutrikusios psichikos asmenų socialinių vaizdinių dalis</i>	58
1.2.5.1. Socialinės stigos klasikinė samprata.....	59
1.2.5.2. Dabartinės psichikos sutrikimų stigos koncepcijos.....	63
1.2.5.3. Stereotipai, kaip socialinės stigos atributai.....	70
1.2.5.4. Psichikos sutrikimo diagnozė, kaip stereotipas	73
II. ŽINIASKLAIDA, KAIP VIENA SVARBIAUSIŲ SOCIALINIŲ KONSTRUKTŲ KŪRĖJA	76
2.1. Žiniasklaida socialinio konstravimo procese.....	76
2.2. Žiniasklaidos samprata ir svarba visuomenėje	77
2.3. Žiniasklaidos priemonių – laikraščių ir interneto specifika.....	80
2.4. Žiniasklaidos poveikis konstruojant socialinį pasaulį	85
2.5. Naujienų kūrimas ir naujienų žiniasklaidos poveikio specifika konstruojant socialinį pasaulį ir jo fenomenus	91
2.6. Empirinio tyrimo tikslas ir uždaviniai	98
III. TYRIMO METODIKA	99
IV. SUTRIKUSIOS PSICHIKOS ASMENŲ VAIZDINIŲ KONSTRAVIMAS LIETUVOS ŽINIASKLAIDOJE IR JŲ ATSPINDŽIAI LIETUVOS VISUOMENĖS NUOMONĖJE	118
4.1. Sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių konstravimo proceso žiniasklaidoje analizė.....	118
4.1.1. <i>Žiniasklaidos priemonių vartojimas</i>	118
4.1.2. <i>Informacijos apie sutrikusios psichikos asmenis šaltiniai visuomenei</i>	120
4.1.3. <i>Sutrikusios psichikos asmenų konstruktų lokacija ir dažnis</i>	123
4.1.4. <i>Publikacijų žanrai ir antraštės, kaip sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių kūrimo priemonės</i>	128
4.1.5. <i>Sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių konstravimo proceso žiniasklaidoje analizės rezultatų apibendrinimas ir interpretacija</i>	131
4.2. Sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių konstravimui žiniasklaidos naudojamų diskursų analizė	135

4.2.1. Žiniasklaidos naudojami diskursai sutrikusios psichikos asmenų vaizdiniam kurti.....	135
4.2.1.1. Pagrindinė publikacijų tema	135
4.2.1.2. Terminai, publikacijose vartojami sutrikusios psichikos asmenims įvardyti	138
4.2.1.3. Pagrindinis publikacijų veikėjas.....	140
4.2.1.4. Sutrikusios psichikos asmenų identifikacija publikacijose.....	142
4.2.1.5. Publikacijų informacijos šaltiniai	144
4.2.1.6. Psichikos sutrikimo diagnozės suteikimas publikacijose aprašomam asmeniui	148
4.2.1.7. Statistinė informacija apie psichikos sutrikimus ir pagalbos institucijas ...	150
4.2.2. Žiniasklaidoje vyraujančių konstrukčių vertinimas visuomenėje.....	151
4.2.2.1. Žiniasklaidos pateikiamos informacijos poveikio vertinimas.....	151
4.2.2.2. Žurnalistų, rašančių apie sutrikusios psichikos asmenis, etinių įsipareigojimų vertinimas visuomenės požiūriu.....	156
4.2.3. Žiniasklaidos aprašomų sutrikusios psichikos asmenų įvykdytų nusikaltimų pobūdis ir aukos.....	158
4.2.4. Sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių konstravimui žiniasklaidos naudojamų diskursų analizės apibendrinimas ir interpretacija.....	162
4.3. Žiniasklaidos kuriamų sutrikusios psichikos asmenų konstrukčių turinys	170
4.3.1. Sutrikusios psichikos asmenų apibūdinimai	170
4.3.1.1. Sutrikusios psichikos asmenų kitoniškumas, pavojingumas ir homogeniškumas publikacijose	173
4.3.1.2. Sutrikusios psichikos asmenų socialiniai vaidmenys, įvardijami publikacijose	174
4.3.1.3. Publikacijose siūlomi elgesio būdai sutrikusios psichikos asmenų atžvilgiu	177
4.3.2. Visuomenės samprata apie sutrikusios psichikos asmenis	178
4.3.3. Žiniasklaidos kuriamų vaizdinių poveikis sutrikusios psichikos asmenų kasdieniam gyvenimui.....	180
4.3.4. Pozityvūs žiniasklaidos kuriamų sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių aspektai.....	183
4.3.5. Žiniasklaidos pateikiamų sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių ypatumų ir poveikio jų sampratai visuomenėje apibendrinimas ir interpretacija.....	185
REKOMENDACIJOS	189
IŠVADOS	191
LITERATŪRA	195
Priedas Nr. 1	208
Priedas Nr. 2	210
Priedas Nr. 3	214
Priedas Nr. 4	219
Priedas Nr. 5	220

Pagrindinės sąvokos

Psichikos sutrikimai: (angl. „*mental disorder*“) tai kliniškai svarbus individo elgesio ar psichologinis sindromas arba modelis, kuris siejasi su esamu distresu¹ ar pažeidimais vienoje ar daugiau svarbių funkcionavimo sričių. Nepriklausomai nuo priežasties, psichikos sutrikimai pasireiškia individo elgesio, psichologinėmis ar biologinėmis disfunkcijomis (cit. pgl. DSM-IV-TR 2000, xxxi).

Stigma: diskredituojantis požymis, nuvertinantis asmenį kaip visumą iki gėdingo, nevisaverčio ir atimantis iš tokio asmens visiškos socialinės įtraukties galimybes (Goffman 1986).

Stereotipai: kognityvinės žinių apie tam tikrą žmonių grupę struktūros, arba tam tikri „mintiniai vaizdiniai“, lemiantys kognityvines ir emocines reakcijas bei elgesį stereotipizuojamos grupės atžvilgiu (Perse 2001; Corrigan ir Penn 1999).

Žiniasklaida: komunikacijos formos, kurių paskirtis – pasiekti masines auditorijas tuo pat metu. Šis terminas apima ir technologiją, ir socialines institucijas (Giddens 2005; Lawson ir Garrod 2001; Brown ir Duguit 2004).

Socialinis konstrukcionizmas: teorijų ir sąvokų rinkinys, leidžiantis atskleisti ir paaiškinti socialinių fenomenų ir įvykių kūrimą žmogaus veiksmų istoriniu kontekstu ir socialine interpretacija (Turner 2006). Pagrindinė socialinio konstrukcionizmo prielaida – tikrovė nėra savaimė akivaizdi, stabili ir laukianti, kol bus atrasta, ji yra žmogaus veiklos rezultatas (Brown 1995).

¹ Psichologijos žodyne (Augis ir Kočiūnas 1993, 61) terminas „distresas“ apibrėžiamas kaip *nemalonus, kenksmingas, trikdantis veiklą stresas*.

Socialinis žinojimo bagažas: socialinio konstrukcionizmo teorijos sąvoka, nurodanti kalbos pagalba sukauptos prasmingos patirties kategorijas. Šios patirties kategorijos yra sukauptos selektyviai, yra anonimiškos ir tipizuotos (Berger ir Luckmann 1999).

Diskursas: bendrų prielaidų vienijamas susijusių teiginių rinkinys, nusakantis ryšius tarp socialinio pasaulio elementų. Diskursas susijęs su galios pasiskirstymu ir atlieka socialines funkcijas: semiotinių savybių galia perteikia prasmes socialiniams veikėjams; nusakant ryšius tarp socialinio pasaulio elementų paskirsto galią, kartu ir galią kurti žinojimą; taip kontroliuoja ir nukreipia elgesį (Lawson ir Garrod 2001, 69; Wagner ir Hayes 2005, 124; Abercrombie 1994, 119).

IVADAS

Šiuolaikinio pasaulio neįmanoma pažinti betarpiškai tiesioginių sąveikų metu, todėl daugelio reiškinių ar fenomenų pažinimas tėra simbolinis, vykstantis per tarpininkus. Vienas iš dažniausių tokių tarpininkų yra žiniasklaida – televizija, laikraščiai, radijas, internetas ar kitos priemonės. Kokią informaciją, kokius vaizdinius žiniasklaida pateikia savo auditorijai, daro didelę įtaką tam, kaip suprantami ir interpretuojami realybės reiškiniai ir fenomenai ir kaip jų atžvilgiu elgiamasi.

„Ibizoje vyras peiliu sužeidė 13 žmonių. ... Kodėl jis puolė žmones nežinoma, manoma, jog jis – psichiškai nesveikas.“ (www.delfi.lt, 2011 vasario mėn. 23 d.). Panašaus pobūdžio pranešimų Lietuvos žiniasklaidoje galima pastebėti nuolatos. Domintis naujienomis, skaitant laikraščius ar interneto naujienų svetainių informaciją, žiūrint televizijos žinias, susidaro įspūdis, kad nesuprantami ir „sveiku protu nepaaiškinami“ nusikaltimai yra bene dažniausia tema, kurios kontekste minimi sutrikusios psichikos asmenys. Kyla klausimas, kiek tokia žiniasklaidos kuriama tikrovė atitinka realią socialinę tikrovę ir kokią įtaką ji turi sutrikusios psichikos asmenų visaverčiam dalyvavimui visuomenėje?

Žiniasklaida atlieka ne tik informacinę funkciją pranešdama visuomenei apie sutrikusios psichikos asmenų veikas. Pateikdama informaciją ji daro įtaką tam, kas ir kaip galvojama apie sutrikusios psichikos asmenis – prisideda prie nuostatų jų atžvilgiu formavimo. Tyrimų duomenimis, didžiajai visuomenės daliai žiniasklaida yra pagrindinis informacijos šaltinis apie šią grupę (Wahl 2003; Phillo 1996). Jos daromas poveikis neapsiriboja mikrolygiu – poveikiu konkreitiems žmonėms ir jų santykiui su sutrikusios psichikos asmenimis, ji daro įtaką ir makrolygiu – šios srities teisiniam reglamentavimui ir politikai, psichikos sveikatos sistemos sąrangai ir bendrai tokių asmenų įtraukčiai į visuomenę (McDaid 2008).

Žmogaus teisių, psichikos sveikatos specialistų vertinimu, sutrikusios psichikos asmenų įtrauktis į visuomenę vyksta labai lėtai (Žmogaus teisių

stebėjimo institutas et al. 2005). Vienas iš veiksnių, ribojančių sutrikusios psichikos asmenų įtrauktį, yra jų diskriminacija visuomenėje. Labai aukštą sutrikusios psichikos asmenų diskriminacijos lygį nuolatos patvirtina Lietuvos gyventojų apklausų duomenys²: labiausiai diskriminuojamų grupių sąraše 2006, 2008 metais sutrikusios psichikos asmenys buvo pirmoje vietoje, o 2010 m. antroje po pagyvenusių žmonių. Diskriminacijos apraiškos visuomenėje nurodo, kad nevykstančios ar labai lėtai vykstančios įtraukties priežastys yra ne patys jos „objektai“ – sutrikusios psichikos asmenys, – nes specialistų, jiems teikiančių šios srities paslaugas, ir įtraukties skatinimo priemonių yra (nors galima diskutuoti apie jų pobūdį ir veiksmingumą). Nevykstančios įtraukties priežasčių reikia ieškoti už šios grupės ribų, pačioje visuomenėje.

Kodėl visuomenė taip sunkiai į savo tarpą įsileidžia „kitokius“? Bene svarbiausia sutrikusios psichikos asmenų diskriminacijos priežastimi ir didžiausiomis įtraukties į visuomenę kliūtimis laikomos neigiamos nuostatos ir stigma, kuriomis paremta šių asmenų samprata visuomenėje, o ne pats psichikos sutrikimas ar sutrikusios psichikos asmens elgesys. Negatyvūs požiūriai į sutrikusios psichikos asmenis, kylantys iš klaidingų socialinių suvokimų ir stigmų, laikomi viena didžiausių psichikos sveikatos socialinių problemų (Corrigan, Penn, 1999).

Pasaulyje psichikos sutrikimų ir juos patiriančių žmonių vaizdavimo žiniasklaidoje tema yra tiriama jau kuris laikas, tačiau Lietuvoje akademinė studijų, nagrinėjančių šią sritį, gana nedaug. Pastaraisiais dešimtmečiais tirdami šią sritį daug nuveikė Hatfordo universiteto psichologijos profesorius (Jungtinės Amerikos valstijos) Otto Wahlas ir Glasgow Media Group mokslininkai iš Glasgow universiteto (Jungtinė Karalystė) ir kiti: Johnas Coverdale, Raymondas Nairnas ir Donna Claasen (Naujoji Zelandija); Gailas Auslanderis ir Nora Gold (Izraelis); Dara Roth Edney (Kanada) bei kiti tyrėjai Vokietijoje, Australijoje, Serbijoje ir t. t. Lietuvoje panašaus pobūdžio, tačiau

² 2010 m. lapkričio mėn. Žmogaus teisių stebėjimo instituto užsakymu Visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centro „Vilmorus“ atliktos Lietuvos gyventojų apklausos duomenys:
http://www.hrmi.lt/uploaded/PDF%20DOKAI/Vilmorus_Apklausos_Rezultatai_20101210.pdf

skirtingos neįgaliųjų grupės akademinis tyrimas 2003 m. buvo atliktas J. Ruškaus ir M. Daugėlos. Autoriai tyrė, kokius fizinę negalią turinčių asmenų vaizdinius kuria Lietuvos žiniasklaida („Socialinio fizinės negalios vaizdinio Lietuvos žiniasklaidoje (laikraščiuose) struktūra ir kryptingumas“).

Šiame darbe keliamas tikslas:

Išanalizuoti Lietuvos dienraščių ir interneto naujienų svetainių konstruojamus sutrikusios psichikos asmenų vaizdinius bei šių vaizdinių atspindžius visuomenės nuomonėje.

Darbo uždaviniai:

1. Aptarti psichikos sutrikimų socialinio konstravimo teorines prielaidas ir stigmą, kaip psichikos sutrikimų konstruktyvų dalį.
2. Aptarti žiniasklaidos poveikį socialinių konstruktyvų kūrimo procesui.
3. Išanalizuoti Lietuvos dienraščių bei interneto naujienų svetainių kuriamus sutrikusios psichikos asmenų vaizdinius ir jų atspindžius visuomenėje.
4. Atskleisti, kaip sutrikusios psichikos asmenys vertina žiniasklaidos konstruojamus savo grupės vaizdinius bei jų poveikį savo kasdieniam gyvenimui.

Disertacijoje ginami teiginiai:

1. Socialinio konstrukcionizmo perspektyva suteikia galimybę psichikos sutrikimus analizuoti kaip kompleksinius socialinius fenomenus, kurių apibrėžtys ir sampratos kartu su biologine realybe yra stipriai lemiamos kitų (kultūrinių, istorinių, etinių, politinių, profesinių, socialinių ir kt.) veiksmų.
2. Lietuvos žiniasklaida sutrikusios psichikos asmenų vaizdinius linkusi konstruoti kuo mažesnėmis sąnaudomis, naudodama latentinius, stigmatizaciją palaikančius šios grupės sampratos šablonus, kuriuos savo ruožtu visuomenė dažniausiai ir pastebi žiniasklaidos turinyje.
3. Dėl nepersonalizuoto santykio su sutrikusios psichikos asmenų grupe ir jos pažinimo dažniausiai tik iš žiniasklaidos priemonių Lietuvos visuomenės nuomonė apie sutrikusios psichikos asmenis yra neigiamai.
4. Sutrikusios psichikos asmenys pastebi ir neigiamai vertina žiniasklaidos poveikį visuomenės nuomonės apie juos formavimui, tačiau dėl stigmos nėra linkę patys aktyviai ginti savo interesus.

Šiame darbe taikomi tyrimo metodai:

Siekiant įgyvendinti išsikeltą darbo tikslą ir uždavinius, buvo taikomi šie tyrimo metodai:

- Mokslinės literatūros analizė taikyta siekiant atskleisti psichikos sutrikimų sampratos raidą, šio fenomeno apibrėžtis ir paplitimą. Pasitelkus P. L. Bergerio ir T. Luckmanno socialinės tikrovės konstravimo teorinę perspektyvą, analizuotas psichikos sutrikimų socialinis konstravimas ir stigma, kaip psichikos sutrikimų konstrukto dalis. Analizuotas žiniasklaidos poveikis socialinių konstrukto kūrimo procesui.
- Siekiant išanalizuoti sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių konstravimo Lietuvos naujienų žiniasklaidoje ypatumus atliktas trijų etapų empirinis

tyrimas, derinant kiekybinius ir kokybinius tyrimų metodus ir naudojant metodų trianguliaciją:

- Pirmajame tyrimo etape, naudojant diskurso analizės ir turinio analizės metodus, tirtos Lietuvos naujienų žiniasklaidos (laikraščių ir naujienų svetainių internete) publikacijos. Ši tyrimo dalis ir jos duomenys leido įsigilinti į žiniasklaidos konstruojamų vaizdinių turinį. Tai tapo pagrindu planuoti ir vykdyti kitus tyrimo etapus.

- Antrajame tyrimo etape siekta atskleisti sutrikusios psichikos asmenų sampratos visuomenėje sąsajas su žiniasklaidos konstruojamais sutrikusios psichikos asmenų vaizdiniais. Šiam tyrimo etapui buvo parengtas visuomenės nuomonės apklausos instrumentas ir atlikta reprezentatyvi visuomenės nuomonės apklausa anketavimo būdu, naudojant Omnibus tyrimo modelį.

- Trečiajame tyrimo etape siekta iširti, kaip sutrikusios psichikos asmenys vertina žiniasklaidos pateikiamus konstruktus ir jų poveikį savo kasdieniam gyvenimui. Šiame tyrimo etape naudojant fokus grupės metodą apklausti sutrikusios psichikos asmenys.

Darbo naujumas ir reikšmė

Darbe daroma prielaida, kad Lietuvoje vyraujančios tradicinės psichikos sutrikimų fenomeno interpretacijos ir analizės perspektyvos (medikalizacijos, paslaugų gavėjų, korekcijos objektų ir pan.) bei jų pagrindu kuriami ir naudojami reabilitacijos ir įtraukties būdai yra nepakankami. Todėl šiame darbe taikoma socialinio konstrukcionizmo perspektyva – bandymas išplėsti sutrikusios psichikos asmenų įtrauktį ribojančių veiksnių tyrimų metodologijų įvairovę, apimant ir struktūrinius visuomeninius įtraukties barjerus. Pažymėtina, kad šia tradicija analizuodami fizinę ir sutrikusio intelekto negalią iš dalies remiasi J. Ruškus, D. Gerulaitis, G. Mažeikis.

Dar vienas šio darbo naujumas yra tyrimo kompleksiskumas derinant kiekybinių ir kokybinių tyrimų metodus, analizuojant fenomeną iš trijų skirtingų tyrimo objektų perspektyvų: žiniasklaidos turinio, visuomenės nuomonės ir pačių sutrikusios psichikos asmenų nuomonės bei vertinimų.

Dažniausiai empiriniuose tyrimuose apsiribojama arba žiniasklaidos pranešimų turinio, arba žiniasklaidos auditorijos patiriamo poveikio tyrimais.

Žiniasklaidos turinio, poveikio socialiai pažeistų grupių sampratai ir to sąlygotai įtraukčiai moksliniai tyrimai Lietuvoje nėra išplėtoti, ypač kalbant apie sutrikusios psichikos asmenis. Panašaus pobūdžio publikuotų mokslinių empirinių darbų, analizuojančių žiniasklaidos formuojamą specifinių socialinių grupių įvaizdį, rasta vos keli: A. Dobrynino atliktas virtualios nusikaltimų tikrovės tyrimas (2001 m.), 2003 m. J. Ruškaus ir M. Daugėlos atliktas fizinę negalią turinčių asmenų įvaizdžio spaudoje tyrimas ir 2005 m. J. Pivorienės ir J. Večerskytės tirtas socialinio darbo įvaizdis interneto svetainėse.

Nors Vakarų šalyse panašaus pobūdžio tyrimai vykdomi gana plačiai, Lietuvoje jų rezultatų tiesiogiai taikyti negalime. Lietuvos ir Vakarų šalių demokratijos plėtojosi skirtingai, o žiniasklaidos bei psichiatrijos sistemų raida glaudžiai siejosi su šiais procesais. Tiek psichiatrijos, tiek žiniasklaidos praktikos Vakarų šalyse plėtojosi natūraliai, jų raida vyko nuosekliai, Lietuvoje jos buvo gana staigiai „perimtos“, o ne natūraliai evoliucionavo. Tiek žiniasklaidos, tiek psichiatrijos sistemos raidos skirtumai Lietuvoje gali lemti kitokių tiriamos srities aspektų buvimą ar Vakarų šalyse egzistuojančių aspektų nebuvimą. Todėl norint suprasti tiriamo fenomeno specifiką, reikalinga tirti lietuvišką kontekstą ir patirtį.

Nors žiniasklaidos poveikis pasaulyje tiriamas įvairių sričių mokslininkų ir jau daug dešimtmečių, šios srities tyrimai vis dar turi tobulintinų aspektų. Vienas jų – žemas teorijos naudojimo lygis tokio pobūdžio tyrimuose ir atitinkamai publikacijose šia tema (Potter ir Riddle 2007).

Šio darbo praktinės plotmės rezultatai gali būti naudingi sutrikusios psichikos asmenų atstovavimo ir teisių gynimo, paslaugų teikimo srityse Lietuvoje dirbančioms organizacijoms ir specialistams. Jie gali atkreipti dėmesį į šios grupės asmenų integraciją ribojančius struktūrinius veiksnius bei išryškinti požiūrį, kad darbas tik su pačiu sutrikusios psichikos asmeniu neduoda norimų rezultatų – šių asmenų įtraukties į visuomenę. Taip pat šio darbo rezultatai gali būti naudojami kaip priemonė atkreipti atsakingų

institucijų dėmesį į konkrečias sutrikusios psichikos asmenų stigmatizacijos apraiškas viešojoje erdvėje, jų teisių pažeidimus bei galimybė panaudoti inicijuojant sutrikusios psichikos asmenų stigmatizacijos mažinimui skirtus veiksmus – visuomenės švietimo psichikos sutrikimų klausimais, stigmatizacijos mažinimo akcijas ir panašiai.

Darbo struktūra

Disertacijos struktūrą sudaro įvadas, keturios pagrindinės dalys, darbo išvados, literatūros sąrašas ir priedai.

Pirmojoje darbo dalyje pristatomos teorinės metodologinės disertacijos prielaidos: P. L. Bergerio ir T. Luckmanno socialinio konstrukcionizmo teorijos pagrindinės teorinės išvalgos ir jų taikymas analizuojant psichikos sutrikimų fenomeną.

Antrojoje darbo dalyje analizuojama žiniasklaidos reikšmė ir poveikis konstruojant socialinio pasaulio fenomenų vaizdinius.

Trečiojoje dalyje išsamiai pristatoma trijų etapų tyrimo metodika.

Ketvirtojoje darbo dalyje pateikiama empirinio tyrimo duomenų analizė ir interpretacijos.

Darbo pabaigoje formuluojamos darbo išvados, siūlomos tolesnės tyrimų disertacijos tema galimybės, rekomendacijos praktiniam darbo rezultatų pritaikymui, pateikiamas naudotų literatūros šaltinių sąrašas ir priedai: tyrimo instrumentai ir duomenų pasiskirstymo lentelės, nepatekę į empirinių duomenų analizės aprašomąją dalį.

I. PSICHIKOS SUTRIKIMAI IR JŲ SOCIALINIS KONSTRAVIMAS

1.1. Psichikos sutrikimų samprata

Psichikos sutrikimai egzistavo visais žmonijos raidos laikotarpiais, visose visuomenėse, jie įvairiai veikė ir veikia daugybės žmonių gyvenimo kokybę. Psichikos sutrikimų ir negalių samprata bei požiūris į juos buvo ir tebėra kintantis ir nevienareikšmiškas, juos nagrinėja įvairios disciplinos – psichiatrija, psichologija, sociologija, antropologija ir t. t. Antropologų tyrimai rodo, kad skirtingose kultūrose psichikos sutrikimai ir šiuo metu suvokiami skirtingai: ne vakarietiškoje kultūroje, skirtingai nei vakarietiškoje, tam tikras elgesys gali nebūti laikomas liga ar sutrikimu. Vakarų kultūrose manoma, kad gausėjančios medicininės žinios ir didėjantis sąvokų conceptualumas tikslina psichikos sutrikimų apibrėžtis ir jų supratimą bei padeda tobulinti jų gydymą (Perring, 2010). Ekspertinio žinojimo apie šį fenomeną visuomenės legitimuoti atstovai dažniausiai yra psichiatrai ir psichikos sutrikimai suvokiami kaip objektyvūs fenomenai. Tačiau egzistuoja ir priešinga psichiatrinei, radikali pozicija kuria teigiama, kad psichikos sutrikimai tai tik visuomenės socialinis konstruktas, kuriamas visuomenėje paplitusiais stereotipais ir klijuojamomis etiketėmis asmenims, kurie suvokiami kaip nesilaikantys bendrų, visuomenėje priimtų, normų (Scheff, 1974). Tad dabar vartojamos skirtingos psichikos sutrikimų apibrėžtys apima įvairiausius veiksnius: biologinius, psichologinius, funkcinius, kultūrinius, normatyvinius.

Šiame darbo skyriuje siekiama supažindinti su psichikos sutrikimų sampratos raida, todėl trumpai apžvelgiama psichiatrijos atsiradimo istorija ir sociologinės psichikos sutrikimų sampratų traktuotės, aptariamoms psichikos sutrikimų ir kitų psichikos sveikatos srityje vartojamų terminų apibrėžtys bei jų specifika, šiame darbe naudojama psichikos sutrikimo samprata. Šio skyriaus pabaigoje pateikiami statistiniai psichikos sutrikimų paplitimo pasaulyje ir Lietuvoje duomenys.

1.1.1. Psichikos sutrikimų sampratos raida

Dabartinei, medicinos mokslo žinių paveiktai, visuomeninei psichikos sutrikimų sampratai susiformuoti įtakos turėjo istorinė tokių sutrikimų sampratos raida. Psichikos sutrikimų samprata kito keičiantis kultūrinėms, politinėms, socialinėms, ekonominėms ar kitoms sąlygoms. Priklausomai nuo šiam fenomenui priskiriamų reikšmių, keitėsi ir socialiniai lūkesčiai sutrikusios psichikos asmenų atžvilgiu. Senovės Graikijoje, plėtojantis medicinos ir kitiems mokslams, buvo pradėta domėtis ir psichikos sutrikimų supratimu bei gydymu. Hipokratas (460–377 m. pr. Kr.) smegenis laikė mąstymo, pažinimo ir prisitaikymo organu. Jis aprašė keletą psichikos ligų, sukūrė „melancholijos“, „manijos“, „paranojos“ terminus, kurie tebevartojami ir dabar (Kriščiūnas 2002; Dembinskas 2003).

Psichiką aiškino ir senovės filosofai: Platonas (427–347 m. pr. Kr.), Aristotelis (384–322 m. pr. Kr.), stoikai. Platonas rašė apie maniją ir jos gydymą, Aristotelis teigė, kad silpnaprotystė kai kada atsiranda dėl epilepsijos ir pamišimo. C. Galenus (129–199 m. pr. Kr.) tvirtino, jog smegenys yra judėjimo ir pojūčių centras ir kad psichikos susirgimai yra smegenų sutrikimų padarinys (Morris et.al 1971).

Romos imperijos laikotarpiu A. C. Celsus (I m. e. a.) parašė, ko gero, pirmąjį traktatą apie psichikos ligas ir vartojo terminą *insania* – „beprotystė“ (Dembinskas 2003). Žlugus Romos imperijai ir įsitvirtinus Bažnyčios dogmoms, požiūris į psichikos sutrikimus keitėsi. 1486 m. Dominikonų vienuoliams Sprengeriui ir Kramerui išleidus knygą apie raganavimą „Raganų plaktukas“ (lot. *Malleus Maleficarum*), požiūris į psichikos sutrikimus radikaliai pakito (Morris et al. 1971). Knygos pasirodymo metu tai buvo nesuprantamas reiškiny, tad psichikos sutrikimai buvo vertinami kaip velnio apsėdimas. Todėl buvo deginamos raganos ir kitais žiauriais būdais bandoma atsikratyti velnio. Plėtojantis kultūrai XVI–XVII a. kito ir požiūris į sutrikusios psichikos asmenis. Jais „rūpinosi“ bažnyčios, vienuolynai, tačiau tai buvo veikiau įkalinimas ir kankinimas nei globa. Sutrikusios psichikos žmonės buvo

laikomi vienuolynuose, kalėjimuose, rūsiuose, kur buvo „gydomi“ žiauriais būdais: surakinami grandinėmis, ant galvų pilamas šaltas vanduo, gąsdinami įvairiausiais būdais, sukami centrifuga, nuleidžiamas kraujas ir t. t. (Kriščiūnas 2002).

Tik XVIII a. sutrikusios psichikos asmenimis ima domėtis medicina. Supratimas, jog psichikos sutrikimus reikia gydyti, kartu ir psichiatrijos revoliucijos pradžia, siejama su prancūzo psichiatro Philippe'o Pinelio (1745–1826 m.) veikla. Jis nuėmė grandines keliasdešimčiai neramių ir įjaudrintų psichiatrijos prieglaudoje gydytų ligonių ir, valdininkų bei visuomenės nuostabai, jie tapo ramūs. Taip prasidėjo psichikos ligonių laisvinimo era. Klinikinės psichiatrijos pradininku laikomas P. Pinelio mokinys J. E. D. Esquirolis (1772–1840). Jis pirmasis suformulavo remisijų (ligos atoslūgių) ir intermisijų (ligos pertraukų) sampratą, įvedė sistemingą ligos istorijos rašymą, skelbė, kad sutrikusios psichikos asmenis reikia ne globoti, o gydyti (Dembinskas 2003).

Iš Prancūzijos naujos idėjos pasklido į kitas šalis – Angliją, Vokietiją ir kt. Psichiatrijos humanizavimo plotmėje Anglijoje daug nuveikė Jonhas Connolly (1794–1866). Jis paskelbė lozungą „jokių suvaržymų“ (angl. *no restraint*), panaikino grandines, diegė „atvirų durų“ principus, kai ligoninėje gydomiems ligoniams buvo leidžiama išeiti pasivaikščioti į lauką ligoninės teritorijoje. Sutrikusių asmenų prieglaudos palaipsniui virto psichiatrinėmis ligoninėmis. Psichikos ligos ir sutrikimai, jas sukeltys veiksniai, gydymo galimybės tapo mokslininkų dėmesio ir tyrimų objektu; XIX a. pabaigoje–XX a. pradžioje buvo padėti šiuolaikinės psichiatrijos pamatai (Kriščiūnas 2002).

Kadangi psichikos sutrikimai daro didelę įtaką asmens socialiniam funkcionavimui, jie yra ir kitų disciplinų dėmesio objektas. Sociologija taip pat tyrinėja psichikos sutrikimus ir yra pateikusi ne vieną skirtingu teoriniu pagrindu paremtą psichikos sutrikimų fenomeno supratimo ir aiškinimo perspektyvą. Visas jas apžvelgti šiame darbe nėra tikslinga, todėl trumpai pristatomi principai kelių perspektyvų, reikšmingų analizuojant psichikos sutrikimų sampratą. Viena pirmųjų psichikos sutrikimų sampratos

interpretacijų siejama su E. Durkheimo (XIX a. pab.–XX a. pr.) pateikta *psichikos sutrikimų, kaip deviacijos*, samprata. E. Durkheimas teigė, kad taisyklės ir standartai, nustatantys kas yra norma ir kas patologija, yra būtini visuomenės sanglaudai. Normalumas buvo palaikomas ir stiprinamas apibrėžiant, kas yra nenormalu. Taisyklės, atskiriančios normalų nuo patologinio, skirtingose socialinėse grupėse dėl jų pripažįstamų vertybių yra skirtingos. Todėl psichikos sutrikimo samprata socialiai ir kultūriškai yra reliatyvi (Busfield 2000). Normų taikymas – tai socialinės kontrolės forma. Socialinė kontrolė galioja ir atskiriant patologišką nuo normalaus. Normos yra būtinos visuomenės sanglaudai ir sklandžiam jos funkcionavimui. Nors E. Durkheimas deviacijos sampratą taikė aiškinti nusikaltimams, šis jo modelis tinka ir psichikos sutrikimams nusakyti, nes apibūdina tai, kas visuomenėje laikoma priimtiniu elgesiu. Psichikos sutrikimų apraiškos šiame kontekste gali būti suvokiamos kaip nepriimtinos (Durkheim 2001; Baltrušaitytė 2003; Ritzer 1992; Busfield 2000).

Funkcionalistinį ligų, taip pat ir psichikos sutrikimų, supratimo modelį kūrė ir plėtojo T. Parsonsas. Šį modelį sudaro dvi dalys. Pirmoji dalis – liga ar sveikatos sutrikimai vertinama kaip deviacija, susijusia su tam tikromis motyvacinėmis jėgomis. Visuomenė veikia kaip subalansuota socialinė sistema. Šioje sistemoje liga ar sveikatos sutrikimai, kelia grėsmę sklandžiam jos funkcionavimui, nes apriboja veiksmingą socialinių vaidmenų atlikimą, būtiną socialinei tvarkai palaikyti. Gera sveikata tapatinama su asmens gebėjimu atlikti socialinius vaidmenis, o liga ar sveikatos sutrikimai konceptualizuojama kaip deviacija, nes lemia nusišalinimą (nors nebūtinai sąmoningai norimą) nuo socialinių vaidmenų ir atsakomybės, kurių iš asmens tikimasi. Motyvacija prastai sveikatai gali kilti dėl gynybinių mechanizmų pasireiškimo, kai susiduriama su šiuolaikinio gyvenimo įtampomis. Liga ar sveikatos sutrikimai suteikia asmeniui tam tikrų privilegijų ir atleidžia nuo tam tikrų socialinių vaidmenų vykdymo, suteikdama legitimų sergančiojo statusą. Taigi sirgimas traktuojamas kaip savanoriškas procesas (Baltrušaitytė 2003).

Antroji T. Parsonso ligos supratimo modelio dalis – tai sergančiojo vaidmens sampratos išplėtojimas. Liga ar sveikatos sutrikimai aiškinama kaip laipsniškas asmens negebėjimo atlikti socialinius vaidmenis didėjimas. Asmuo čia traktuojamas kaip atsakingas už sirgimą, kaip psichinį ar fizinį negebėjimą (Baltrušaitytė 2003). Sergančiojo vaidmens samprata suponuoja tam tikrus lūkesčių modelius, normas ir vertybes, galiojančias tiek pačiam sergančiajam, tiek su juo bendraujantiems asmenims. Iš sergančiojo vaidmens atlikėjo nesitikima, kad jis atliks tam tikras įprastas pareigas, jis tiesiog atleidžiamas nuo jų; sergantysis nelaikomas atsakingu už tai, kad susirgo; tikimasi, kad jis nori pasveikti ir todėl privalo konsultuotis su medicinos ekspertais (Giddens 2005). Tokie lūkesčiai, siejami su sergančiojo vaidmeniu, leidžia sukurti ligos kontrolės mechanizmą ir padeda sklandžiai funkcionuoti socialinei sistemai. T. Parsonso nuomone, riba tarp sveikatos ir ligos skirtingose visuomenėse skirtingu laiku yra skirtinga, kaip ir lūkesčiai, siejami su sergančiojo vaidmens atlikimu (Baltrušaitytė 2003).

Funkcionalistinis T. Parsonso modelis kritikuojamas dėl keleto aspektų: negebėjimo apimti chroniškų ligų ar sveikatos sutrikimų ir „ligų“, nereikalaujančių nevykdyti socialinių vaidmenų, – alkoholizmo, nėštumo ir pan. Taip pat šiame modelyje neatsižvelgiama į tai, jog asmuo gali nepripažinti sergęs ir gali nenorėti atlikti sergančiojo vaidmens. Neatsižvelgiama ir į neigiamus sirgimo efektus – skausmą, su tam tikrais sveikatos sutrikimais ar ligomis siejamą stigmą ir pan. (Baltrušaitytė 2003; Giddens 2005).

Simbolinio interakcionizmo tradicijos psichikos sutrikimų sampratą geriausiai atskleidžia etikečių kljavimo teorija. Etikečių kljavimo teorijos atstovai analizavo, kaip tam tikras elgesys imamas vertinti kaip deviantinis. Pagal šią teoriją skiriama pirminė ir antrinė deviacijos bei akcentuojama visuomenės reakcijų svarba sukuriant psichikos sutrikimus (Busfield 2000). Pirminė deviacija – tai veiklos, kuriomis laužomos tam tikros taisyklės ar normos. Aplinkiniai kurį laiką – tai priklauso nuo įvairių veiksnių ir aplinkybių – tokias veiklas gali ignoruoti. Etikečių teorijos atstovams svarbesnė antrinė deviacija – tai simptomų, kurie niekaip nesusiję su realia fizine sfera,

pasireiškimas. Kvestionuojama, ar psichikos sutrikimai reiškiasi pačiuose sergančiuosiuose, ar aplinkoje, kurioje jie yra? Etiketė gali tapti asmens identiteto pagrindu ir skatinti bei stiprinti veiklą, neatitinkančią normų (Giddens 2005). Šiame procese labai svarbi visuomenės reakcija į normų nesilaikymą – jeigu tokia veikla sulaukia visuomenės atsako, žmogus bus verčiamas prisiimti sutrikusios psichikos asmens socialinį vaidmenį. Priešingai nei T. Parsonsas, etikečių teorijos atstovai teigia, kad socialinis vaidmuo sukuria ligą ar skatina sveikatos sutrikimus, o ne atvirkščiai (Baltrušaitytė 2003).

Etikečių teorija buvo sukurta anti-psichiatrijos judėjimo kontekste. Anti-psichiatrijos judėjimo idėjinis pagrindas – kritika visuomenės, kuri yra engėjiška ir reikalauja slopinti žmogiškąją potencialą, kad pati visuomenė galėtų efektyviai funkcionuoti. Pati psichikos sutrikimų sąvoka anti-psichiatrams reiškia engėjišką visuomenės kontrolę asmenų, vertinamų kaip sutrikusios psichikos, atžvilgiu. Pasak vieno žymiausių anti-psichiatrų D. Laingo, „beprotystės“ ir „sveiko proto“ etikečių naudojimas apima asmens veiksmų, o ne fizinio funkcionavimo vertinimą. Todėl psichikos sutrikimų diagnozė reiškia socialinės kontrolės veiksmą, sukeltą tam tikrų padarinių asmeniui, kuriam jis taikomas (pvz., jis izoliuojamas ligoninėje ar pan.). Kitas anti-psichiatras T. Szaszas mano, jog psichikos sutrikimas – tai tik etiketė, kurią psichiatrija naudoja tam, kad mistifikuotų socialinę kontrolę. Kaip ir D. Laingas, jis teigia, kad konceptualizuojant psichikos sutrikimus vertinamas asmens veiksmas ir mintys, o ne fizinis funkcionavimas, todėl šiuo atveju turėtų būti taikomi etiniai, socialiniai ir politiniai, o ne medicininiai standartai (Baltrušaitytė 2003).

Etikečių klajavimo teorija taip pat neišvengė kritikos. Kritikuojama tai, kad šios teorijos atstovai pagrindinį dėmesį skiria antrinei deviacijai, ignoruodami tai, kas sukėlė pirminę deviaciją. Pasak kritikų, pati etiketė nesukuria deviacinio veiksmo. Kitas kritikos aspektas – asmuo gali patirti psichikos distresą, nepriklausomai nuo to, ar jam priskirta tokia etiketė, ar ne. Be to, etikečių klajavimo teorija ignoruoja ir suniveliuoja įvairius psichikos

sutrikimų skirtumus. Pačios deviacijos koncepcijos taikymas psichikos sutrikimams apibrėžti problemiškas – deviacija suponuoja tikslingą ar sąmoningą racionalaus veikėjo veiksmą, o psichikos sutrikimo koncepcija atmeta asmens atsakomybės idėją (Giddens 2005; Baltrušaitytė 2003).

Didelę įtaką psichikos sutrikimų sociologinės sampratos plėtotei padarė prie *post-struktūralizmo* tradicijos priskiriamo M. Foucault'o darbai³. Ankstyvieji M. Foucault'o veikalai „Beprotybė ir civilizacija“ (angl. *Madness and Civilization*, 1961 m.) ir 1963 m. pasirodęs „Klinikos gimimas“ (angl. *The Birth of the Clinic*) yra skirti psichikos sutrikimų sampratos istorinei raidai ir funkcijoms visuomenėje analizuoti. Psichikos sutrikimus M. Foucault'o analizuoja ne tik kaip individualias asmenų patirtis, bet kaip platesnį kultūrinį kontekstą, ypatingą dėmesį skirdamas istorinėms psichikos sutrikimo sampratos transformacijoms. Autorius ne visus psichiatrijos sistemos vystymosi aspektus vertina kaip šios srities progresą, nors ji ir suvokiama kaip vis labiau liberalėjanti ir humaniškesnė. Istorijos eigoje atsiradusius naujus gydymo būdus M. Foucault'o vertina kaip naujas psichikos sutrikimų socialinės kontrolės ir reguliavimo formas (Baltrušaitytė 2003). Sukurtas psichiatriškos klasifikacijos sistemos šis autorius interpretuoja kaip būdus, padedančius žmogiškas būtybes paversti suobjektintais subjektais, klasifikacijos sistemos leidžia asmenis skirstyti į normalius ir ne, iškrypėlius ar bepročius (Leonavičius et al. 2005).

M. Foucault'o kritikuojamas dėl pesimistinio požiūrio į psichiatriją, kaip socialinės kontrolės mechanizmą, nenumatantį galimybių pasipriešinti, neigiantį individo, kaip veikėjo, laisvę ir ignoruojantį pozityvius psichiatrijos raidos aspektus. Kitas kritikos aspektas – autoriaus neatsižvelgiama į ekonominius ir struktūrinius visuomenių pokyčius bei šių pokyčių poveikį besikeičiančioms psichikos sutrikimų sampratų riboms (Baltrušaitytė 2003).

Dar viena teorinė perspektyva, turėjusi svarbią įtaką dabartiniam žinojimui apie psichikos sutrikimus, – *socialinis priežastingumas*. Šiai kryptiai atstovaujantys mokslininkai remiasi prielaida, kad psichikos sutrikimai yra

³ Savo darbuose šis autorius vartoja terminą „beprotybė“ – angl. *madness*.

objektyvūs, nuo tyrėjo nepriklausomi reiškiniai ir jų tikrumas nėra kvestionuojamas. Siekiama rasti ryšį tarp socialinių veiksnių ir psichikos sutrikimų. Šios perspektyvos idėjos remiasi empirinių tyrimų metu surinktais duomenimis apie psichikos sutrikimus (Rogers ir Pilgrim 2005) ir pagrindinės tyrimų prielaidos teigia, jog: tikimybė susidurti su psichikos sutrikimais ir problemomis didėja mažėjant socioekonominiam žmogaus statusui; moterims psichikos sutrikimai diagnozuojami dažniau nei vyrams, nors didžiąją sutrikimų dalį lemia depresijos diagnozė; psichikos sveikatai įtakos turi ir rasių skirtumai (Baltrušaitytė 2003).

Tyrimais, atliktais remiantis šia teorine perspektyva, akcentuojama socialinių veiksnių svarba psichikos sutrikimų etiologijai. Pavyzdžiui, buvo nustatyta, kad šizofrenija dažniau suserga vargingųjų miesto rajonų gyventojai. Daroma prielaida, jog taip nutinka dėl bendruomeninių ryšių stygiaus ir aukšto socialinės izoliacijos lygio (Faris ir Dunham 1939). Be to, ištirtos sąsajos tarp socialinės klasės ir psichikos sutrikimų paplitimo (Hollingshead ir Redlich 1958): tai, kokiais psichikos sutrikimais sergama, kaip patenkama į gydymo sistemą, ir koks gydymo būdas gaunamas ar taikomas, yra susiję su socialine klase (Busfield 2000).

Ši perspektyva reikšminga, nes atskleidė, kad psichikos sutrikimų etiologijos supratimui svarbu atsižvelgti į socialinius veiksnius, be to, šios perspektyvos atstovų tyrimai suteikė mokslinio patikimumo šio fenomeno, kylančio iš empirinio pagrindo ir tuo paremto objektyvumo, analizei.

Socialinio priežastingumo perspektyva kritikuojama keletu aspektų: visų pirma todėl, kad nekvestionuojama psichikos sutrikimų samprata, apibrėžties objektyvumas (Baltrušaitytė 2003). Kitas kritikos aspektas – šios krypties tyrimais siekiama nustatyti ne tik pačių sutrikimų paplitimą ir pasiskirstymą, bet ir juos lemiančias priežastis. Tačiau dauguma psichikos sutrikimų apibūdinami kaip funkciniai sutrikimai, kurių biologiniai žymenys nėra žinomi, todėl tokiais tyrimais nėra įmanoma ištirti juos sukeliančias priežastis (Rogers ir Pilgrim 2005).

Dar viena teorinė perspektyva, kuri analizuoja psichikos sutrikimų fenomeną, – *kritinė teorija*. Šios teorinės perspektyvos atstovai siejami su Frankfurto mokykla ir didele Z. Froido ir K. Marso teorijų įtaka. Prie šios mokyklos priskiriami autoriai ieškojo ryšių tarp ekonomikos, kultūros ir individo psichopatologijos. Šios krypties atstovų indėlis analizuojant psichikos sutrikimų sampratą svarbus tuo, kad jie sujungė asmens ir visos visuomenės psichikos analizę. Buvo ieškoma ryšio tarp individų sąmoningo psichinio funkcionavimo ir tai lemiančių socialinių veiksnių bei suvaržymų. Mokslininkai analizavo ne tiek psichikos sutrikimus, kiek normalumo patologizavimą. Jų susirūpinimą kėlė asmens gyvenimą ribojančios kultūrinės normos, siejamos su autoritarizmu ir kapitalistine ekonomika bei daugiareikšmio super-ego, kaip susitaikymo ir supanašėjimo šaltinio, vaidmuo. Buvo manoma, kad šios normos perteikiamos intra-psichiniais mechanizmais. Radikalių šios krypties teoretikų darbuose socialiniai fenomenai buvo redukuoti iki bendro poveikio psichopatologijos.

Ši teorinė perspektyva kritikuojama dėl hibridinio pobūdžio – marksizmo ir psichoanalizės integravimo. Buvo teigiama, kad tokiu atveju šios krypties mokslininkai turi traktuoti abu šiuos komponentus bei jų konceptualią ir praktinę integraciją kaip legitimius. Toks trigubo pasitikėjimo reikalavimas daugeliui atrodo neįtikinamas, abejotinas ar netgi keliantis priešišumą (Rogers ir Pilgrim 2005).

Pastaruosius kelis dešimtmečius viena iš vyraujančių teorinių perspektyvų, taikomų psichikos sutrikimams analizuoti, yra *socialinis konstrukcionizmas*. Pastaroji teorinė perspektyva išsamiai pristatoma 1.2. šio darbo skyriuje, nes darbe remiamasi būtent ja.

1.1.2. Psichikos sutrikimų apibrėžtys ir paplitimas

Apibrėžiant psichikos sutrikimus bene dažniausiai bandoma rasti ribą, skiriančią normalumą ir patologiją. Galima teigti, kad šiuo metu dar nėra vienos psichikos sutrikimų apibrėžties, kuri būtų visuotinai priimtina. Iš dalies taip yra todėl, kad psichikos būsenos ar elgesys, kurie laikomi nenormaliais vienoje kultūrinėje terpėje, gali būti priimtini ir normalūs kitoje. „Normalumo“ ir „patologijos“ supratimas gali skirtis netgi ir toje pačioje visuomenėje, skirtingose socialinėse grupėse ar netgi skirtingose socialinėse situacijose (WHO 2001). Pati „normalumo“ sąvoka taip pat kelia įvairių diskusijų: kas gali būti laikoma normalumu? Ar matematinis normalumo modelis, kai normalumu laikoma tai, kas yra vidurio diapazone, gali būti taikomas psichikos sveikatai (Morris et al. 1971)? Vargu ar įmanoma nubrėžti ribą, aiškiai atskiriančią normalų psichinį funkcionavimą nuo sutrikusio (*Encyclopædia Britannica*). Todėl psichikos sutrikimai apibrėžiami gana įvairiai – nuo labai konkrečių ir grynai medicininių / biologinių aspektų naudojimo apibrėžtyse, iki labai abstrakčių apibrėžčių, kuriose stengiamasi neminėti jokių paradigmu nuostatų. Taip pat ieškoma ir apibendrinamųjų variantų, aprėpiančių tiek medicininių / biologinių, tiek socialinių, psichologinių ir kitų veiksnių aspektus.

Psichikos sveikatos ir sutrikimų ekspertiniu žinojimo bagažu, visuomenei sankcionavus, disponuoja psichiatrijos mokslas ir šios srities profesionalai. Jų disponuojamas žinojimas turi ir teisiškai legituotą, ir simbolinį „svorį“. J. L. H. Foster teigimu, psichikos sveikatos ir sutrikimų supratimas remiasi griežta hierarchija, kur profesionalų, ypač psichiatrų, žinios turi viršenybę kitų grupių žinių atžvilgiu. Psichiatrinis žinojimo apie psichikos sutrikimus bagažas palaiko biomedicininį psichikos sutrikimo modelį (Foster 2007). Profesinis psichiatrų žinojimas yra užfiksuotas dviejuose pagrindiniuose dokumentuose: Pasaulio sveikatos organizacijos (toliau tekste PSO) „Tarptautinėje funkcionavimo, neįgalumo ir sveikatos klasifikacijoje“ (angl. *International Classification of Functioning, Disability and Health (ICFDH)*), skirstančioje ir

apibūdinančioje sveikatos būklės, ir Amerikos psichiatrų asociacijos sukurtame „Psichikos sutrikimų diagnostikos ir statistikos vadove“⁴ (angl. *The Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*). Šiuo metu taikomas ketvirtasis atnaujintas jo variantas (toliau tekste – DSM-IV-TR). Tai bene plačiausiai visuotinai pripažįstami ir praktikoje taikomi dokumentai. Pagrindinė „Tarptautinės funkcionavimo, neįgalumo ir sveikatos klasifikacijos“ paskirtis – „pateikti unifikuotą ir standartizuotą žodyną sveikatai ir su ja susijusioms būklėms aprašyti“ (cit. pgl. TFK 2004, 11). „Psichikos sutrikimų diagnostikos ir statistikos vadovas“ klasifikuoja psichikos sutrikimus, pateikia diagnostinius jų kriterijus.

Labai dažnai ne psichiatrijos, o kitų sričių leidiniuose ir publikacijose apibrėžiant psichikos sutrikimus vadovaujamosi DSM-IV-TR pateikta formuluote ar jos dalimis. DSM-IV-TR vartojamas terminas *mental disorder* (angl.), t. y. „psichikos sutrikimas“. Jis apibrėžiamas taip: „tai kliniškai svarbus individo elgesio ar psichologinis sindromas arba modelis, kuris siejasi su esamu distresu ar negalia (vienos ar daugiau svarbių funkcionavimo sričių pažeidimu), ar su smarkiai padidėjusia rizika mirti, patirti skausmą, negalią ar reikšmingą laisvės praradimą. Papildomai šis sindromas ar modelis neturi būti priimtinas ar kultūriškai sąlygotas atsakas į tam tikrus įvykius, pvz., artimųjų mirtį. Nepriklausomai nuo priežasties, psichikos sutrikimai pasireiškia individo elgesio, psichologinėmis ar biologinėmis disfunkcijomis“ (cit. pgl. DSM-IV-TR 2000, xxxi).

Encyclopædia Britannica (www.britannica.com), Sociologijos enciklopedija (Borgatta ir Borgatta 2000) psichikos sutrikimus apibrėžia beveik identiškai, kaip ir DSM-IV-TR. Tačiau tai nėra vienintelė vartojama „psichikos sutrikimų“ termino apibrėžtis. Lietuviškasis Socialinio darbo terminų žodynas „psichikos sutrikimus“ apibrėžia gana plačiai ir nekonkrečiai: „tai psichinių reiškinių nukrypimas nuo normos“ (cit. pgl. Andrašūnienė 2007, 103). Iš šios apibrėžties neaišku, nei kas laikoma „psichiniais reiškiniais“, nei

⁴ Jis yra visiškai suderintas su Pasaulio sveikatos organizacijos „Tarptautine funkcionavimo, neįgalumo ir sveikatos klasifikacija“ (2004).

nuo kokių normų negali būti nukrypstama. Lakoniškumu išsiskiria Jungtinėje Karalystėje vartojama „psichikos sutrikimų“ apibrėžtis. Jungtinės Karalystės Psichikos sveikatos įstatyme „psichikos ligos ir sutrikimai“ tapatinami ir apibrėžiami kaip „bet koks proto (angl. *mind*) sutrikimas ar negalia“ (*UK's Mental Health Act 2007*, 7). Šios apibrėžties ribos labai plačios, tai turi ir teigiamų, ir neigiamų aspektų.

Teisiniuose, akademinuose Lietuvos diskursuose nėra sutarta dėl vieningo termino vartojimo, trūksta diskusijų dėl terminų psichikos sutrikimų ir sveikatos srityje konceptualizacijos. „Psichikos sutrikimo terminas“ pasirinktas vartoti šiame darbe todėl, kad jis, kitaip nei kiti dažnai vartojami terminai, turi menkesnę medicininę potekstę nei terminas „psichikos liga“; juo neakcentuojama asmens negalia, kaip nutinka vartojant terminą „psichikos negalia“, kuriuo asmuo paprastai nuvertinamas. Darbe remiamasi A. Bagdonu, teigiančiu, jog „psichika yra smegenų funkcija, todėl jai taikytinas terminas „sutrikimas“ (Bagdonas et al. 2007, 91). Asmenys, kurių veikla ribota, ar kurie visiškai negali funkcionuoti tam tikrose gyvenimo srityse, vadinami neįgaliais. Sutrikusios psichikos asmenys veiktas atlieka kaip dauguma individų, tad vadintini įgaliais. Todėl minėtasis autorius rekomenduoja vartoti sąvoką „psichikos sutrikimai“, ir nevartoti sąvokos „psichikos negalia“ / „negalė“ (Bagdonas et al. 2007).

Kaip minėta, Lietuvoje šiuo metu kalbant apie psichikos (ne)sveikatą yra vartojama keletas terminų, dažnai laikomų lygiaverčiais, nesigilinant į galimas skirtingas jų potekstes bei reikšmes. Bene dažniausiai vartojami tokie terminai: „psichikos sutrikimai“ / „sutrikusios psichikos asmenys“, „psichikos ligos“ / „psichikos ligoniai“, „psichikos negalia“ / „psichiškai neįgalūs asmenys“.

Terminų painiava iš dalies kyla dėl atskiruose Lietuvos teisės aktuose vartojamų skirtingų sąvokų. Valstybinėje psichikos sveikatos strategijoje⁵ vartojamas terminas „psichikos sutrikimai“. Tuo tarpu Lietuvos Respublikos Psichikos sveikatos priežiūros įstatyme⁶ vartojami keli terminai – „psichikos

⁵ 2007 m. balandžio 3 d. Nr. X-1070.

⁶ 1995 m. birželio 6 d. Nr. I-924.

liga“, „pacientas“, „psichikos negalia“. Šiame teisės akte „psichikos liga“ apibrėžiama kaip „gydytojo diagnozuotas, psichiatro patvirtintas susirgimas, pagal galiojančią ligų klasifikaciją priskiriamas prie psichikos ligų. Psichikos liga negali būti diagnozuojama remiantis politiniais, religiniais, rasiniais motyvais“. „Psichikos ligonis“ apibrėžiamas kaip „asmuo, sergąs psichikos liga“. Taigi čia kalbama tik apie biomedicininį kontekstą, neatsižvelgiant į jokių socialinius ar kitus asmens funkcionavimo aspektus. Žodis „liga“ suponuoja, kad žmogus yra nuolatinio negalavimo būsenos – jis serga. Tuo tarpu psichikos sutrikimams būdingas cikliškumas, tad remisijų laikotarpiu asmuo gali nepatirti jokių sutrikimo simptomų ir funkcionuoti kaip visavertis individas, todėl abejotina, ar galima teigti, kad remisijos metu asmuo serga. Be viso kito, liga yra ir audinių bei ląstelių lygmens patologinis procesas (Bagdonas et al. 2007), o esminę psichikos sutrikimų dalį sudaro funkciniai sutrikimai, todėl juos tiksliau apibūdina žodis „sutrikimas“. Terminas „psichikos negalia“ šiame teisės akte nėra apibrėžtas. Svarbu paminėti, jog apibrėžiant „psichikos sutrikimus“ dažnai akcentuojama, kad tai neutralė, turintis menkesnę medicininę potekstę terminas nei „psichikos liga“ (Reber 1985).

Kituose dokumentuose labai dažnai vartojamas terminas „psichikos negalia“. Socialinio darbo enciklopedija jį apibrėžia kaip „negebėjimą dėl psichikos sutrikimo pasiekti tam tikram žmogaus amžiui būdingų, visuotinai priimtinių gyvenimo etapų tikslų“ (Mizrahi, Davis 2008, 233). Lietuvos Respublikos neįgaliųjų socialinės integracijos įstatyme⁷ neįgalumas apibrėžiamas taip: „dėl asmens kūno sandaros ir funkcijų sutrikimo bei nepalankių aplinkos veiksnių sąveikos atsiradęs ilgalaikis sveikatos būklės pablogėjimas, dalyvavimo visuomenės gyvenime ir veiklos galimybių sumažėjimas“.

„Negalios“ terminas suponuoja sutrikimus, vykstančius individo, kaip visumos, lygmeniu. Tuo tarpu psichikos sutrikimai yra tik kūno lygmens

⁷ Nauja įstatymo redakcija nuo 2005 m. liepos 1 d. Nr. IX-2228, pakeitimas priimtas 2004 m. gegužės 11 d.

funkcionavimo nuokrypiai, o ne viso asmens (Bagdonas et al. 2007). „Negalios“ terminas, kaip jis paprastai vartojamas bendrinėje kalboje, nurodo į kažką konkretaus ir materialaus, fizinę ar psichologinę būklę, priskirtiną prie medicinos srities (Nocella 2009). Šiuo terminu pabrėžiama ir tai, kad asmuo kažko negali, tad tokiam asmeniui šiuo terminu klijuojama sugedusio, nevisaverčio žmogaus etiketė – šitaip asmuo stigmatizuojamas. Todėl šiame darbe „psichinės negalios“ terminas vartojamas labai su išlygomis.

Atsižvelgiant į aptartų terminų apibrėžtis, šiame darbe pasirinkta vartoti sinoniminius terminus „psichikos sutrikimai“ / „sutrikusios psichikos asmuo“ arba „asmuo, patiriantis psichikos sutrikimų“.

Psichikos sutrikimų paplitimas pasaulyje ir Lietuvoje. Psichikos sutrikimai užima reikšmingą vietą bendrame sergamumo kontekste. Remiantis Pasaulio sveikatos organizacijos duomenimis (2001, xiv), apie 450 mln. planetos žmonių kenčia nuo psichikos sveikatos sutrikimų ir su jais susijusių fizinių negalavimų. Psichikos sutrikimai sudaro apie 13% visų pasaulio ligų, prognozuojama, jog iki 2020 m. šis skaičius gali išaugti iki 15–17%. Kaip dažniausiai pasitaikančius ir tampančius didžiausia našta visuomenei, Pasaulio sveikatos organizacija išskiria šiuos psichikos sutrikimus: depresiją, priklausomybės ligas, šizofreniją, epilepsiją, Alzhaimerio ligą, intelekto bei vaikystės ir paauglystės sutrikimus (WHO 2001). Šio darbo objektas yra bendras psichikos sutrikimų konceptas, todėl detalus šių Pasaulio sveikatos organizacijos išskirtų sutrikimų paplitimas nebus aptariamas. Šiame darbe apsiribojama bendru psichikos sutrikimų paplitimo pristatymu ir siekiant iliustruoti psichikos sutrikimų paplitimo tendencijas pasaulyje ir Lietuvoje, kiek daugiau dėmesio skiriama dviejų – depresijos ir šizofrenijos – sutrikimų paplitimui apžvelgti.

Epidemiologinių tyrimų duomenys rodo, kad vieną iš keturių žmonių gyvenimo eigoje gali ištikti psichikos sveikatos sutrikimai, kurie turėtų būti gydomi. Apie 9 proc. Europos gyventojų kasmet patiria depresinių sutrikimų, viena iš šešių Europos moterų kenčia nuo depresijos, sunkių psichikos

sutrikimų kasmet patiria apie 2,6 proc. gyventojų (McDaid 2008; Europos parlamento pranešimas dėl psichikos sveikatos 2009). Kiekvienais metais Europos Sąjungoje nusižudo apie 59 000 žmonių, iš jų 90 proc. atvejų siejama su psichikos sutrikimais. Prognozuojama, kad iki 2020 m. depresija bus labiausiai paplitusi liga išsivysčiusiose šalyse ir antra neįgalumo priežastis pagal statistiką (Europos parlamento pranešimas dėl psichikos sveikatos 2009).

Pasak Pasaulio sveikatos organizacijos ekspertų, Europoje 3 mln. suaugusiųjų serga šizofrenija (t. y. septyni iš tūkstančio žmonių) (WHO 2001). Šizofrenijos paplitimas pasaulyje – 15,2 atvejų šimtui tūkstančių gyventojų arba vidutiniškai 1,1 proc. iš 18 metų ir vyresnių gyventojų (McGrath et al. 2008). Pasaulyje nuo šizofrenijos kenčia apie 51 milijoną žmonių, iš jų nuo 6 iki 12 milijonų – Kinijoje, 2,2 milijono – JAV, virš 250,000 – Didžiojoje Britanijoje. Tikslų paplitimą dėl skirtingų skaičiavimo metodikų skirtingose šalyse sunku nustatyti (www.shizophrenia.com).

Prastos psichikos sveikatos ekonominiai kaštai Europos Sąjungoje, Norvegijoje, Islandijoje ir Šveicarijoje kartu paėmus sudaro 386 milijardus eurų (skaičiuojant 2004 m. kainomis), finansiniai nuostoliai, kurių visuomenė patiria dėl psichikos sutrikimų, sudaro 3–4 proc. valstybių narių BVP. Didžioji dalis šių kaštų susidaro už sveikatos priežiūros sistemos ribų – sistemingo nebuvimo darbe, nedarbingumo ir ankstyvo išėjimo į pensiją išlaidoms padengti. 2006 m. psichikos ligų gydymas ES atsiėjo 436 mlrd. eurų (McDaid 2008; Europos parlamento pranešimas dėl psichikos sveikatos 2009).

Lietuvoje, renkant statistinius duomenis apie psichikos sutrikimus, susiduriama su tam tikromis problemomis. Mūsų šalyje registruojamos tik kreipimosi į psichikos sveikatos priežiūros specialistus tendencijos ir nėra fiksuojamas tikrasis tokių sutrikimų paplitimas, t. y. registruojami tik tie atvejai, kai asmuo kreipėsi į psichiatrijos įstaigą ir buvo gydomas stacionariai ar ambulatoriškai. Nėra duomenų, kiek ir dėl kokių psichikos sutrikimų gyventojai kreipiasi į kitų sričių gydytojus (Asadauskienė et al. 2005, 44). Informacijos apie psichikos sutrikimus apskaitą vykdo Valstybinis psichikos sveikatos centras, tačiau jis didesnę dėmesį skiria priklausomybės ligų

statistikos rinkimui ir viešinimui, informacija apie kitus psichikos sutrikimus nėra tokia išsami kaip priklausomybių atveju.

Iš pateikiamų duomenų matyti, kad Lietuvoje sutrikusios psichikos asmenų skaičius nežymiai didėja. Valstybinio psichikos sveikatos centro (VPSC) duomenimis, 2003 m. psichikos sutrikimų turėjo 160 467 asmenys, negalia dėl psichikos sutrikimų pripažinta 27 640 sergančiųjų, psichiatrijos ligoninėse gydyti 26 078 asmenys. Tuo tarpu 2009 m. Lietuvoje psichikos sutrikimų turėjo jau 164 990, psichikos neįgaliaisiais pripažinti 21 052 asmenys, psichiatrijos ligoninėse gydyti 22 967 pacientai (Higienos instituto Sveikatos informacijos centras). Kadangi šie duomenys atspindi tik besikreipiančių į psichiatrijos institucijas asmenų skaičių, tikėtina, kad jie yra netikslūs, ypač priklausomybės ligų atveju. 1-oje lentelėje iliustruojamas sergamumas psichikos sutrikimais Lietuvoje.

1 lentelė. Sergamumas psichikos sutrikimais Lietuvoje 2004–2009 m. Valstybinio psichikos sveikatos centro duomenys (registruoti sveikatos apsaugos sistemoje) <http://www.lsic.lt/>

	Sergančiųjų skaičius metų pabaigoje					
	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Psichikos sutrikimai iš viso	161 511	161 167	162 243	163 732	165 982	164 990
<i>Iš jų:</i>						
<i>Priklausomybės ligos</i>	<i>68 653</i>	<i>68 701</i>	<i>68 951</i>	<i>69 365</i>	<i>69 340</i>	<i>66 872</i>
<i>Šizofrenija</i>	<i>16 086</i>	<i>16 050</i>	<i>16 029</i>	<i>15 884</i>	<i>15 844</i>	<i>15 790</i>

Nėra tiksliai žinoma, kiek tarp Lietuvos gyventojų paplitusi depresija. Nacionalinė sveikatos taryba 2001 m. pranešime pateikia duomenis, kad 1997–2001 metais oficialiai besigydyusiųjų nuo depresijos skaičius, tenkantis 100 000 gyventojų, nuolat didėjo – nuo 0,18 proc. iki 0,54 proc. Dalis depresija sergančių asmenų nepatenka į apskaitą, nes pagalbos kreipiasi ne į psichiatrus,

o į kitų sričių gydytojus, kai kurie asmenys apskritai niekur nesikreipia (Pūras 2002).

Nors psichikos sutrikimai egzistuoja tiek pat laiko kiek ir žmonija, jų atsiradimo priežastys nėra aiškios (Pūras 2002, 33; Rogers ir Pilgrim 2005, 12). Neaiški kilmė lemia ribotą jų simptomų gydymo efektyvumo didėjimą. Nežinant priežasties vargu ar įmanoma visiškai išgydyti sutrikimą. Psichikos sutrikimai dažniausiai neturi išorinių fizinių apraiškų – juos patiriantys žmonės fiziškai nesiskiria nuo kitų visuomenės narių, kitaip nei yra fizinę negalią turinčiųjų atveju. Dažniausias psichikos sutrikimų palydovas – keistas ir nesuprantamas susirgusio asmens elgesys, pasireiškiantis įvairiausiomis formomis ir būdais. Tai, kas nesuprantama, neaišku, iš kur ir kodėl atsiranda, paprastai kelia baimę, todėl nežinojimo, nesupratimo spragos užpildomos istoriškai susiformavusiais socialiniais vaizdiniais, stereotipais. Pasak J. Ruškaus, neįgalumas – tai tam tikras visuomenės narių sukurtas socialinis vaizdinys, leidžiantis susiformuoti neįgaliųjų atžvilgiu tam tikrą poziciją ir atitinkamai elgtis. Tokie socialiniai vaizdiniai, kaip vertybių, idėjų ir praktikų sistemos, atlieka dvi funkcijas: sukuria tvarką, padedančią orientuotis ir valdyti materialųjį pasaulį, ir palengvina žmonių bendravimą pasitelkiant bendrus kodus, klasifikacijos sistemas. Negalios objektyvumas, pasak minėtojo autoriaus, kvestionuotinas – negalia tai tik įvairių socialinių vaizdinių sąveika, visai nesvarbu, ar ji atsirado dėl kūno, proto ar psichikos sutrikimų (Ruškus, Mažeikis 2007).

Apibendrinant šį skyrių, galima teigti, kad psichikos sutrikimai nėra vienareikšmiškai apibūdinamas fenomenas. Tikslios jų priežastys vis dar nėra nustatytos, apibrėžties ribos varijuoja nuo siaurų biologinių / medicininių iki plačių, apimančių įvairius socialinio, kultūrinio funkcionavimo aspektus. Apibrėžiant psichikos sutrikimus, dažniausiai bandoma atskirti „normalumą“ nuo „nenormalumo“, tačiau visuotinai priimtinos apibrėžties šiam fenomenui rasti dar nepavyko.

Istorinė psichikos sutrikimų gydymo ir tyrimų raida nebuvo nuosekli. Ji labai kito: nuo Senovės Graikijoje paplitusios sutrikimų, kaip susirgimo, sampratos; per sutrikimų priskyrimą nelaimių, nuodėmių ir net blogio įsikūnijimo sferai, kai juos patiriantys asmenys buvo kankinami ir žudomi; iki grįžimo prie sampratos, kad psichikos sutrikimai gali būti gydomi. Tai tapo dabartinės psichiatrinės (medicininės) psichikos sutrikimų sampratos pagrindu.

Sociologai psichikos sutrikimus aiškina labai įvairiai: kaip deviacijos formą, kaip socialinio vaidmens, reikalingo visuomenės sanglaudai išlaikyti atlikimą, normalumo patologizavimo procesą, socialinių veiksnių stipriai veikiamas ligas ir t. t. Apie 1970-uosius metus M. Foucault'o darbai ir radikali anti-psichiatrijos srovė paveikė ir sociologinę psichikos sutrikimų sampratą: psichikos sutrikimai daugiau ar mažiau buvo pradėti traktuoti kaip visuomenės kuriamas socialinis konstruktas, kurį veikia vyraujantys diskursai ir vertybinės nuostatos.

Pasaulio sveikatos organizacijos duomenimis, psichikos sutrikimai sudaro daugiau nei dešimtadalį visų pasaulio susirgimų, todėl reikalinga ir toliau šį fenomeną studijuoti bei ieškoti būdų, jo prevencijai užtikrinti ir pagalbai suteikti. Tikėtina, kad dėl statistinių duomenų rinkimo metodų ribotumo Lietuvoje oficiali psichikos sutrikimų statistika neatspindi tikrųjų šios problemos mastų. Bet kokių atveju pagal oficialiąją statistiką Lietuvoje asmenų, patiriančių psichikos sutrikimų, yra gerokai daugiau nei gyventojų Šiaulių mieste, todėl problemos, su kuriomis jie susiduria, negali būti ignoruojamos.

1.2. Socialinės tikrovės konstravimas

Šiame darbe remiamasi prielaida, kad psichikos sutrikimai turi tam tikrus objektyviai pasireiškiančius simptomus, tačiau svarbesnioji dalis to, kas, visuomenės supratimu, laikoma sutrikimais, yra socialiai sukonstruota. Kitaip tariant psichikos sutrikimų interpretacija darbe remiasi socialinio konstrukcionizmo teorijos prielaidomis. Šiame darbo skyriuje supažindinama su socialinio konstrukcionizmo teorija bei jos pagrindu plėtojamoms konstrukcionistinės psichikos sutrikimų sampratos perspektyvos bei diskursai, manytume, stipriausiai veikiantys mokslines ir visuomenės psichikos sutrikimų sampratas. Taip pat analizuojami psichikos sutrikimų stigmatos ir jos identifikatorių – stereotipų klausimai.

1.2.1. Socialinio konstrukcionizmo tradicija

Cambridge'o sociologijos žodynas socialinį konstrukcionizmą apibrėžia kaip „sociologijos bei kitų disciplinų teorijų ir sąvokų rinkinį, siekiantį atskleisti ir paaiškinti socialinius fenomenus ir įvykius, remiantis jų istoriniu kontekstu ir socialine interpretacija“ (Turner 2006). Pagrindinė socialinio konstrukcionizmo prielaida – tikrovė nėra savaime akivaizdi, stabili ir laukianti, kol bus atrasta, ji yra žmogaus veiklos rezultatas (Brown 1995). Socialinis konstrukcionizmas atmeta realizmo ir esencializmo idėjas, teigiančias, kad egzistuoja išorinis, objektyvus pasaulis, nepriklausantis nuo mūsų suvokimo ir interpretacijų. Jis akcentuoja, kad visuomeninis gyvenimas yra socialiai sukurtas, todėl reikia tirti, kaip reiškiniai, kurie atrodo lyg ir natūralūs, istoriniame kontekste yra kuriami socialinių sąveikų ir žmogaus veiksmų (Turner 2006).

Fenomenologijos klasikas, sociologas ir filosofas A. Schutzas laikomas socialinio konstrukcionizmo idėjų pradininku. Jis rėmėsi prielaida, kad pasaulis turi išankstinę tvarką, kurią kuria kasdienis gyvenimas. Todėl, jo

nuomone, reikia nagrinėti, kaip sveikas protas kuria pasaulį, kokie procesai veiksmams suteikia prasmę ir kaip jos interpretuojamos. Žmogus gimsta sociokultūriniame pasaulyje, kuris suvokiamas sveiku protu ir kuriame žmonių kasdieniai gyvenimai tarpusavyje susiję įvairiausiais ryšiais, todėl pasaulis patiriamas kaip intersubjektyvus. „Tikrovė, kurioje gyvena žmogus, įgauna įvairių formų ir visos jos santykinai koherentiškos. Iš tiesų individas susiduria su „daugialypėmis tikrovėmis“. Viena – kasdienio gyvenimo pasaulis, ir visai kita – mokslo teorijų pasaulis arba psichiškai sergančio žmogaus pasaulis“ (Nesavas 1984, 113). A. Schutzas rėmėsi E. Huserlio „gyvenimo pasaulio“ (vok. *Lebenswelt*) samprata. Sociologiją reikėtų grįsti kasdienio gyvenimo, dėl kurio egzistavimo ir bendrumo visiems nekyla abejonių niekam, struktūromis (Nesavas 1987).

Kasdieniniame socialiniame pasaulyje žmonės kuria ir naudoja tipizacijas – tipizuoja iš esmės visus objektus, su kuriais susiduria. Tipizacija apibūdinama kaip „bendras suvokimo bruožas, susijęs su konceptualaus mąstymo ištakomis“ (Nesavas 1987, 96). Dėl socializacijos žmonės iš ankstesnių kartų perima tipizacijas bei socialinius tipinių situacijų receptus, kurie užtikrina tipišką elgesį ir yra socialiai sankcionuoti. „Tipizacijos“ terminą A. Schutzas vartoja kalbėdamas apie žmones, o „receptų“ terminą – apie socialines situacijas. Pagrindinis tipizacijų perteikėjas – kalba. Jeigu žmogus susiduria su situacija, kuriai neturi reikalingų elgesio receptų, jis kuria naujus, taip papildydamas žinojimo bagažą. Tipiškų konstrukto šablonas gali būti institucionalizuojamas kaip elgesio standartas (Ritzer 1992). Žinojimo bagažas niekuomet nėra baigtinis, jis kaupiamas visą gyvenimą. Didžiąją jo dalį žmogus perima socializacijos metu iš visuomenės ir tik palyginti mažą dalį sukaupia pats individualaus patyrimo būdu. Todėl žinojimo kilmė yra socialinė, arba visuomeninė. Šis kasdieniai žinojimas yra orientacijos ir interpretacijų kasdieniame pasaulyje pagrindas. Žinojimas taip pat yra susietas su konkrečiu istoriniu sociokultūriniu gyvenimo pasauliu bei socialiai paskirstytas (Nesavas 1987; Leonavičius et al. 2005).

Pasak A. Schutzo, ryšys tarp veikėjų ir struktūrų yra dialektinis – jie veikia vienas kitą. Objektai (pvz., simboliai, kalba) buvo istoriškai sukurti žmonių tam, kad perteiktų jų veiksmų subjektyvią prasmę. Tačiau dabar jie žmogui yra išoriniai ir prievartiniai jo atžvilgiu, nes žmogus patenka į konkrečią socialinę aplinką, kurioje juos perima (Ritzer 1992).

Šias A. Schutzo teorines prielaidas išplėtojo P. Bergeris ir T. Luckmannas 1963 metų veikalė „Socialinis tikrovės konstravimas. Žinojimo sociologijos traktatas“ (leidimas lietuvių kalba 1999 m.). Analizuodami socialinę tikrovę, šie autoriai pirmieji pavartojo sąvoką „konstravimas“. Sąvokas „tikrovė“ ir „žinojimas“ autoriai apibrėžia taip:

„tikrovė“ – savybė, būdinga reiškiniams, kuriuos pripažįstame turint nuo mūsų valiojimo nepriklausomą būtį;

„žinojimas“ – įsitikinimas, kad reiškiniai yra tikri ir kad jie turi specifinių bruožų (Berger ir Luckmann 1999, 11).

Socialinis konstrukcionizmas analizuoja žmogaus mąstymo ir socialinio konteksto, kuriame jis atsiranda, sąsajas. Pasak Bergerio ir Luckmanno, ir tikrovė, ir žinojimas yra socialiai reliatyvūs. Žinojimo sociologiją domina tai, kiek žmonių mąstymas atspindi jį determinuojančius istorinius, psichologinius, biologinius ir kitus veiksnius, arba kiek yra nuo jų nepriklausomas. Visas žmogaus „žinojimas“ formuojasi, yra perduodamas ir išlaikomas socialinėse situacijose, o skirtingos visuomenės turi specifines „žinojimo“ ir „tikrovės“ sancaupas (Berger ir Luckmann 1999).

Socialinio konstrukcionizmo paradigmos aiškinimą Bergeris ir Luckmannas pradeda nuo kasdienio gyvenimo tikrovės analizės. Kasdienio gyvenimo tikrovė suvokiama kaip subjektyviai prasminga ir iš anksto objektyvuota, t. y. tikrovę sudarantys objektai yra ankstesni už žmogų. Kasdienį gyvenimą tvarko kalba – teikia būtinas objektyvacijas ir nustato tvarką, kuriai esant, jos tampa prasmingos. Kasdienis gyvenimas vyksta nuolat bendraujant, tikrove dalijantis su kitais žmonėmis. Socialinei sąveikai kasdieniame gyvenime teikiamas ypatingas dėmesys, nes jos metu įgyjama svarbiausia patirtis apie kitus žmones. Socialinės sąveikos situacijose kiti

žmonės suvokiami pasitelkiant tipizacijos schemas. Šios schemas padeda suprasti „kitus“ ir su jais sąveikauti, jos yra taikomos abipusiškai. Tipizacija pasitelkiama ne tik kitų žmonių atžvilgiu, bet ir pačių sąveikos situacijų atžvilgiu (Berger ir Luckmann 1999).

Kasdieniam gyvenime gausu tipizacijų. Kuo labiau tam tikra tipizacija tolsta nuo akistatos situacijos, tuo labiau anonimiška ji tampa. Tipizacijos sudaro kontinuumą, kurio viename poliuje yra tie kiti, su kuriais dažnai ir intensyviai bendraujama akistatos situacijose, o kitame – labai anonimiškos abstrakcijos, kurios niekada neapčiuopiamos sąveikaujant tiesiogiai. Kuo santykiai su kitais anonimiškesni, tuo didesnė tikimybė tiesioginei socialinei sąveikai nebūti ir tipizacijai atsirasti, dėl to santykis su kitais tampa vis labiau beasmenis ir stereotipinis (Ritzer 1992). Tipizacijų svarbą parodo Bergerio ir Luckmanno pateikta socialinių struktūrų apibrėžtis: „socialinė struktūra yra šių tipizacijų ir jų sukurtų pasikartojančių sąveikos modelių suma“ (Berger ir Luckmann 1999, 50). Tokia socialinė struktūra yra esminis kasdienio gyvenimo tikrovės elementas.

Socialinio konstrukcionizmo perspektyvoje ypač svarbi kalba. Ji siejasi su tipizacijos procesu ir atlieka signifikaciją, t. y. kuria ženklus. Ženklas – tai įvairių subjektyvių prasmų rodiklis. Verbalinių ženklų sistema sudaro kalbą, kuri yra svarbiausia žmonių visuomenės ženklų sistema. Kalbos supratimas yra esminė kasdienio gyvenimo tikrovės supratimo sąlyga. Kalba padeda objektyvuoti būtį – pasitelkus ženklus atpažįstami tam tikri objektai, net jeigu su jų kūrėjais nesusidurta akistatos situacijose, taip nurodant sąmoningai suvokiamą tikrovę.

Kalba leidžia nuolat objektyvuoti didėjančią patirtį, taip pat ją tipizuoja, suskirstydama į plačias kategorijas arba klasifikacijos schemas, dėl kurių ši patirtis tampa prasminga ne tik pačiam asmeniui, bet ir kitiems. Tipizuodama kalba paverčia patirtį anonimiška, nes ją gali pakartoti kiekvienas, patenkantis į tam tikrą kategoriją (Berger ir Luckmann 1999).

Šiose kategorijose įmanoma objektyvuoti, išlaikyti ir kaupti tiek asmeninę, tiek istorinę patirtį, tačiau toks kaupimas yra selektyvus. Jo rezultatas –

socialinis žinojimo bagažas, perduodamas iš kartos į kartą ir prieinamas individui kasdieniame gyvenime. Į socialinį žinojimo bagažą įeina ir žinios apie asmens padėtį bei jos nulemtus apribojimus. Tai žino ir pats žmogus, ir kiti. Individų sąsaja su socialiniu žinojimo bagažu leidžia juos „lokalizuoti“ visuomenėje ir atitinkamai „traktuoti“ (Berger ir Luckmann 1999).

Šiedu autoriai išplėtojo fenomenologinės sociologijos principą, teigiantį, kad tikrovė yra socialiai konstruojama. Pasak jų, esminės socialinio pasaulio charakteristikos yra tokios: „Visuomenė yra žmogaus kūrinys. Visuomenė yra objektyvi tikrovė. Žmogus yra visuomenės kūrinys“ (Berger ir Luckmann 1999, 83). Socialinės tikrovės konstravimo pagrindu laikoma institucionalizacija, susidedanti iš trijų procesų: *eksternalizacijos, objektyvacijos, internalizacijos*.

Eksternalizacija. Esama socialinė tvarka yra žmogaus veiklos kūrinys, nors ir yra pirmesnė už bet kurį individą. Socialinę tvarką žmogus kuria nuolatos save eksternalizuodamas, realizuodamas savo prigimtį veikloje, socialinės formos sukuriamos žmogaus veikla.

Objektyvacija. Perduodant sukurtą socialinę tvarką kitoms kartoms, ji objektyvuojama, jos nebegalima lengvai pakeisti (ką gali daryti jos kūrėjai). Visuomenė suvokiama kaip objektyvi tikrovė. Objektyvacijos procesą paaikškina habitualizacijos ir institucionalizacijos sąvokos.

Habituacija – tai šablonas, sukurtas dažnai kartojant kokį nors veiksma, padedantis sutaupyti pastangų jį atliekant ateityje. Habituacija sumažina galimybes rinktis, suteikia žmogaus veiklai kryptį ir specializaciją, sumažina įtampą dėl nekryptingų stimulų, sudaro išankstinio svarstymo ir inovacijos galimybę (Berger ir Luckmann 1999). Dėl habituacijos iš anksto galima numatyti žmogaus veiksmus tam tikrose situacijose. Empiriškai svarbesnioji žmogaus veiklos habituacijos dalis sutampa su šios veiklos suinstituciniu.

Institucionalizacija vyksta visada, kai įvairaus tipo veikėjai abipusiškai tipizuoja habituotus veiksmus. Tipizacijas suvokia visi konkrečios socialinės grupės nariai, o pati institucija tipizuoja tiek individualius veikėjus,

tiek ir individualius veiksmus. Institucijų pirminėms reikšmėms konkrečiuose socialiniuose procesuose atitrūkstant nuo tikrovės, t. y. joms tampant istorinėmis ir objektyviomis, iškyla socialinės kontrolės poreikis, nes didėja galimybė nukrypti nuo instituciškai užprogramuotų veiksmų. Objektyvuotos institucijos „suvokiamos kaip turinčios savo pačių tikrovę, kuri iškyla prieš individą kaip išorinis ir priverstinis faktas“ (Berger ir Luckmann 1999).

Internalizacija. Ryšys tarp žmogaus ir socialinio pasaulio yra dialektinis – vykstant socializacijai, objektyvuotas socialinis pasaulis vėl perkeliamas į sąmonę, įvyksta internalizacija. Būdamas tam tikroje gamtinėje ir žmogiškojoje aplinkoje, žmogus patiria nuolatinį socialiai determinuotą poveikį. Augančiu vaiku besirūpinantys *reikšmingi kiti* perteikia jam savitą kultūrinę ir socialinę tvarką, su kuria asmuo susaistomas. Tai formuoja asmens tapatumą, kuris yra priklausomas nuo konkretaus socialinio konteksto ir yra kultūriškai reliatyvus. Tapatumas yra pamatinis subjektyvios tikrovės elementas, o jo ryšys su visuomene yra dialektinis – tapatumą formuojantys socialiniai procesai jį palaiko, keičia ar net iš naujo performuoja. O socialinius procesus, kurie formuoja ir palaiko tapatumą, determinuoja socialinė struktūra (Berger ir Luckmann 1999, 216).

Eksternalizacija, objektyvacija ir internalizacija neseka chronologiškai – „visuomenė ir kiekviena jos dalis vienu metu apibūdinamos visais šiais procesais“ (Berger ir Luckmann 1999). Todėl šių procesų atskyrimas nėra įmanomas.

Socialinio konstrukcionizmo perspektyva, kaip ir visos kitos, neišvengia kitų teorinių perspektyvų atstovų kritikos. Bene dažniausiai socialinis konstrukcionizmas kritikuojamas dėl realaus fizinio pasaulio ir jame egzistuojančių realių problemų statuso neaiškumo – ar pripažįstamas objektyvios realybės, sąlygų egzistavimas, ar viskas yra tik interpretacijų objektas? Toks klausimas rodo, kad netinkamai suprantamos principinės socialinio konstrukcionizmo prielaidos. Socialinis konstrukcionizmas neneigia to, kas yra fundamentaliai realu, – pripažįstama, jog tai tikrai egzistuoja. Tik tada, kai žmonės pradeda artikuliuoti tai, ką jie mato, suvokia, prasideda

diskursas – kaip rinkinys tradicijų, vertybinių prioritetų, tam tikro gyvenimo būdo ir t. t., tik tada prasideda socialinio konstravimo procesai (Gergen 2003).

Dėl objektyvios realybės, pasaulio už žmogiškojo supratimo ribų buvimo pripažinimo diskusijų kyla ir tarp socialinio konstrukcionizmo perspektyvai atstovaujančių mokslininkų. Galima išskirti bent dvi socialinio konstrukcionizmo kryptis – griežtąjį ir kontekstualųjį konstrukcionizmą. Griežtojo socialinio konstrukcionizmo atstovų nuomone, analizuojant fenomenus, procesus ar kitką nuorodos, atramos į objektyvų pasaulį ar tam tikras jo sąlygas negalimos. Kontekstualiojo socialinio konstrukcionizmo atstovų nuomone, tokios nuorodos ar atramos yra galimos (pvz., į istorinę realybę, oficialiąją statistiką ir pan.). Teigiama, kad griežtasis socialinis konstrukcionizmas taikytinas labiau teorinio pobūdžio analizei, o kontekstualusis – labiau praktinio (Loseke 1999). Tačiau toks tam tikrų savybių kaip objektyvių, o kitų – kaip subjektyviai sukurtų pasirinkimas taip pat yra kritikuojamas kaip nenuoseklus ir prieštaringas (Woolgar ir Pawluch 1985).

Postmoderniųjų teorijų atstovai kritikuoja socialinio konstrukcionizmo atstovų siekį objektyviai išanalizuoti kalbą, kaip svarbiausią socialinio konstravimo priemonę. Tačiau kalba egzistuoja kultūrinėje terpėje ir yra nulemta socialinio konteksto. Kalba perteikia platesnio kultūrinio konteksto bruožus. Kadangi kultūra nėra objektyvi, vadinasi, ir socialinio konstrukcionizmo analizė negali būti objektyvi. Nors socialinio konstrukcionizmo atstovai naudodami šią perspektyvą siekia nešališkumo, jis neįmanomas, nes pasak postmodernistų, nėra nešališko žinojimo (Loseke 1999).

1.2.2. Psichikos sutrikimų sampratos konstravimo perspektyvos

Kelis pastaruosius dešimtmečius, analizuojant psichikos sutrikimus, socialinis konstrukcionizmas yra viena iš vyraujančių ir įtakingiausių teorinių perspektyvų (Rogers ir Pilgrim 2005). Socialinio konstrukcionizmo atstovai tiria procesus, kuriais tokie socialinės realybės fenomenai, kaip psichikos sutrikimai, konstruojami, įkomponuojami ir įtvirtinami tiek kasdieninėse sąveikose, tiek institucinėje ir mokslinėje praktikoje. Psichikos sutrikimai socialinio konstrukcionizmo perspektyvoje traktuojami ne vien tik kaip asmenį pažeidžiantis fenomenas, apibūdinantis asmens protą ar kūną, bet kaip sąvokų ir elgesio būdų rinkiniai, sukurti ir plėtojami mokslinių disciplinų, nagrinėjančių žmogiškąjį distresą. Dėl to šie sąvokų ir elgesio būdų rinkiniai paplinta ir kasdieniniame visuomenės žinojime bei turi įtakos tam, kaip asmuo suvokia savo ir kitų asmenų patiriamą psichinį distresą (Bilic ir Georgaca 2007). Socialinio konstrukcionizmo perspektyvos privalumas tai, kad ji įvairių sričių žinojimą apie tai, kas suvokiama kaip žmogiškoji patologija, leidžia analizuoti tokiu būdu, kuris atskleidžia šį žinojimą grindžiančius politinius, kultūrinius, istorinius, technologinius ir kitus klodus (Fee 2000).

1.2.2.1. Kalbos reikšmė konstruojant psichikos sutrikimų sampratas

Pasak socialinio konstrukcionizmo atstovų, pagrindinė socialinio konstravimo proceso priemonė – kalba. D. R. Loseke (1999, 13) tvirtina, kad „žmonės gyvena dviejuose pasauliuose vienu metu: fiziniame ir reikšmių“. Reikšmių pasaulis, socialiniai fenomenai ir jų suvokimas, žmonių įsitikinimai konstruojami kalba. Kalba žmonės perteikia savo realybės suvokimą. Kalba yra ne tik pasyvus jau egzistuojančių žinių perdavimo būdas, bet aktyvus ir interaktyvus procesas. Kalba ir kuria, ir riboja reikšmes.

Kaip ir kiti socialinės realybės aspektai, psichikos sutrikimų reikšmės tam tikru laiku yra kuriamos socialinių veiksmų ir šios reikšmės negali būti atskirtos nuo tų veiksmų. Reikšmių konstravimo procesas apima įvairius

mechanizmus, priemones ir procedūras, naudojamus tam, kad tam tikra specifinė reikšmės versija atrodytų tiksli, tvirta ir nepriklausoma nuo jos perteikėjo (Edwards ir Potter 2001). Dėl to formuojami kultūriškai ir istoriškai reliatyvūs psichikos sutrikimų diskursai⁸. Kalba, organizuota į diskursus, turi didelę galią formuoti žmonių pasaulio suvokimą ir elgesį jame. Tie, kurie kontroliuoja diskursą, turi galią nustatyti kitų vietą visuomenėje (Lawson ir Garrod 2001). Tad, jeigu kalba formuoja realybę, tai neabejotina, kad žodynas, vartojamas psichikos sutrikimams apibūdinti, o ypač diagnozių kalba, taip pat tai atlieka (Morkel 2007). Todėl terminai ir sąvokos, sukurti norint paaiškinti psichikos sutrikimus, modeliuoja ne tik tai, į kokias jų apraiškas turėtų būti atkreiptas dėmesys, kas turėtų būti pastebima, kokie gydymo būdai paskiriami, bet ir pačių sutrikimų pasireiškimą (Eisenberg 1988). Tai, kaip visuomenėje identifikuojami tokie asmenys, kokios reikšmės priskiriamos tam tikrą sutrikimą simbolizuojančiam terminui, ir sukuria psichikos sutrikimų sampratą.

Kasdieniam gyvenime paprastai gana retai susimąstoma apie vartojamų žodžių prasmes, tuo tarpu konstrukcionizmo atstovai skatina rimtai traktuoti kasdien vartojamus žodžius, net ir paprasčiausius, nes juose slypi išties reikšmių sistemos (Loseke 1999). Terminai perima reikšmes iš konteksto, kuriame yra vartojami. Kontekstas – tai bet kas iš tiesioginės aplinkos: interesai, socialiniai ir lingvistiniai susitarimai, socialiniai procesai, kultūrinės tradicijos, gyvenimo formos ir visa kita, į ką patenka terminai (Hibberd 2005). Tokie terminai kaip „normalus“, „vidutinis“, „įgalus“ yra tam tikrame kontekste socialiai sukonstruotos sąvokos. Visi žmonės yra skirtingi, o liga ar sutrikimas nėra ir neturėtų tapti asmens apibūdinimu (Nocella 2009; Loseke 1999).

⁸ Diskursas šiame darbe suprantamas kaip bendrų prielaidų vienijamas susijusių teiginių rinkinys, nusakantis ryšius tarp socialinio pasaulio elementų. Diskursas susijęs su galios pasiskirstymu ir atlieka socialines funkcijas: semiotinių savybių galia perteikia prasmes socialiniams veikėjams; nusakant ryšius tarp socialinio pasaulio elementų paskirsto galią, kartu ir galią kurti žinojimą; taip kontroliuoja ir nukreipia elgesį (Lawson ir Garrod 2001, 69; Wagner ir Hayes 2005, 124; Abercrombie 1994, 119).

Skirtinguose diskursuose psichikos sutrikimų sampratos konstruojamos akcentuojant skirtingus aspektus, tai savo ruožtu lemia nevienodus veikimo būdus. Galios santykiai visuomenėje lemia, kurie diskursai apie pasaulį pripažįstami kaip „tiesa“, o kurie – ignoruojami. Dėl to tam tikri pasaulio suvokimo būdai, fenomenų sampratos gali būti varžančios ir prievartinės atskirų grupių atžvilgiu – viena iš tokių grupių gali būti sutrikusios psichikos asmenys (Burr 1995).

Taigi, remiantis šiomis socialinio konstrukcionizmo perspektyvos idėjomis apie visuomenėje egzistuojančius tam tikrus dominuojančius diskursus, įkūnytus kalboje, ir darančius įtaką tam, kaip suprantamas ir interpretuojamas pasaulis (Morkel 2007), galima identifikuoti mažiausiai du principinius diskursus, kuriais konstruojama psichikos sutrikimų samprata. Vienas jų labiau fokusuojamas į biomedicininis aspektus: psichikos sutrikimų sampratą konstruoja kaip paties asmens atributą – dėmesio centre yra individas ir jo dėl sutrikimo patiriami sunkumai, apribojimai, atsirandantys specialieji poreikiai. Kitas diskursas psichikos sutrikimų sampratą konstruoja kaip visuomenės socialinės kontrolės formą – čia dėmesio centre socialinė aplinka, visuomenės nesupratimas, keliama apribojimai, struktūrinio pobūdžio aspektai ir pan., lemiantys tai, jog tam tikri funkcionavimo niuansai suprantami kaip psichikos sutrikimai (Ruškus 2002). Plačiau šie diskursai aptariami 1.2.3. ir 1.2.4. darbo poskyriuose.

1.2.2.2. Psichikos sutrikimų internalizacijos, eksternalizacijos ir objektyvacijos aspektai

Socialinis konstrukcionizmas leidžia paaiškinti procesus, kuriais kuriamas žinojimas, pvz., kas yra psichikos sutrikimai ir kaip toks žinojimas eksternalizacijos ir objektyvacijos procesų metu tampa išorine realybe. Psichikos sutrikimų reikšmės yra socialinės kilmės: prekonceptualizacijos sistema įgyjama internalizuojant socialinius procesus ir bendruomenės išlaikoma dėl socialinės ir istorinės lokacijos (Hibberd 2005). Socialinio konstravimo proceso metu kuriami, keičiami, institucionalizuojami ir

perduodami kitoms kartoms stiprių, nors ir nematomų ribų ir visuomenės normų rinkiniai, siejami su konstruojamų fenomenų reikšmėmis. Toks žinojimas paveikia įvairius jį turinčių žmonių gyvenimo aspektus. Socialiniai konstruktai nurodo, koks turi būti elgesys (McNair ir Sanchez 2007; Ruškus 2002).

Psichikos sutrikimų reikšmių ir sampratų konstravimo procesą galima aiškinti remiantis P. Bergerio ir T. Luckmanno suformuluotais socialinio konstravimo proceso elementais: internalizacija, objektyvacija ir eksternalizacija. Visuomenėje egzistuoja tam tikri reikšmių pasauliai, sampratos apie tai, kas yra psichikos sutrikimai, kaip jie pasireiškia, ką daryti jiems pasireiškus, kokia jų prasmė ir t. t. Šias reikšmes visuomenės nariai yra perėmę *internalizacijos* proceso metu. Pasak P. Bergerio ir T. Luckmanno (1999), internalizacijos proceso metu suprantama, kas yra *kiti*, svetimi, ir pasaulis suprantamas kaip prasmingas.

Augdamas asmuo nuolatos patiria socialiai determinuotą visuomenės poveikį. *Reikšmingi kiti*, besirūpinantys augančiu vaiku: tėvai, šeimos nariai ir giminaičiai, mokytojai, įvairūs ekspertai, draugai ir bendraamžiai, žiniasklaida ir kiti socializacijos procese dalyvaujantys veikėjai – visi perteikia savąsias psichikos sutrikimų sampratas ir reikšmes. Svarbiausia patirtis apie kitus žmones įgyjama per socialines sąveikas, kurių metu *kiti* suvokiami pasitelkiant tipizacijas. Tipizacijos naudojamos, nes nėra kito pasirinkimo, – pasaulis pernelyg didelis ir sudėtingas, kad jį būtų galima betarpiškai pažinti, todėl žmonės yra linkę pastebėti panašumus ir pagal juos tipizuoti ir kategorizuoti kitus žmones, daiktus, reiškinius, procesus ir t. t. Tipizacijos yra pagalbiniai socialiniai resursai, padedantys orientotis dideliame ir sudėtingame pasaulyje (Loseke 1999).

Svarbus aspektas, kurį analizuojant psichikos sutrikimų sampratos konstravimą reikia paminėti, yra tai, kad tiesioginės sąveikos su šios grupės žmonėmis dažniausiai yra retos, kur kas dažniau juos pažinti padeda mediumas – žiniasklaida (Bilic ir Georgaca 2007). Psichikos sutrikimų sampratos yra susipynusios tiek su socialiniu gyvenimu ir kalba, tiek ir su tam tikromis

būklėmis, kurios apsunkina psichinį funkcionavimą, tarpasmeninius santykius bei kitus mąstymo ir elgesio aspektus (Fee 2000). Asmens įsitikinimai ir papročiai, įstatymai ir tai, kokios reikšmės priskiriamos prie psichikos sutrikimų, yra istorinių socialinių sąveikų rezultatas. Kategorijos, sukurtos pasitelkus tipizacijas, gauna tam tikrą pavadinimą, arba etiketę, suteiktą žmonių tipui, – tampa socialiniais konstruktais.

Kai kitų žmonių funkcionavime pastebima tai, ką *reikšmingi kiti* įvardijo kaip psichikos sutrikimus, kas nesuprantama, nepriimtina, baugu, – toks funkcionavimas tipizuojamas ir patologizuojamas. Socialinio konstravimo procesas vyksta ir pačiam asmeniui patyrus prie psichikos sutrikimų priskiriamus simptomus. Skirtingų asmenų suvokimo ir patirties procesai gali būti labai nevienodi. Skirtingą sutrikimų suvokimą ir patirtį lemia įvairūs socialiniai veiksniai: asmenybės sandara, išsilavinimas, socialinis statusas, su sutrikimais siejamos stigmatos ir t. t. Sutrikimų ar ligos patyrimas remiasi trimis baziniais principais: žmonių elgesį lemia reikšmės, kurias jie suteikia tam tikriems fenomenams; reikšmės sukuriamos ar įgyjamos socialinių sąveikų metu; reikšmės modifikuojamos jas taikant praktiškai. Be šių veiksnių tam tikro sutrikimo patyrimas taip pat priklauso ir nuo objektyvuotų elementų – klinikinių sąveikų su profesionalais, kurie taip pat formuoja sutrikimo suvokimą, bei nuo struktūrinių visuomenės normų, kultūros pokyčių (Brown, 1995).

Šis internalizuotas supratimas savo ruožtu įvairiais būdais perteikiamas socialinei aplinkai, t. y. *eksternalizuojamas*, – reakcijomis, veiksmis, kuriamomis teorijomis, žiniasklaidos pranešimais bei perteikiamais vaizdiniais ir t. t. Žmonės nuolat save eksternalizuoja – jie veikia pasaulyje savo veiksmis kurdami tam tikrus artifaktus, arba socialinius konstruktus. Psichikos sveikata, psichikos sutrikimai, psichikos sveikatos priežiūra iš esmės yra socialiniai, psichologiniai ir kultūriniai dariniai. Juos stipriai veikia makrosocialiniai procesai, vietiniai galios ir reikšmių pasauliai, jie istorijos eigoje formuojami kaip reliatyvūs kultūriniai-psichologiniai konstruktai.

Socialiniai konstruktai – tai tam tikrai visuomenei būdingi tam tikrų visuomenės fenomenų supratimo modeliai (Good 1997).

Psichikos sutrikimus, kaip socialinius konstruktus, vaizdžiai iliustruoja L. Eisenbergas. Anot šio mokslininko, visos mokslo pateikiamos sąvokos ir terminai yra vaizduotės kūriniai. Tai galima paaiškinti jungiamaisiais gamtos principais ir pagrįsti ekonomisto ir filosofo A. Smitho mintimis, kad visata kupina pavienių ir chaotiškų įvykių, objektų bei idėjų. Todėl, siekiant sumažinti sumaištį ir įvesti chaose tvarką bei suprasti visatą, pasitelkiama filosofija, įvardijami jungiamieji principai, kuriuos sukuria „išsilavinę ir sumanūs“ asmenys (Smith 1980, cit. pgl. Eisenberg 1988). Fizinių kūnų realumas ir jų judėjimas visatoje nekvestionuojamas, jis visiškai indiferentiškas žmogaus egzistavimui. Moksliniai siekiai įvesti tvarką chaose ir painiavoje yra tik žmogaus kūrybos veiksmai, jie niekada nereiškia, kad dangaus kūnų pozicijos ir judėjimas yra kaip nors veikiami to, kuo žmonės pasirenka tikėti. Kai tam tikri pastebėjimai atitinka prognozes, tokie sutapimai laikomi teorijų validumo įrodymu. Tačiau nebuvo ir nėra priežasčių manyti, kad fizinės saulės, žvaigždžių ar šviesos savybės buvo pakeistos teorijų ar terminų, sukurtų jiems paaiškinti (Eisenberg 1988). Tą patį principą galima taikyti ir psichikos sutrikimų supratimui – norima įvesti tvarką ir suprasti tai, kas nežinoma, kas baugu, tačiau teorijos, terminai, konstruktai sukurti jiems paaiškinti, nekeičia pačių psichikos sutrikimų pasireiškimų ir jų atsiradimo priežastys vis dar nėra aiškios.

Socialiniams konstruktais būdinga ir tai, kad jie nurodo, koks turi būti elgesys tam tikro fenomeno atžvilgiu. Todėl, jeigu su psichikos sutrikimų socialiniais konstruktais susiejamos negatyvios prasmės, tai lemia ir negatyvų elgesį sutrikusios psichikos asmenų atžvilgiu, negatyvius tikslus, kalbą ir t. t. (McNair ir Sanchez 2007). Socialiniams konstruktais patekus į socialinę realybę, jie įgyja savarankišką egzistenciją, nebepriklausomą nuo jų autorių, ir kiti žmonės juos suvokia kaip *objektyvuotus* (Burr 1995). Objektyvacijos išraiškos – sukurti psichikos sutrikimų diagnostiniai kriterijai, gydymo metodai, klasifikacijos sistemos, institucijos, besirūpinančios šiuo fenomenu,

taikomos socialinės kontrolės formos ir t. t. Kokie objektyvuoti socialiniai psichikos sutrikimų konstruktai egzistuoja visuomenėse, lemia ir tai, kokiomis formomis pasireiškia psichikos sutrikimai. L. Eisenbergas (1988) teigia, kad socialiniuose moksluose slypi paradoksas: įsitikinimai, pasitelkiami kokiam nors elgesiui paaiškinti, daro poveikį tam elgesiui, kurį ir turėtų paaiškinti. Pavyzdžiui, ligos trajektorijos yra veikiamos pacientų apie ligą turimų įsitikinimų ir to, ką gydytojai jiems sako apie ligos eigą ir prognozę. Tai, kaip kategorizuojamas pasaulis, daro poveikį žmonių elgesiui jame (Loseke 1999).

Jeigu žmogus apibūdina situaciją kaip realią, ji tampa reali savo padariniais. Kadangi mokslininkais pasitikima, jų kuriamos teorijos tampa tais pačiais anksčiau minėtais „jungiamaisiais principais“, kuriuos jie ir siekia atrasti. Kai gydytojas patvirtina psichikos sutrikimų simptomų buvimą, labai tikėtina, kad jie ir išliks; užsitęsę simptomai laikomi diagnozės patvirtinimu. Psichiatrinės diagnozės ir gydymo bei pagalbos būdai, sukurti tiems, kuriems diagnozės priskiriamos, – jau objektyvacijos proceso rezultatas.

Tiesioginių ir netiesioginių pasekmių sutrikimų eigai ir rezultatui turi tai, kaip formuluojama ir kultūriškai interpretuojama psichikos sutrikimų diagnozė bei kaip visuomenė reaguoja į sergančius asmenis (Good 1997). Psichikos sutrikimų eiga atskleidžia jų socialinę istoriją: tam tikri psichikos sutrikimus apibūdinantys bruožai egzistuoja tam tikru metu tam tikroje visuomenėje. Psichikos sutrikimų eiga bei rezultatai ir sergančiajam, ir jo šeimai yra nulemti tų prasmų, kurias ligai priskiria visuomenė, gydymo metodų, kurie prieinami pacientui, ir sutrikimo patologijos proceso (Eisenberg 1988). Renkantis gydymo ir pagalbos būdus, atsižvelgiama į aibę įvairių kriterijų, tokių kaip: asmens šeimyninis statusas, su sutrikimais asocijuojama stigma, kiek resursų tokiam gydymo būdai skiria valdžios institucijos ir politikai, žinodami apie tam tikrų sutrikimų išplitimo pavojų ar išgydymo tikimybę, ir kt. Taip pat svarbūs ir profesiniai veiksniai – tam tikrų gydymo metodų vyravimas tuo metu ar naujų atsiradimas. Įtaką daro instituciniai bei profesiniai lūkesčiai – kai jie pozityvūs, gydymo rezultatus taip pat linkstama vertinti pozityviai (Brown, 1995).

Įsitikinimai apie psichikos sutrikimus yra tikri savo pasekmėmis pacientų, psichiatrų ir visuomenės elgesiui. Pavyzdžiui tyrimai patvirtina, kad socialiniai ir kultūriniai procesai stipriai veikia šizofrenijos ligos eigą ir pasekmes (Good 1997). Ryškiausias praktinis to pavyzdys – Pasaulio sveikatos organizacijos atliktas tarptautinis šizofrenijos tyrimas (1973 m.), kuris dėl netikėtų rezultatų buvo atliktas pakartotinai (1986 m.). Tyrimo metu, remiantis standartizuota metodika, buvo lyginami devynių kultūriškai kontrastingų šalių duomenys apie šizofrenijos eigą po pirminės diagnozės. Atlikus tyrimus, kai nuo pirminės diagnozės praėjo 5 metai (po pakartotinio tyrimo – 2 metai), paaiškėjo, kad besivystančiose šalyse pacientų pasveiko daugiau, o ligos eiga kur kas „švelnesnė“ nei išsivysčiusiose šalyse, kuriose buvo taikomi „modernūs“ gydymo metodai. Tokie rezultatai tyrėjams buvo visiškai netikėti ir prieštaravo pirminėms prielaidoms, esą turėtų būti atvirkščiai. Tokius pirmojo tyrimo rezultatus buvo bandoma aiškinti galimais skirtumais atrenkant tyrimo dalyvius skirtingose šalyse. Pakartotinio tyrimo rezultatai jau buvo aiškinami pasitelkus socialinį kontekstą – skirtingas kultūrinės ligos simptomų ir pasveikimo sampratas (Eisenberg 1988; Good 1997).

1960–1970 m. atlikti tyrimai (Wing ir Brown 1970; ir kiti) parodė, kad daug psichikos sutrikimų simptomų, kurie pasireiškia pacientams didelėse „beveidėse“ institucijose, yra institucijos aplinkos poveikio, o ne sutrikimų, dėl kurių asmuo buvo hospitalizuotas, padarinys. P. Brownas tyrimais taip pat nustatė, kad psichikos sutrikimo eigai didelę įtaką daro šeima (Brown et al. 1962).

Psichikos sutrikimų sampratų socialinio konstravimo procesui svarbu tai, kokiam kultūriniame kontekste kuriamos sutrikimo prasmės. Kultūrinės psichikos sutrikimo interpretacijos formuoja abu veiksnius – tiek socialinę reakciją į sutrikimą, tiek asmeninę jo patirtį (Good 1997). Procesas, kurio metu surandamos ar priskiriamos reikšmės keistiems, neįprastiems fenomenams ir jie integruojami į kasdienį žinojimą, neišvengiamai susijęs su dominuojančiomis kultūrinėmis interpretacijomis ir reakcijomis į šiuos fenomenus. Kultūros ir grupės, siekdamos socialinių ir politinių tikslų, sutaria dėl bendrų kalbos reikšmių, susijusių su tam tikru fenomenu. Kultūra lemia tai,

kokios reikšmės priskiriamos tam tikroms su psichikos sutrikimais susijusioms patirtims. Kultūra įveda reikšmių kategorizavimo struktūras, paremtas normatyviniais kriterijais, kurie sąlygoja veiksmus. Tai, kaip individas suvokia realybę, yra nulemta šių internalizuotų kultūrinių konstrukto, pasireiškiančių per mediumą – kalbą, ir užtikrinančių socialinės tvarkos normų laikymąsi (Casey ir Long 2003).

Objektyvuoti psichikos sutrikimų konstruktai suvokiami kaip turintys savo pačių tikrovę, kuri individams yra išorinis ir priverstinis faktas. Visuomenė sutrikusios psichikos asmeniui tampa išorine tikrove, darančia spaudimą ir taikančia prievartą (Berger 1995). Objektyvuoti socialiniai konstruktai perteikiami kitoms kartoms ir taip iš naujo internalizuojami. Šie eksternalizacijos, objektyvacijos ir internalizacijos procesai neseka chronologiškai, visuomenė ir kiekviena jos dalis vienu metu apibūdinami visais jais (Berger ir Luckmann 1999).

Psichikos sveikatos ir sutrikimų sampratų analizė ir konceptualizavimas yra platesnių psichinės ir fizinės sveikatos būklės, lemiančios asmenų neįgalumą, diskursų dalis. Konceptualizuojant ir mąstant apie skirtingų kūno, proto ar psichikos traumų, ligų, pažeidimų, sutrikimų ar kitų sveikatos būsenų sukeltą būklę – negalią, vyrauja bent dvi analitinės sistemos (angl. *analytical frameworks*), kurias kai kurie autoriai dar vadina skirtingomis disciplinomis arba net paradigmomis: *medicinos sociologija* ir *negalios studijos*. Pastaruosius 30 metų negalios sampratos konceptualizacija kinta: pereina iš viename skalės poliuje esančio modelio, kuris orientuotas į medicininį kontekstą, arba individą, į kitame poliuje esantį modelį, orientuotą į socialinį kontekstą ir žmogaus teises. „Neįgalumo“ samprata kinta iš buvimo „būsena“ į buvimą „patirtimi“ (Pasaulio bankas 2009; Ruškus 2002). Kaip jau minėta, ir socialinio konstrukcionizmo perspektyvoje psichikos sutrikimų samprata nėra konstruojama vienareikšmiškai, šioje perspektyvoje taip pat galima išskirti du ryškius, skirtingą atskaitos poziciją turinčius diskursus: kai psichikos sutrikimų samprata interpretuojama remiantis medicininiais požymiais ir kriterijais ir yra traktuojama kaip asmenį apibūdinantis atributas;

bei kai psichikos sutrikimų samprata interpretuojama kaip tam tikros visuomeninės socialinės kontrolės forma ir apibūdina labiau pačią visuomenę nei individą. Toliau išsamiau aptariami šių dviejų diskursų esminiai bruožai.

1.2.3. Medicininis⁹ psichikos sutrikimų sampratos diskursas

Dabar vyraujantis medicininėmis prielaidomis pagrįstas psichikos sutrikimų supratimas pradėjo formuotis Šviečiamajame amžiuje, kai psichikos sutrikimai buvo pradėti traktuoti kaip kažkas svetimo – išorinės ir neracionalios blogybės, kurias reikalinga giliai paslėpti ir ištaisyti pasitelkus mokslo ekspertus, kurie disponuoja mįslingomis moralinio sprendimo galiomis (Foucault 1965, cit. pgl. Fee 2000, 3). D. Fee (2000) teigia, kad akademinės, psichoterapinės, visuomenės dabartinės sampratos pasižymi medicininiais ir kitais iš esmės redukcionistiniais psichikos sutrikimų aiškinimais. Vyrauja samprata, kad vienintelis būdas pripažinti psichikos sutrikimus kaip realiai egzistuojantį fenomeną, kuris būtų vertas mokslinių tyrimų, socialinės pagalbos mechanizmų ir t. t., tai juos grįsti ir įtvirtinti medicininio kontekstu ir žodynu (Fee 2000).

Medicina dominuoja teikdama sveikatos paslaugas, šitaip ji reiškia pretenzijas į įgaliojimus ir techninį ekspertiškumą identifikuojant ir suvaldant tam tikras rizikas – taip pat ir psichikos sutrikimus (Taylor-Gooby ir Zinn 2006). Medicininis psichikos sutrikimų sampratos konstravimo diskursas ir remiasi šios srities ekspertinėmis žiniomis disponuojančios medicinos šakos – psichiatrijos – žinojimu bei jos atstovų – psichiatrų – naratyvais. Psichiatrijai, kaip medicinos šakai, suteikta legitimi galia „diagnozuoti“ ir interpretuoti tokias „problemas“. Negalėdami suprasti savo psichinio distreso patirčių prasmės, žmonės kreipiasi patys ar yra kitų nukreipiami pagalbos į ekspertus –

⁹ Angliškuose akademiniuose tekstuose dažniausiai vartojami terminai „*biomedical context*“ ar „*biomedical model*“ ar „*biomedical discourse*“. Tačiau lietuviškoje akademineje aplinkoje (A. Bagdonas, J. Ruškus ir kiti) dažniau vartojamas terminas „medicininis“, be priešdėlio „bio“. Todėl šiame darbe pasirinkta vartoti lietuviškoje akademineje aplinkoje labiau įprastą terminą „medicininis“.

t. y. psichiatrus (Casey ir Long 2003). Nors dažnai nėra nustatyta biologinių psichikos sutrikimų priežasčių, mediciniame psichikos sutrikimų socialinio konstravimo diskurse kalbos modelis, terminai, vartojami sutrikimams konceptualizuoti, suponuoja būtent biologinį pagrindą ir tuo pagrindžia ir pateisina biocheminio gydymo metodų naudojimą tokiems sutrikimams gydyti (Mirowski ir Ross 1989).

Mediciniame diskurse vyraujantis kalbos modelis perimtas iš šios srities ekspertų – psichiatrų – ir remiasi jų kuriamais naratyvais apie psichikos sutrikimus, kuriuose tariamai biologiniai elementai atskiriami nuo tariamai socialinių. Šitaip biologija tarytum priešpastatoma visuomenei. Tokia logika, vyraujanti daugumoje debatų apie psichikos sutrikimų sampratą ir kilmę, ir yra vienas stipriausių veiksnių, įtvirtinančių psichikos sutrikimų medicines ir psichobiologines sampratas (Fee 2000). Tačiau psichinio distreso aiškinimų priskyrimas tik medicininiam kontekstui taip pat turi ir politinę dimensiją. Šitaip visuomenė įgauna galimybę išvengti abejonių ir kaltinimų dėl tam tikrų jos taikomų ribojančių kultūrinių ir politinių praktikų, kurios sumažina ar visiškai apriboja sutrikusios psichikos individų galimybes (angl. *disempowers*). Dominuojančios sveikatos priežiūros ideologijos gali būti vertinamos kaip socialiai sankcionuotas būdas formuoti žmonių patirtis taip, kad būtų pasiekta visuomeninio vienodumo ir socialinės tvarkos (Casey ir Long 2003).

Psichikos sutrikimų diagnozės – pagrindinis šio diskurso kalbos elementas. Diagnozės ir diagnostinės sistemos poreikis yra socialiai sukonstruotas – valstybė ir draudėjai nori žinoti, kur yra skiriamoji riba, nuo kurios nebeprisiklauso tam tikros draudimo išmokos. Psichiatrai ir kitų sričių gydytojai nori parduoti savo paslaugas. Farmacijos industrija nori parduoti savo produkciją. Valdžia ir draudimo sistema nori žinoti, kiek visa tai kainuos. Taip sukuriama klasifikacinės diagnostinės sistemos poreikis (Mirowski ir Ross 1989).

Diagnozė atlieka ir kitas funkcijas. Sergantiesiems diagnozė, arba žinojimas, kas yra negerai, suteikia asmeninę emocinę kontrolę. Biocheminiai psichikos sutrikimų aiškinimai gali palengvinti asmens kaltės ir savęs

kaltinimo jausmus (Casey ir Long 2003). Medikams diagnozė taip pat suteikia kontrolę, nes žinios apie problemą įsisavinamos individualiu lygmeniu. Be to, diagnozė dažnai suponuoja gydymo būdus, nors juos lemia ir daug kitų veiksnių. Abiem – tiek pacientui, tiek medikui – diagnozė gali suteikti galimybę prognozuoti (Brown 1995).

Psichiatrija ir jos terminija naudojamos ir kaip socialinės kontrolės forma, kurios funkcija – pašalinti nepageidaujamus asmenis ir „paremti kitus“. Įvairios „terapijų“ programos, veikiančios institucionalizuoto gyvenimo srityse, labai sustiprina socialinės kontrolės mechanizmą. Taikant socialinės kontrolės formas galima sukelti tokius padarinius, kai visuotiniu pritarimu tam tikri asmenys laikomi „ligoniais“ (Berger 1995). Pritaikius tam tikram elgesiui medicininę diagnozės etiketę ir paskyrus medicininę intervenciją, įgyvendinama socialinė kontrolė. Kad būtų galima klijuoti etiketes, visų pirma sveikatos būklei reikalinga suteikti pavadinimą, todėl diagnozė čia ypač svarbi.

Diagnozė nustato normalumo ir nenormalumo parametrus, profesinės ir institucinės socialinės kontrolės ir gydymo sistemos ribas, suteikia medicinai teisę klijuoti etiketes ir visos visuomenės vardu atitinkamai elgtis su pažymėtomis žmonių grupėmis (Brown 1995). Tačiau gydytojai, ne ką mažiau nei jų pacientai, yra varžomi savo socialinių vaidmenų (Eisenberg 1988). Skiriamoji riba tarp profesionalų ir visuomenės žinojimo yra laidi į abipuses: kultūriniai įsitikinimai ir vertybės, kuriomis profesionalai dalijasi su visuomenės nariais, lemia tai, ką gydytojai daro ir ką jie galvoja, kad daro. Gydytojai, kaip ir tradiciniai žyniai, atlieka jiems priskirtus socialinius vaidmenis, užmaskuotus profesinės ideologijos logika. Gydytojų kaip etiketė taikoma psichikos sutrikimų diagnozė, naudojama kaip administracinis įrankis socialinei paramai normuoti. Gydytojai įdarbinami kaip tam tikri vartininkai: priklausomai nuo sutrikimų diagnozės, skiriami tam tikri visuomeniniai ištekčiai – neįgalumo išmokos ir lengvatos, ligos pašalpa, atleidimas nuo karinės tarnybos ir t. t. Gydytojų elgesį savo ruožtu kontroliuoja nuolatinis visuomenės dėmesys šiai sričiai (Eisenberg 1988). Jeigu psichiatras „nenuspėja“ grėsmingų psichikos sutrikimų apraiškų ir neizoliuoja sutrikusios

psichikos asmens, jam gresia visuotinis pasmerkimas, galimas darbo praradimas ir net bylinėjimasis su nukentėjusiais. Jei jis „nuspėja“ galimus grėsmingus padarinius ligonio nenaudai ir jį izoliuoja, nukenčia tik be reikalo hospitalizuotas asmuo. Psichikos sutrikimo apibrėžimas ir suvaldymas yra fundamentali socialinės kontrolės priemonė visose visuomenėse (Eisenberg 1988).

Paprastai psichiatrinė diagnozė formuluojama remiantis DSM-IV-TR nustatytais kriterijais. M. Crowe tvirtina, kad toks psichiatrinio diagnozavimo procesas remiasi pozityvistiniu realybės supratimu, kuris redukuoja asmens patiriamus išgyvenimus iki *a priori* nustatytų normalumo ir nenormalumo kategorijų, kurios savo ruožtu yra tendencingos lyties, kultūros ar socialinės klasės atžvilgiu. Pasak šios autorės, diagnostinis psichikos sutrikimų vadovas, konstruodamas tai, ką reikėtų suvokti kaip nenormalumą, konstruoja ir tai, ko visuomenė turėtų tikėtis kaip normalumo (Crowe 2006). Mediciniame modelyje psichikos distresas tampa patologizuojamas ir yra transformuojamas į psichikos sutrikimą (Casey ir Long 2003).

Esminė medicininio diskurso konstruojamos psichikos sutrikimo sampratos prielaida – tai, kad sutrikimas yra lemiamas biologinės specialiujų poreikių realybės. Nors sutrikimai ar ligos ir gali kilti dėl aplinkos poveikio, tačiau sutrikimas visada suprantamas kaip esantis žmogaus kūno lygmeniu. Specialieji poreikiai atsiranda dėl sutrikimo, ligos, patologijos, genetikos, traumų ar pan. Tad sutrikimas yra socialinės dezadaptacijos priežastis. Tam, kad spręsti socialinės dezaptacijos problemą, reikalinga paties individo korekcija, pataisant jame tai, kas yra „sugedę“ (Ruškus 2002). Medicininio diskurso atstovų kuriamą psichikos sutrikimų sampratą galima vadinti kompensacine. Psichikos sutrikimai vertinami kaip apribojimai ar gebėjimų trūkumas atlikti veiklas taip, kaip tai atlieka „sveikieji“ ar „normalieji“. Pripažįstama, kad tam tikri sutrikusios psichikos asmenų apribojimai kyla dėl socialinių ir kultūrinių priežasčių, tačiau tai laikoma tik neesmine sutrikimų buvimo dalimi. Šio diskurso atstovai nepripažįsta, kad, konstruojant psichikos sutrikimų sampratą, veikia socialinės kontrolės ar priespaudos jėgos (Thomas

2004). Taikant šią perspektyvą medicinoje, socialinėje politikoje ir apsaugoje ar kitose srityse, „problema“ suprantama slypinti pačiame žmoguje, nors ji ir gali būti sprendžiama intervencijomis platesnėje aplinkoje už konkretaus individo ribų. Siekiant sutrikusios psichikos asmenų reabilitacijos ir/ar integracijos, taikomos intervencijos turėtų fokusuotis tiek į funkcinius individo veiklų apribojimus, tiek ir į šių apribojimų padarinius kasdieniam gyvenimui (Williams 2001). Egzistuojanti socialinės pagalbos sistema, institucijos parodo, koks psichikos sutrikimų suvokimas vyrauja tam tikroje visuomenėje. Pavyzdžiui, išplėtotas uždarų institucijų, specialiųjų mokyklų ir psichoneurologinių pensionatų tinklas rodo, kad sutrikusios psichikos asmenys suvokiami kaip pasyvūs korekcijos objektai (Ruškus 2002).

Socialiai konservatyviais laikotarpiais vyraujantys psichikos sutrikimų aiškinimai remiasi vidine asmens sandara. O socialinių / politinių reformų laikotarpiais dominuoja aiškinimai, besiremiantys socialinės aplinkos poveikiu psichikos sutrikimų atsiradimui (Casey ir Long 2003). Pastaruosius dvidešimt metų toks medicininėmis prielaidomis ir asmens korekcijos poreikiu pagrįstos psichikos sutrikimo sampratos konstruktas stipriai kritikuojamas ir keičiamas, dėmesį nuo asmens korekcijos perkeliant į visuomeninius, struktūrinius sutrikusios psichikos ir visų kitų neįgaliųjų grupių socialinės kontrolės ir spaudos aspektus.

1.2.4. Psichosocialinis psichikos sutrikimų sampratos diskursas

Šių dviejų diskursų socialinio konstravimo objektas yra tas pats – sutrikimų, ligų ar negalių sampratos, tačiau jų prigimtis interpretuojama iš principo skirtingai. Psichosocialiniame diskurse psichikos sutrikimai traktuojami kaip centralizuotos visuomeninės socialinės kontrolės, spaudos, nelygybės ir atskirties konstruktai. Psichikos sutrikimai čia suvokiami kaip socialinių barjerų, varžančių žmonių su *funkcionavimo*

*nesklandumais kasdieniame gyvenime*¹⁰ galimybes, padarinys. Tuo tarpu biomediciniame diskurse psichikos sutrikimai traktuojami kaip ligos ir specialiųjų poreikių rezultatas, o tai yra asmeninės kančios, socialinių apribojimų ir kliūčių priežastis. Vertinant konceptualiai ir politiškai šiedu diskursai turi aiškią takoskyrą (Thomas 2004; Williams 2001).

Psichosocialiniame psichikos sutrikimų sampratos konstravimo diskurse analizuojami makrosocioekonomiškai sukonstruoti santykiai, dėl kurių atsiranda dominuojantieji ir patiriantieji socialinę kontrolę ir priespaudą asmenys, visuomenės įvardijami kaip neįgalūs, nepriklausomai nuo to, ar tai yra kūno, proto ar psichikos sutrikimų padarinys (Nocella 2009). Psichosocialinė samprata atmeta priežastinius ryšius tarp asmens patiriamų funkcionavimo nesklandumų kasdieniniame gyvenime ir negalios, atmetamas negalios, kaip asmens atributo, suvokimas (Williams 2001; Finkelstein 2001 b). Šios disciplinos negalios samprata yra vertinama kaip padarinys problemiškos, diskriminuojančios visuomeninės reakcijos į asmenis, kasdieniniame gyvenime patiriančius funkcionavimo nesklandumų (Thomas 2004; Williams 2001). Pasak V. Finkelsteino, asmenis neįgaliais paverčia visuomenė, todėl ši grupė visuomenės turi būti traktuojama kaip patirianti socialinę kontrolę ir priespaudą (Finkelstein 2001 b). Neįgalumo fenomenas, kaip socialinis konstruktas, analizuojamas naudojant mažumų modelį (Nocella 2009).

Šiame požiūryje tiek fizinėms, tiek proto ar psichinėms negalioms apibūdinti vartojamas žodynas yra laikomas pirmine ideologine jėga, lemiančia negalios sampratą visuomenėje. Dominuojančios idėjos, politinės jėgos ir požiūriai, kultūriniai papročiai taip pat daro įtaką tam, kaip suvokiama negalia ir kartu ją nulėmę sutrikimai. Žmonės lengvai pastebi vieni kitų skirtumus, tačiau retai suvokia dėl savo nežinojimo ar nesupratimo kilusį prievartinį pažiūrų pobūdį, t. y. tai, kaip jie stigmatizuoja nepanašius į save individus (Siebers 2001). Negalios socialinę realybę iš dalies kuria įtakingi profesinių ir

¹⁰ Vartojamas T. S. Szasz sukurtas terminas, remiantis "The Myth of Mental Illness" 1960, American Psychologist, Nr. 15.

politinių interesų diskursai ir veiksmai. Medicinoje, socialinėje apsaugoje, socialiniame darbe, darbo terapijose ir kitur vyrauja ideologinė perspektyva, apibrėžianti negalią kaip individo, o ne visuomeninės socialinės kontrolės ir priespaudos atributą (Williams 2001). Neneigiama, kad asmens kasdieniniame gyvenime patiriami funkcionavimo nesklaidumai sukelia tam tikrų sunkumų, tačiau tai nelaikoma negalios esme (Finkelstein 2001 b).

Vadovaujantis psichosocialine samprata, neįgalumas ar sutrikimai apibrėžiami kaip sudėtingas dialektinis procesas biologinių, psichologinių, kultūrinių ir sociopolitinių veiksnių, kurių neįmanoma išskaidyti (Shakespeare ir Watson 2001). Nuo fizinių, proto ar psichikos sutrikimų kenčiantys asmenys turi būti suvokiami kaip visuomenės grupė, patirianti priespaudą, nors dalį jų veiklos apribojimų ir sukelia funkcionavimo nesklaidumai kasdieniniame gyvenime. Negalia atsiranda tik tuomet, kai asmenų, patiriančių kasdienio funkcionavimo nesklaidumų, veiklų apribojimai yra socialiai primesti, t. y. kai jie yra absoliučiai socialinės kilmės (Thomas 2004).

Šio požiūrio autoriai neįgaliųjų nesavarankiškumo, priklausomybės problemas siūlo spręsti ne ką nors pataisant ar kompensuojant žmogaus kūne, prote ar sieloje, o keičiant visuomenės resursus. Socialiniai procesai, paverčiantys asmenį neįgalium, labiausiai pastebimi savo padariniais: ekonominių teisių suvaržymais, edukacijos ribojimais ir pan. (Gabel ir Peters 2004). Institucinė diskriminacija, pasireiškianti izoliuojančia aplinka ir neįgalinančiais barjeriais, laikoma pirminiu problemų šaltiniu. Pakeitus visuomenėje vyraujančią neįgaliųjų suvokimą, negalios nebeliktų. Tokia pozicija apverčia priežastinius ryšius ir tradicines negalios teorijas bei jų taikomas praktikas. Profesionalai, kurie veikia remdamiesi biomedicine ideologija, vertinami kaip problemos dalis. Jei vyraujantis modelis ar ideologija nukreipia dėmesį į tai, kas atsitiko individui ir ką galima padaryti dėl „paciento“, atitraukiamas dėmesys nuo pirminių struktūrinių neįgalumo priežasčių ir profesionalai tampa pagrindiniais veikėjais, įkūnijančiais socialinę neįgaliųjų kontrolę ir priespaudą (Williams 2001).

Žmonės gyvena normų reguliuojamame pasaulyje, tad ir medicininės, ir socialinės negalių apibrėžtys apibūdina žmones pagal jų santykius su normomis. Tačiau norma yra tam tikros visuomenės ypatybė, o ne asmens dalis. Normos, supratimas to, kas yra nenormalu ir kas normalu, įtvirtinta fotografiniuose bei kinematografiniuose negalių vaizdiniuose, architektūriniais aplinkos sprendimais. Tad jeigu normos yra visuomenės sukurtas dalykas ir negalia apibūdinama kaip neatitikimas normai, tuomet negalia yra socialiai sukonstruotas ir primestas dalykas (Williams 2001).

Analizuojant psichikos sutrikimų psichosocialinį diskursą, atkreiptinas dėmesys į dar keletą aspektų. Psichikos sutrikimų sampratai normos turi ypatingą reikšmę. Šiuolaikinis socialinis sutrikimų, nesvarbu kūno ar proto, sąvokos vartojimas suponuoja nukrypimą nuo tam tikrų aiškiai apibrėžtų psichosocialinių, etinių ar teisinių normų. Tai gali nuspręsti pats sergantysis, gydytojas (psichiatras) ar kiti. Fizinės ligos atveju tokia norma yra struktūrinis ir funkcinis žmogaus kūno integralumas. O kas tokia norma yra psichikos sutrikimo atveju (Szasz 1960)? Psichosocialinio diskurso atstovai tvirtina, kad tam tikri simptomai, suponuojantys, jog asmens mąstymas ar elgesys „netinkamas“, yra identifikuojami remiantis labiau socialiniais nei medicininiais pagrindais ir normomis. Sprendimas apie „patologiją“ apima prasmės priskyrimą asmens veiksams tam tikromis socialinėmis aplinkybėmis. Tam tikri veiksmai įgauna simptomišką reikšmę ne todėl, kad jie nedera su biologinio funkcionavimo dėsniais, o todėl, kad jie kelia grėsmę socialinei tvarkai ir normoms (Palmer 2000).

Psichikos sutrikimų korekcijos linkstama ieškoti terapinėje arba kitaip – užslėptoje medicininėje, erdvėje, taip sukuriant situaciją, kurioje psichosocialiniai, etiniai ar/ir teisiniai nukrypimai pretenduoja būti koreguojami medicininiais būdais. Pasak T. Szaszo (1960, 17), „kadangi medicininiai būdai sukurti tik medicininėms deviacijoms koreguoti, loginis absurdas būtų tikėtis, jog jie išspręs problemas, kurių egzistavimas nustatytas remiantis nemedicininiais kriterijais“.

Dar vienas svarbus aspektas, kurį reikia paminėti analizuojant psichikos sutrikimų sampratą socialinį konstravimą, – tai, jog psichikos sutrikimai nėra tiesiogine prasme „dalykai“ / „daiktai“ – ar fiziniai objektai, – todėl jie gali egzistuoti tik tokiu pat būdu, koku egzistuoja teorinės koncepcijos (Szasz 1960). Todėl ir psichiatrinės diagnozės nėra objektyvūs moksliniai tiesos perteikimai, bet gyvenimo patirčių konstruktai, neišpajinijamai susieti su socialiniu ir politiniu kontekstu (Casey ir Long 2003). Nustatymas, kad kažkas yra psichikos sutrikimų simptomais, reikalauja priimti sprendimą. Sprendimų priėmimas – užmaskuotas paciento ir stebėtojo bei visuomenės, kurioje jie gyvena, idėjų, sąvokų ar įsitikinimų lyginimas. Todėl psichikos sutrikimų simptomo sąvoka neišvengiamai susijusi su socialiniu (taip pat ir etiniu) kontekstu, kuriame priimami sprendimai, kaip ir kūno simptomo samprata susijusi su anatominiu ar genetiniu kontekstu (Szasz 1960).

Dėmesys psichikos sutrikimams dėl jų sukeliama lūkesčių paveikia pačių sutrikimų eigą. Jei profesinė psichiatrijos ideologija daro poveikį visuomenei, tai ji ir giliai atspindi visuomenės vertybes, kuriose yra įsitvirtinusi. Teorijos apie elgesį nėra tiesiog teiginiai apie ryšius tarp „faktų“, tai „faktus“ keičiantys teiginiai ir jie turi stiprią moralinę įtaką tam, kaip aiškinami psichikos sutrikimai, jų pastovumas ir gydymas (Eisenberg 1988).

Apibendrinant galima tvirtinti, kad socialinio konstrukcionizmo požiūriu, tiek tikrovė, tiek žinojimas yra socialiai reliatyvūs. Socialinės struktūros kuriamos tipizacijomis, kurių perteikėja ir pagrindinė socialinio konstravimo proceso priemonė, yra kalba. Žmonės kuria visuomenę, kuri savo ruožtu jiems yra objektyvi tikrovė, kurianti žmogų. Šį socialinio konstrukcionizmo principą autoriai aiškina institucionalizacijos procesu, susidedančiu iš trijų dalių: internalizacijos, eksternalizacijos ir objektyvacijos, kurios visos veikia visais visuomenės egzistavimo momentais.

Socialinis konstrukcionizmas yra viena iš vyraujančių teorinių perspektyvų, naudojamų psichikos sutrikimams analizuoti. Šios perspektyvos naudojimo analizei privalumai yra tai, kad ji leidžia analizuoti įvairių sričių

žinojimą apie tiriamą fenomeną ir padeda atskleisti tą žinojimą grindžiančius kultūrinius, istorinius, politinius ir kitus aspektus.

Psichikos sutrikimų sampratos, kaip socialiniai konstruktai, internalizuojami įgyjant žinojimą apie sutrikusios psichikos asmenis dažniausiai ne tiesioginių socialinių sąveikų metu, o netiesiogiai – per mediumus, perimant tam tikrus socialinius konstruktus iš reikšmingų kitų: žiniasklaidos, įvairių kitų institucijų pateikiamos informacijos. Eksternalizacijos procesų metu šie konstruktai perteikiami visuomenei – vartojamų terminų, paaiškinimų, teorijų, stereotipų pavidalu. Patekę į socialinę realybę šie psichikos sutrikimų konstruktai įgyja savarankišką egzistenciją diagnostinių kriterijų, gydymo metodų, pagalbos institucijų pavidalu. Šie konstruktai nėra stabilūs, jie kinta priklausomai nuo kultūrinių, vertybinių, ekonominių ir kitų veiksnių.

Konstruojant psichikos sutrikimų sampratas ypač svarbios naudojamos kalbos sistemos – diskursai. Pastaruoju metu akademinėje erdvėje bene ryškiausi du psichikos sutrikimų socialinio konstravimo diskursai – medicininis ir psichosocialinis.

Medicininio diskurso konstruojamos psichikos sutrikimų sampratos centre – redukcionistiniai psichikos sutrikimų aiškinimai, grįsti ir įtvirtinti medicininio kontekstu ir žodynu, kai suponuojamas biologinis sutrikimų pagrindas ir tuo pateisinamas biocheminių gydymo metodų taikymas. Vyraujantis kalbos modelis čia perimtas iš visuomenės legitimuotų šios srities ekspertų – psichiatrų. Sutrikimo esmė čia suvokiama kaip slypinti pačiame asmenyje, todėl reikia gydyti asmenį, įtraukti į visuomenę „kitokį“ asmenį.

Tuo tarpu psichosocialinio diskurso konstruojamos psichikos sutrikimų sampratos centre – visuomeninė socialinė kontrolė (naudojant psichiatriją kaip instituciją), priespauda, nelygybė, kurią patiria sutrikusios psichikos asmuo. Sutrikusios psichikos asmens problemos šiuo atveju siūlomos spręsti ne darant ką nors asmeniui ar dėl asmens, bet keičiant visuomenę – jos sampratas, normas, struktūras ir „kitokius“ asmenis priimant kaip natūralią visuomenės dalį.

Įvardyti du akademiniai diskursai, turintys aiškiają takoskyrą konstruojant sutrikusios psichikos asmenų sampratą, tikėtina jog atsispindi ir visuomeninėje tokių asmenų sampratoje bei viešajame diskurse. Tai, kokie diskursai vyrauja Lietuvos žiniasklaidoje, siekta iširti empirinio tyrimo metu. Tačiau nepriklausomai nuo to, kokios teorinės perspektyvos ar kokio diskurso kontekste būtų analizuojamas psichikos sutrikimų fenomenas, neišvengiamai susiduriama su viena iš šio fenomeno dalių – stigma. Stigma yra neatsiejama psichikos sutrikimų palydovė ir socialinio psichikos sutrikimų konstrukto dalis. Psichikos sutrikimus stigma lydėjo visada, nepriklausomai nuo to, kas buvo laikoma sutrikimų priežastimi ar iš kur jie buvo kildinami (Falk 2001). Todėl kitame poskyryje aptariama jos samprata ir stereotipai, kaip atributai, leidžiantys atpažinti stigmatizaciją.

1.2.5. Stigma, kaip sutrikusios psichikos asmenų socialinių vaizdinių dalis

Terminas „stigma“ kildinamas iš graikų kalbos. Terminą „stigma“ graikai vartojo apibūdinami ant vergų ir nusikaltėlių kūnų išdegintus ženklus, kurie liudijo apie juos turinčiųjų neįprastumą ar prastą moralinį statusą (Vaitkevičiūtė 2000). Vėliau, krikščionybės laikais, stigmos terminas įgavo dvigubą reikšmę: kaip odoje atsiveriančios žaizdos tose vietose, kuriose Kristus buvo prikaltas prie kryžiaus – taigi sakralūs ženklai; ir kaip medicininė šios religinės užuominos reikšmė, nurodanti fizinės negalios apraiškas kūne. Dabar „stigmos“ terminas dažniau vartojamas neigiama prasme, dažniau kalbant apie jos turėtojo negarbę negu fizinius, kūniškus ženklus (Goffman 1986).

Lietuvių kalboje terminas „stigma“ šiuo metu vartojamas abiem reikšmėmis – tiek sakralia, tiek negatyviaja, nurodant asmenų kitoniškumo apraiškas. Anglų kalboje šioms skirtingoms reikšmėms perteikti vartojami du

terminai: kalbant apie sakralius ženklus vartojamas terminas „stigmata“, o kalbant apie asmens kitoniškumą ir nuvertinimą – terminas „stigma“.

Šiuo metu stigma traktuojama kaip socialinis konstruktas, sudarytas mažiausiai iš dviejų fundamentalių komponentų: (1) kitoniškumo pripažinimo remiantis kokia nors asmens ar grupės išskirtine ypatybe ar „žyme“; (2) tai yra asmens nuvertinimo rezultatas (Heatherton et al. 2000). P. Corriganas teigia, kad stigma simbolizuoja nevisavertes ir menkai pagrįstas žinių struktūras, kurios kreipia konkrečių veiksmų link – diskriminacijos link (Corrigan ir Penn 1999). Asmuo su stigma gali būti apibūdinamas kaip turintis silpnybę, trūkumą, negalią ar vertinamas kaip deviantas ar nenormalus. Tai sukelia tokio asmens atskirtį ar engimą, todėl stigmatizuojami asmenys tampa prietarų, stereotipų ir diskriminacijos taikiniu (Swim, Hyers 2001; Perese 2007). Nors stigmos poveikis gali būti sunkiai apčiuopiamas, ji apima visas individo gyvenimo sritis, yra ilgalaikė ir turi tiesioginių negatyvių padarinių (Perse 2007; Falk 2001). G. Falkas (2001) psichikos sutrikimų stigmą įvardija kaip didžiausią įmanomą stigmą (angl. *ultimate stigma*).

Dar viena svarbi stigmos savybė, kurią įvardija ją analizuojantys autoriai, yra tai, kad ji egzistuoja esant santykiams: tam tikras požymis negali būti stigmatizuojantis, jeigu nėra kito požymio, kuris suvokiamas kaip labiau įprastas ar priimtinas. Priklausomai nuo konteksto, visi asmenys gali patirti stigmatizaciją (Swim, Hyers 2001).

1.2.5.1. Socialinės stigmos klasikinė samprata

1963-ųjų metų E. Goffmano darbas „Stigma: Notes on Management of Spoiled Identity“, kaip pradinis sisteminių stigmos tyrimų rezultatas, ypač reikšmingas analizuojant stigmos fenomeną. Šiame darbe stigmą autorius apibrėžia kaip „labai diskredituojantį požymį“ (Goffman 1986 (pakartotinis leidimas)), kuris jos turėtoją nuvertina nuo „paprasto asmens kaip visumos, iki gėdingo, nevisaverčio ir atima iš tokio asmens visišką socialinę įtraukties galimybes“ (*ibid preface*). Ši E. Goffmano pateikta socialinės stigmos

apibrėžtis plačiai vartojama ir populiari ir šiandien (Scrambler 1998; Corrigan 1998; Link, Phelan 2001).

Pasak E. Goffmano, stigma atsiranda socialinės sąveikos metu. Žmonės sąmoningai ir nesąmoningai nuolatos skirsto vieni kitus į tam tikras kategorijas, kurioms priskiria tam tikras „būdingas“ savybes, jų atžvilgiu turi tam tikrų normatyvinių lūkesčių. Socialinės sąveikos metu tikimasi, kad kitas asmuo atitiks tą kategoriją, prie kurios jis priskirtas, suponuojamus lūkesčius – *virtualų tapatumą*. Tačiau realios asmens savybės, *realus tapatumas*, nebūtinai atitinka tuos lūkesčius, įsivaizdavimus ir reikalavimus. Tad susidarius neatitikimui tarp šių tapatumų, atsiranda stigma (Goffman 1986). Tapatumo valdymo problema, kylanti dėl virtualaus ir realaus tapatumų neatitikimų, yra pagrindinė E. Goffmano stigmos koncepcijos ašis.

Analizuodamas stigmą, E. Goffmanas teigia, kad apie ją reikia galvoti santykių, o ne savybių plotmėje. Stigma pasireiškia socialinių sąveikų metu, kai sąveikos dalyviai tikisi, jog kažkuris iš jų ne tik pritaris tam tikroms normoms, bet ir išpildys jas. Tam tikros savybės gali lemti stigmos atsiradimą vieniems asmenims ir nebūti stigmatizuojančios kitiems, taip pat jos gali stigmatizuoti arba ne skirtingose socialinėse situacijose, esant skirtingiems lūkesčiams ir tam, koku būdu sužinoma apie stigmą. Stigma yra dvejopo pobūdžio ir asmuo turi dvejopus jos valdymo mechanizmus priklausomai nuo to, ar ji yra iš karto pastebima – tokią būseną E. Goffmanas vadina *diskredituota* būseną; jeigu asmuo mano, kad jo stigmos aplinkiniai nepastebi, – tai autorius įvardija kaip *diskredituotiną* būseną. Skirtingos būsenos lemia skirtingą asmens elgesį socialinių sąveikų metu – t. y. asmuo sprendžia informacijos kontrolės problemą. Diskredituotos stigmos atveju asmuo sprendžia problemą, kaip susidoroti su įtampa, kylančia iš to, jog aplinkiniai žino apie tam tikrą jo savybę. Diskredituotos stigmos atveju asmuo sprendžia problemą, kaip nuslėpti informaciją, kad tam tikra jo savybė taip ir liktų nežinoma aplinkiniams. Kiekvienas stigmatizuotas asmuo dažniausiai yra patyręs abi šias būsenas (Goffman 1986).

„Normalieji“ visuomenės nariai yra linkę manyti, kad stigos turėtojas nėra visavertis žmogus. Remiantis šia nuostata, jis pasmerkiamas įvairaus pobūdžio diskriminacijai, dėl kurios efektyviai ir dažnai net nesusimąstant sumažinamos tokio asmens gyvenimo galimybės. „Normalioji“ visuomenės dalis sukuria tam tikrą stigos ideologiją, paaiškinančią tokio asmens nevisavertiškumą ir pavojingumą, kartais pyktį jo atžvilgiu teisinant kitomis socialinėmis ypatybėmis, pvz., socialine klase (Goffman 1986).

Tokią pat stigmą turintys asmenys patiria panašius išgyvenimus, susijusius su savo padėtimi ir savęs suvokimo pokyčiais. Šį procesą E. Goffmanas vadina „moraline karjera“ (angl. *moral career*), kuri yra ir priežastis, ir pasekmė patiriant panašių išgyvenimų seką, yra tam tikras socializacijos procesas (Goffman 1986). Šį procesą sudaro dvi fazės: pirmosios fazės metu stigmatizuojamas asmuo susipažįsta, sužino ir įsisavina visuomenėje vyraujančius įsitikinimus ir normatyvinius lūkesčius savo stigos atžvilgiu, perpranta, ką reiškia turėti tokią stigmą. Antrosios fazės metu jis suvokia, kad pats turi stigmą ir labai gerai sužino, patiria, kokie viso to padariniai. Šių dviejų fazių trukmė bei sąveika sukuria įvairius galimus tolimesnės „karjeros“ variantus.

Pagrindinė problema, su kuria nuolatos susiduria stigmą turintis asmuo, yra informacijos apie save valdymas socialinių sąveikų metu. Skirtingose situacijose jis būna tiek diskredituotas, tiek diskredituotinos būsenos ir turi spręsti, kokią ir kiek informacijos apie save atskleisti ar slėpti (Goffman 1986). Labai svarbi stigos savybė – jos simbolių pastebimumo laipsnis, t. y., kiek socialinės sąveikos metu pastebimas arba ne stigos egzistavimas. Pasak E. Goffmano, stigos pastebimumas dažnai painiojamas su kitomis trimis stigos ypatybėmis: „žinojimu-apie-ją“ – kai apie asmens stigmą žinoma iš anksto, net jei ji vizualiai nematoma. Antroji savybė – tai „įkyrumas“, kai stigma iš karto identifikuojama ir kiek ji trukdo socialinėms sąveikoms. Ir trečioji savybė, kurios nereikėtų painioti su pastebimumu, tai stigos „suvokiamas fokusuotumas“, kai „normalieji“ „žino“, kuriose gyvenimo

srityse asmens stigma atima iš jo galimybes (Goffman 1986). Tai labiausiai žeidžianti stigmos savybė, lemianti stigmatizuojamų asmenų diskriminaciją.

Dėl asmens turimos stigmos „normalieji“ visuomenės nariai dažniausiai tokio asmens nelaiko visaverčiu visuomenės nariu, sąmoningai ar ne jį diskriminuoja ar riboja jo galimybes įvairiose gyvenimo srityse. Todėl stigmatizuojami asmenys stengiasi apsisaugoti nuo neigiamų stigmos padarinių naudodami skirtingus informacijos kontrolės būdus: paslėpdami ar panaikindami ženklus, simbolizuojančius stigmą; dėl stigmos esančius neigiamus požymius aiškindami kitomis, labiau teigiamomis ypatybėmis ar veikla; padalindami pasaulį į didelę dalį asmenų, kuriems nieko nesakoma, ir mažą dalį asmenų, kuriems sakoma viskas ir iš kurių tikimasi pagalbos bei paramos; atskleisdami informaciją apie save. Pastarasis būdas sunkus, nes asmuo iš diskredituotino tampa diskredituotu, nuo informacijos valdymo situacijos pereinama į socialinių sąveikų valdymo situaciją (Goffman 1986).

Minėti informacijos apie stigmą kontrolės būdai naudojami diskredituotinių asmenų, siekiant „praslysti“ (angl. *to pass*) kaip normaliems visuomenės nariams. Diskredituoti asmenys dažniau taiko kitą adaptacijos metodą – „priedangą“ (angl. *covering*). Nors apie tokių asmenų stigmą žinoma, dėl jos pastebimumo ir įkyrumo laipsnio tokie asmenys rečiau ar dažniau gali naudotis būdais ar priemonėmis, padedančiais ją paslėpti. Vienas iš priedangos būdų yra toks, kai stigmą turintis individas yra susirūpinęs dėl tam tikrų standartų, atsitiktinai siejamų su jo stigma, savo atitikimu ir stengiasi juos įgyvendinti. Antras priedangos būdas – tai bandymas riboti pastebimumą to, kas pirmiausia identifikuoja asmens stigmą. Trečiasis būdas – socialinių sąveikų struktūravimas ir jų suvaldymas taip, kad stigma reikštųsi kaip įmanoma neįkyriau (Goffman 1986).

Stigmos suvaldymas yra generalizuotas visuomenės bruožas. Šis procesas atsiranda tuomet, kai egzistuoja tapatumą reglamentuojančios normos. Pasak E. Goffmano (1986), net ir tie „normalieji“, kuriuos gyvenime nuolatos lydi sėkmė, turi tam tikrų virtualaus ir realaus tapatumo spragų, kurios tam tikrose socialinėse situacijose gali išryškėti ir tapti stigmatizuojančios.

Ši klasikinė koncepcija kritikuojama dėl pernelyg individualistinio požiūrio į stigmą, koncentravimosi į mikro lygmens socialines sąveikas, individualų savęs suvokimą. Pasak kritikų, ši koncepcija ignoruoja plačiai paplitusią stigmatizuojamų asmenų atskirtį nuo visaverčio socialinio ir ekonominio gyvenimo, t. y. struktūrinius stigmatizavimo aspektus (Sayce 1998). Kritikai teigia, kad pati stigos sąvoka nėra aiškiai apibrėžta, ji miglota ir įvairių tyrėjų įvairiai traktuojama. Dar vienas šios koncepcijos kritikos aspektas – tai, kaip kurių tyrėjų darbuose taikomas stigos terminas. Akcentuojama tai, kad dažniausiai tyrėjai neturi stigos patyrimo ir ją apibrėžia remdamiesi teorijomis, o tai nebūtinai atitinka ją išgyvenančių asmenų patirtį, dėl to keliama nepagrįstų prielaidų (Link ir Phelan 2001).

1.2.5.2. Dabartinės psichikos sutrikimų stigos koncepcijos

Nepaisant kritikos, E. Goffmano suformuota stigos koncepcija tebėra plačiai taikoma ir dabar, akcentuojant ir plėtojant vienus ar kitus stigos, stigmatizavimo proceso, poveikio ar kitus aspektus. Stigos ir stigmatizavimo sąvokos taikomos ir vartojamos analizuojant labai platų problemų spektrą ir tiriant įvairiausias visuomenės grupes – nuo vienišų tėvų iki sergančiųjų AIDS. Nors ne visos ligos *per se* yra stigmatizuojančios, kai kurie susirgimai ir simptomai yra neatsiejami nuo stigos. Tokių susirgimų pobūdis istoriškai kito ir yra skirtingas įvairiose kultūrose. Pastarąjį šimtmetį išsivysčiusiose šalyse stigma dažniau priskiriama prie tų susirgimų, dėl kurių atsiradimo laikomi kaltais patys susirgusieji. Ji siejama su proto, o ne kūno susirgimais (Scrambler 1998). Viena iš didžiausių tokių susirgimų kategorijų yra psichikos sutrikimai, kuriuos analizuojant neišvengiamai paliečiama ir stigos problematika (Falk 2001; Schneider 2005).

Kaip rodo įvairiose šalyse atlikti tyrimai, sutrikusios psichikos asmenys yra viena iš labiausiai stigmatizuojamų visuomenės grupių (Corrigan ir Penn 1999; Corrigan ir Watson, 2002; Rusch et al. 2005; Europos Komisijos specialusis Eurobarometras 248; Schneider 2005). Stigma yra didžiausia kliūtis

keisti šios grupės asmenų neigiamam socialiniam konstruktui ir įtraukčiai į visuomenę (Kondrat ir Teatre 2009; Corrigan ir Penn, 1999; Perese 2007, cit. pgl. Yanos, Rosenfield ir Horwitz 2001; ir kiti). Stigmos poveikis susirgusio asmens gyvenimui gali būti toks pats kenksmingas ir žeidžiantis, kaip ir paties sutrikimo simptomai (Corrigan ir Penn 1999; Scrambler 1998). Sutrikusios psichikos asmenys su stigma ir dėl jos kylančia diskriminacija susiduria kasdien: viešojo sektoriaus biurokratinėse institucijose, sveikatos priežiūros sistemoje, bendraudami su prekybininkais, paslaugų teikėjais ir t. t., stigma yra didžiausia kliūtis gyventi visavertį gyvenimą (Forchuk, Nelson ir Hall 2006; Perese 2007, cit. pgl. Yanos, Rosenfield ir Horwitz 2001; Lawson ir Garrod 2001). Didžiausios sutrikusios psichikos asmenų integracijos kliūtys yra visa persmelkiantis stigmos efektas, skurdas ir tiesioginiai viktimizacijos efektai (Perese 2007).

Analizuojant, konceptualizuojant ir tiriant psichikos sutrikimų stigmą žymus nuopelnas priklauso P. Corriganui. Šis autorius savo darbuose remiasi klasikine E. Goffmano suformuluota stigmos samprata ir plėtodamas bei papildydamas ją išskiria dvi stigmos dimensijas. Pasak jo, stigma gali būti vieša ir individuali / asmeninė (internalizuota). Viešoji stigma tai bendra visuomenės reakcija į sutrikusios psichikos asmenis. Asmeninė stigma – tai asmens internalizuotos visuomenės reakcijos į savo sutrikimą. Pagal P. Corriganą, psichikos sutrikimų modelį stigmą sudaro trys kognityviniai, emociniai ir elgesio komponentai: *stereotipai*, *prietarai*, *diskriminacija* (Corrigan ir Watson 2002; Rusch et al. 2005, 531). Šis modelis iliustruojamas 2-je lentelėje. Tam, kad egzistuotų stigmatizacija, būtini galios (socialinės, ekonominės, politinės) santykiai, lemiantys visuomenės reakcijas, sukeliančias stigmą (Rusch et al. 2005).

2 lentelė. Socialinis-kognityvinis stigmatos modelis
(parengta pagal Corriganą ir Watson 2002, 38)

Viešoji stigma	Asmeninė stigma
Stereotipai (kognityvinės žinių struktūros)	
Neigiami įsitikinimai apie tam tikrą žmonių grupę (sutrikusios psichikos asmenis), t. y. jie pavojingi, nekompetentingi, silpnos asmenybės.	Pritarimas neigiamiems įsitikinimams, vyraujantiems visuomenėje sutrikusios psichikos asmenų atžvilgiu, ir jų taikymas sau: „taip, aš nesavarankiškas ir negaliu savimi pasirūpinti.“
Prietarai (kognityvinės ir emocinės stereotipų pasekmės)	
Pritarimas neigiamiems įsitikinimams ir/ar negatyvios emocinės reakcijos sutrikusios psichikos asmenų atžvilgiu, t. y. pyktis, baimė.	Pritarimas neigiamiems įsitikinimams ir/ar negatyvios emocinės reakcijos lemia žemą sutrikusios psichikos asmenų savivertę ir mažą veiklumą.
Diskriminacija (elgesys kaip prietarų pasekmė)	
Elgesys kaip atsakas į prietarus apie sutrikusios psichikos asmenis, t. y. vengimas suteikti darbą ir gyvenamąjį būstą, neteikti/sulaikyti paramą ir pagalbą.	Elgesys kaip atsakas į prietarus apie sutrikusios psichikos asmenis, t. y. nebeieškoma darbo, būsto, prisiimamas neįgalaus asmens socialinis vaidmuo.

Šiuos elementus sieja glaudus ryšys: stereotipai apie sutrikusios psichikos grupės asmenų pavojingumą, nekompetenciją ir asmenybės silpnumą lemia visuomenės pritarimą tokių asmenų atskyrimui, izoliacijai, teisių pažeidimams ir sukelia neigiamas emocines reakcijas, kurios savo ruožtu veikia konkretų elgesį – skatina diskriminaciją (Corrigan 1998). Asmeniniame lygmenyje sutrikusios psichikos asmuo šiuos elementus internalizuoja ir išpildo tokius negatyvius visuomenės lūkesčius savo atžvilgiu (Rusch et al. 2005).

Išskiriami tokie vyraujantys stigmatizuojančių nuostatų apie sutrikusios psichikos asmenis aspektai:

- sutrikusios psichikos asmenis visuomenė linkusi vertinti nepritariamai kur kas dažniau nei fizinių negalių, tokių kaip Alzheimerio liga ar pan., atveju;
- sunkūs psichikos sutrikimai vertinami panašiai kaip priklausomybė nuo psichotropinių medžiagų, prostitucija ir nusikalstamumas, o ne kaip fizinė negalia;
- sutrikusios psichikos asmenų linkstama gailėtis kur kas mažiau, dažniau į juos reaguojama pykčiu ir manoma, kad jie nenusipelnė pagalbos (Corrigan 1998);
- labiau nei kitų (fizinių) ligų atveju linkstama manyti, kad sutrikusios psichikos asmenys yra atsakingi už tai, kad susirgo (Rusch et al. 2005);
- žiniasklaida, paveikta visuomenėje vyraujančių prietarų ir juos atspindėdama, tokius asmenis vaizduoja nepaisydama realybės, t. y. arba kaip žudikus maniakus, kurių reikia bijoti, arba maištaujančius laisvamanius, arba žmones, vaikiškai suvokiančius pasaulį, o tai yra žavu;
- Kanadoje, Jungtinėje Karalystėje ir Vokietijoje atlikti tyrimai patvirtina šių vaizdinių vyravimą visuomenėje, kuri jais remdamasi: bijo ir atstumia sutrikusios psichikos asmenis; elgiasi su jais autoritariškai – sutrikusios psichikos asmenys negali priimti sprendimų, todėl už juos sprendžia kiti; jaučia jiems prielankumą – kadangi sutrikusios psichikos asmenys yra kaip vaikai, juos reikia globoti (Corrigan 1998; Rusch et al. 2005).

Įvardijama daugybė neigiamų sutrikusios psichikos asmenų stigmatizacijos padarinių. Pagrindiniai yra šie: viešosios stigmos sukeltos diskriminacijos apraiškos kasdieniame sutrikusios psichikos asmens gyvenime, tarpasmeninėse sąveikose bei neigiamuose žiniasklaidos pateikiamuose vaizdiniuose bei stereotipuose; struktūrinė diskriminacija apimanti, privačių ir viešų institucijų sąmoningą ar nesąmoningą sutrikusios psichikos asmens galimybių ribojimą (Rusch et al. 2005).

Individualiame asmens lygmenyje stigmatos padariniai reiškiasi mažiausiai trimis būdais: 1) *vengiant etiketės* – epidemiologiniai duomenys rodo, kad negatyvus požiūris į psichikos sutrikimus atbaido juos patiriančius asmenis nuo pagalbos ir gydymo ieškojimo. Ir lengvesnių, ir sunkių sutrikimų patiriantys asmenys beveik vienodai vengia gydymo bijodami „psichikos ligonio“ etiketės ir su ja susijusių prietarų bei diskriminacijos. 2) *Blokuojant gyvenimo tikslus*: dažnai asmenys, patiriantys psichikos sutrikimų, negali rasti darbo ar gyvenamojo būsto dėl darbdavių ir nekilnojamojo turto savininkų neigiamo nusiteikimo jų atžvilgiu. Taip pat tyrimai rodo, jog sutrikusios psichikos asmenims ribojama bendroji medicininė priežiūra priskiriant jų nusiskundimus prie psichikos sutrikimų apraiškų. Per 3) *savęs stigmatizavimą ir neįgalumo padidinimą*: sutrikusios psichikos asmenys susidurdami su vyraujančiais prietarais, gali juos internalizuoti ir patikėti, kad jie yra mažiau vertingi nei kiti visuomenės nariai. Kyla negatyvių emocinių reakcijų, tokių kaip gėda, žemas savęs vertinimas, sumažėjęs veiklumas ir veiklos efektyvumas. Negatyvias emocines reakcijas seka ir atitinkamas elgesys: nusišalinimas nuo potencialiai stigmatizuojančių situacijų, pvz., neieškoma darbo ir t. t. Neįgalumo sustiprėjimas pasireiškia negalėjimu susirasti draugų, darbo, sutrikusios psichikos asmens šeimos narių stigmatizavimu (Corrigan ir Penn 1999; Corrigan et al. 2005; Corrigan 2007).

Neigiami struktūriniai stigmatos padariniai pasireiškia ir institucijų taisyklėse, taikomose praktikose ir procesuose: pavyzdžiui, teikiant edukacines, medicinines, teisingumo ir socialines paslaugas. Institucijų praktika, teikiamos paslaugos gali sulaukyti sutrikusios psichikos asmenis nuo bazinių žmogiškųjų gebėjimų ugdymo ar nesuteikti prieigos prie resursų, kurie pagerintų jų gyvenimo kokybę, gali neleisti patiems apibūdinti save vartojant jiems priimtinius terminus, neleisti priimti sprendimų dėl savo gydymo ir t. t. (Corrigan et al. 2005). Kitas struktūrinis neigiamas stigmatos padarinys yra tai, kad visuomenė socialiai vengia tokių asmenų ir pritaria jų segregacijai uždaroje institucijose, jų teisių ribojimui. Pvz., tyrimų duomenys rodo, jog visuomenė palaiko priverstinio gydymo taikymą tokiems asmenims, nors

tyrimų duomenys ir nepatvirtina, kad toks gydymas būtų efektyvus; visuomenės nariai nenori leisti laiko drauge, dirbti šalia, nepitaria, kad jų šeimos narys vestų / ištekėtų už sutrikusios psichikos asmens (Corrigan ir Watson 2002).

Šio P. Corrigan modelio privalumas – galimybė jį pritaikyti empiriniams tyrimams analizuojant skirtingus stigmatizuojančių požiūrių ir elgesio elementus ir tai, kaip juos galima būtų keisti įvairiomis antistigminėmis priemonėmis (Rusch et al. 2005). Palyginti su toliau pristatomu B. Linko modeliu, kuris apima ir platesnius visuomeninius stigos ir stigmatizavimo proceso etapus, šis modelis labiau nagrinėja individualų lygmenį.

B. Linkas ir jo kolegos savo darbais siekia konceptualizuoti stigmą, nes stigos koncepcija dažnai susilaukia kritikos, kad yra pernelyg nekonkreči ir fokusuojama į individualų lygmenį. Autorius ypatingą dėmesį skiria būtent sutrikusios psichikos asmenų stigmai ir teigia, jog tai, kaip suvokiami ir traktuojami sutrikusios psichikos asmenys, yra stipriai lemiamas kultūrinių įsitikinimų sistemos. Kultūriniai psichikos sutrikimų suvokimo pokyčiai istorijos eigoje žymiai keitė tokių asmenų stereotipizavimą, pagalbos ieškojimo procesą, gydymo būdus ir šiai grupei kuriamas pagalbos institucijas. Stigma yra labai žalingo poveikio veiksnys sutrikusios psichikos asmenų gyvenimuose (Link et al. 1999).

Pasak B. Linko, stigma atsiranda esant tokiems tarpusavyje susijusiems elementams ir galios santykiams tarp grupių:

- žmonės yra linkę išskirti ir pažymėti etikete vieni kitų skirtumus;
- vyraujantys kultūriniai įsitikinimai susieja etikete pažymėtus asmenis su tam tikromis nepageidaujamomis charakteristikomis – negatyviais stereotipais;
- etiketėmis pažymėti asmenys atskiriami – „jie“, nuo kurių dėl negatyvių stereotipų siekiama atsiriboti, priskiriant juos prie kitų nei „mes“ grupių;
- etiketėmis pažymėti asmenys praranda statusą ir yra diskriminuojami, to padarinys – nelygios galimybės įvairiose gyvenimo srityse;

- nuo turimos stigmatos visiškai priklauso galimybės turėti socialinę, ekonominę ar politinę galią. Kaip tik ta galia ir leidžia „mums“ identifikuoti skirtumus tarp žmonių, konstruoti stereotipus, priskirti etiketėmis pažymėtus asmenis prie kitų grupių („jų“) bei leidžia „jiems“ nepritarti, „juos“ atmesti, atskirti ir diskriminuoti (Link ir Phelan 2001).

Šios koncepcijos elementai – stereotipai, sutrikusios psichikos asmenų atskyrimas, statuso praradimas ir diskriminacija yra paraleliniai P. Corrigan koncepcijos elementams – stereotipams, prietarams ir diskriminacijai. Tačiau savo modelyje B. Linkas labiau akcentuoja visuomeninį lygmenį ir šiuos du jo aspektus: visų pirma būtina sąlyga stigmai atsirasti yra tai, kad skirtumai tarp žmonių turi būti pastebėti, laikomi svarbiais ir atitinkamai pažymimi etiketėmis; antra, tam, kad pasireikštų neigiami stigmatos padariniai, stigmatizuojanti grupė turi turėti didesnės galios poziciją stigmatizuojamos grupės atžvilgiu (Rusch et al. 2005).

Kaip svarbiausią psichikos sutrikimų stigmatos padarinį šios koncepcijos autoriai išskiria diskriminaciją. Diskriminacija dėl stigmatos pasireiškia trimis lygmenimis: individualiu, struktūriniu ir internalizuotu. Individualiu lygmeniu diskriminacija reiškiasi tuo, kad sutrikusios psichikos asmuo nepriimamas į darbą, nesutinkama išnuomoti tokiam asmeniui būstą ir pan. Struktūriniu lygmeniu visuomenėje sukuriama vadinamoji „apribojanti aplinka“ (angl. *disabling environment*) (Hahn 1983), kuriant barjerus stigmatizuojamų asmenų visaverčiam funkcionavimui visuomenėje. Struktūriniu lygmeniu stigma gali pasireikšti, pavyzdžiui, tuo, kad dėl stigmatos psichikos sutrikimų atsiradimo priežasčių, gydymo ir t. t. tyrimams yra skiriama mažiau lėšų, nei kitoms, fizinėms ligoms (Rusch et al. 2005). Tai lemia lėtesnį psichikos sutrikimų gydymo tobulinimą, savo ruožtu tai stiprina įsitikinimą, kad tokie sutrikimai nepagydomi, todėl investuoti į jų tyrimus ir gydymą nelinkstama. Internalizuotu lygmeniu diskriminacija dėl stigmatos pasireiškia tuo, kad asmuo, suvokdamas dėl psichikos sutrikimų vyraujančius stereotipus, patirdamas psichikos sveikatos sutrikimų, nesikreipia psichiatrinės pagalbos, nes nenori gauti etiketės. Arba nuvertina pats save, tikisi stigmatizacijos, nes mano, kad jo

sutrikimas yra lengvai pastebimas kitų žmonių, o jie jį vertins nepalankiai, todėl pats asmuo apriboja savo veiksmus, bendravimą ir gyvenimo galimybes (Link ir Phelan 2001).

1.2.5.3. Stereotipai, kaip socialinės stigmos atributai

Stigmatizacijos procese svarbų vaidmenį atlieka stereotipai. Stereotipai yra tos koncepcijos, kurios leidžia identifikuoti stigmatizaciją, tai tarytum stigmos etiketės (Schneider 2005). Kaip kognityvinės žinių apie tam tikrą žmonių grupę struktūros, arba tam tikri „mintiniai vaizdiniai“, jie potencialiai gali būti tuo turiniu, kurį linkusi perteikti žiniasklaida ir kuris lemia tolesnes kognityvines ir emocines reakcijas bei elgesį stereotipizuojamos grupės atžvilgiu. Žiniasklaida, norėdama iliustruoti aprašomas istorijas, yra linkusi naudoti apibendrinimus ar net stereotipus, nes tai vertinama kaip reprezentatyvūs pavyzdžiai (Perse 2001). Tačiau stereotipai nebūtinai atitinka realybę ir gali būti žalingi, todėl čia trumpai apžvelgiama stereotipų samprata, jų formavimosi principai, funkcijos ir psichikos sutrikimų diagnozės, kaip potencialaus stereotipo, grėsmė.

Socialinio konstravimo procesas prasideda nuo tipizacijų kūrimo. Tipizacijos – tai pagalbiniai socialiniai resursai, padedantys susiorientuoti dideliame ir sudėtingame šiuolaikiniame pasaulyje. Tačiau tipizacijos lengvai perauga į stereotipus. Pagal savo funkcijas stereotipai gali būti vertinami kaip naudinga priemonė, suteikianti stabilumo ir abstraktumo struktūruojant didelius informacijos kiekius, tačiau šis terminas šiuolaikinėje vartosenoje turi neigiamų konotacijų. Stigmatizavimo procesas prasideda nuo neigiamų įsitikinimų, t. y. stereotipų naudojimo. Stereotipais paremtų socialinių konstrukto naudojimo padarinys – sutrikusios psichikos asmenų stigmatizacija ir diskriminacija.

Šiuolaikiniame skubančiame ir gausiame informacijos pasaulyje įvairios tiesioginės socialinės sąveikos, kurių metu būtų galima susikurti nuomonę apie tam tikras asmenų grupes, dažniausiai yra neįmanomos. Todėl linkstama pastebėti bruožus, nusakančius tam tikrus žmonių tipus, o likusį turinį užpildyti vaizdiniais, pasitelkus mintyse susiformavusius „mintinius paveikslus“ –

stereotipus. Stereotipai gali būti apibrėžiami kaip mintyse esančios koncepcijos, didžiosios dalies socialinės grupės narių išmokstamos žinių struktūros, valdančios suvokimą, žyminčios tam tikrus žmonių bruožus ir padedančios greitai atskirti vienas socialines grupes nuo kitų (Corrigan ir Penn 1999). Tai patogi, bet šabloniška ir pernelyg supaprastinta koncepcija, nuomonė ar įsitikinimas, tipizuojantis tam tikrą objektą. Stereotipai gali nukreipti į klaidingus žmonių savybių aiškinimus (Lippmann 2008 (pirmasis leidimas 1922)), todėl stereotipizavimas gali būti apibūdinamas kaip supaprastinimo procesas, padedantis suvaldyti realybę ir – tai yra blogai – pavirsti patologiniu neigiamų nuostatų ir elgesio įrankiu (Oakes et al. 1994). Stereotipų, kaip mintinių trumpinių naudojamas, užuot padėjęs komunikacijai, atvirkščiai – gali ją varžyti, nes pernelyg supaprastina sudėtingus politinių ir kultūrinių skirtumų tinklus, įkūnytus socialinėse struktūrose (Ibroscheva ir Ramaprasad 2008).

Stereotipai laikomi socialiniais, nes jie reprezentuoja kolektyvinius susitarimus tam tikrų asmenų grupių atžvilgiu (Schneider 2005). Dėl šios savybės jie gali būti laikomi naudingais, nes leidžia greitai nustatyti, ko galima tikėtis iš stereotipizuojamos grupės narių (Corrigan ir Penn 1999). Socialinė patirtis, arba žinojimo bagažas, grupių narių kaupiamas tiesiogiai ar iš įvairių tarpininkų, kultivuoja priklausymo tam tikrai grupei jausmą. Išvystomas individualus ir socialinis prisirišimas prie šios grupės, ji moko savo narius apsibrėžti socialinę realybę. Tie asmenys, kurie nesidalija tokiomis grupinėmis patirtimis, tampa pašaliečiais ir stereotipų taikiniai (Ibroscheva ir Ramaprasad 2008).

Iš esmės stereotipai suteikia funkcionalų pasaulio organizavimo ir sutvarkymo būdą, tačiau jie potencialiai apriboja žmogaus pasaulio suvokimą ir gali legitimuoti tam tikrų grupių dominavimą. Todėl stereotipai gali atitikti arba ne socialinę realybę, kurią jie reprezentuoja. Taip yra todėl, kad dažniausiai žmonės pirma kaip nors įvardija įvairius dalykus, o tik paskui juos patiria ar pamato, o ne atvirkščiai. Išsirenkama tai, ką konkreti kultūra jau kaip nors pavadino ir linkstama tai suvokti kaip kultūros nulemtą, stereotipizuotą (Lippman 2008). Taigi stereotipai yra tam tikri konstruktai – socialinių įsitikinimų ir supratimo apie pašalinių žmonių grupes, kurios ir kultūriškai, ir

socialiai tolimos savos grupės žmonėms, konstruktai (McGarty et al. 2002, cit pgl. Ibroscheva ir Ramaprasad 2008).

Socialiniai-kultūriniai stereotipų tyrinėjimai patvirtina, kad stereotipai kyla iš tiesioginio skirtumų tarp skirtingų visuomenės grupių stebėjimo arba yra žiniasklaidos ar kitų informacijos šaltinių pateikiamos informacijos padarinys. Jie įgyjami visų pirma dėl socialinio mokymosi ir socialinių bei kultūrinių sąveikų (Ibroscheva ir Ramaprasad 2008). Išskiriami du stereotipų įgijimo būdai: kognityviai sukonstruojami ir socialiai perimami. Stereotipai kognityviai konstruojami nuolatinių kontaktų su tam tikros grupės atstovais metu. Stigmos diskredituoti asmenys dažniausiai tampa kognityviai sukonstruotų stereotipų objektais. Tai gali būti tokių atributų kaip rasė, fizinė negalia ir kitu pagrindu besiformuojantys stereotipai. Socialiai perimami stereotipai atspindi kultūriškai susiformavusį žinojimą apie tam tikrą objektą. Dėl tokio žinojimo turinio dažnai sprendžia socialine kontrole disponuojančios grupės. Šių stereotipų ypatybė yra ta, kad jie dažnai apima ir tiesiogiai nematomus aspektus, tokius kaip motyvai, moralė, ketinimai. Dėl to socialiai perimamus stereotipus yra kur kas sunkiau pakeisti, nes jie nesiremia ankstesne patirtimi ir todėl nėra paveikiami vėlesnės patirties. Psichikos sutrikimų samprata dažniausiai yra socialiai perimamų stereotipų objektas (Corrigan 1998; Schneider 2005).

Taigi stereotipai yra tiek kognityvinių procesų, tiek socialinės patirties išraiška ir tampa priemone formuojant suvokimą apie „savus“ ir „pašalinius“ asmenis. Individai negimsta su tam tikrais stereotipiniais įsitikinimais, o išmoksta jų, keičia juos gyvenimo eigoje socializacijos procesų metu. Todėl stereotipų turinys nėra universali duotybė, jis išmokstamas interaktyvaus socializacijos proceso metu dalyvaujant socialinėms institucijoms ir tarpasmeniniams šaltiniams. Viena iš tokių labai svarbių socialinių institucijų yra žiniasklaida (Ibroscheva ir Ramaprasad 2008).

Svarbios stereotipų ypatybės – jų atsparumas ir pastovumas. Gerai įsisavintų ir dažnai naudojamų stereotipų aktyvavimas, priešingai nei naujai įgytų požiūrių, yra automatinis kognityvinis procesas. Jau susiformavę ir gerai išmokti stereotipai naudojami kaip šablonai koduojant vėlesnę informaciją,

kuri gali jiems prieštarauti. Gausių tyrimų duomenys patvirtina, kad dėl to stereotipai sukuria pastovumo efektą, kuris trukdo juos paneigti, t. y. informacija atsimenama selektyviai, kad sutaptų su turimais stereotipais. Šis pastovumo efektas neapsiriboja vien informacijos atgaminimu, jis veikia ir naujai įgyjamos informacijos pobūdį. Tyrimų duomenys patvirtina, jog esama tendencijos ieškoti egzistuojančius stereotipus sustiprinančios informacijos (pvz., apie įvairias mažumų grupes). Taip pat, remiantis tyrimų duomenimis, stereotipai yra labiau veikia asmens nuomonę netgi ir už juos paneigiančią faktais paremtą informaciją (Corrigan ir Penn 1999).

1.2.5.4. Psichikos sutrikimo diagnozė, kaip stereotipas

Analizuojant psichikos sutrikimų stereotipus reikia atkreipti dėmesį į tai, kad psichikos sutrikimo (ar ligos) diagnozės priskyrimas gali būti labai stiprus stereotipas. Nors pačios diagnozės, kaip terminai, neapibūdina realybės, bet jos sėkmingai funkcionuoja santykių ritualuose, todėl pradeda veikti kaip pagal tam tikras taisykles vykstančio tam tikro stigmatizacijos žaidimo „deskriptoriai“ (Gergen 1994). Taip yra dėl keleto priežasčių: kaip minėta anksčiau, socialine kontrole disponuojančioms grupėms ir institucijoms oficiali diagnozė gali būti socialinės kontrolės įrankis. Veikiant medicininio modelio kontekste, tam tikras elgesys gali būti paženklinamas diagnozės sukuriama etikete ir tuo remiantis sankcionuojama medicininė intervencija (Zola 1972; Brown 1995). Diagnozė taip pat turi keletą svarbių ypatybių. Ji nurodo, kad visi į ją patenkantys grupės nariai yra homogeniški ir kad įvairias diagnozuotųjų grupes galima atskirti pagal tam tikras gana aiškias ribas. Diagnozė gali būti pagrindas stereotipams kurti naudojant tris ypatybes: grupiškumą, homogeniškumą ir stabilumą. Tai tampa kognityvinių stigmų struktūrų pagrindu.

Grupiškumas – tai laipsnis, kuriuo asmenų sambūris suvokiamas kaip vieningas ar prasmingas vienetas. Grupės skiriasi nuo bendrosios populiacijos tam tikru pastebimu ir socialiai svarbiu bruožu. Psichikos sutrikimo diagnozė ir gali būti kaip tik toks bruožas – ji išskiria žmones, kurie turi kitokį psichiatrinį statusą nei bendroji populiacija. Grupiškumas ir stereotipai pasižymi dvipusiais

priežastiniais ryšiais. Stereotipai turi prasmę tik tuomet, kai taikomi žmonių grupei, kuri nėra amorfinė. Visuomenė nelinkusi reguliariai prisiminti amorfinių grupių stereotipų. Kita vertus, stereotipai yra tie negatyvūs atributai, kurie apibūdina grupę.

Grupės homogeniškumas. Stereotipizuojamų grupių nariai paprastai suvokiami kaip labiau homogeniški nei nestereotipizuojamų. Tai lemia pernelyg didelį grupės narių apibendrinimą – tikimasi, kad kiekvienas narys pasižymės tai grupei priskiriamomis charakteristikomis. Diagnozės, kaip stereotipo atveju, asmuo suvienodinamas su diagnoze ir nebepastebima individualių skirtumų, arba tam tikros asmeninės savybės priskiriamos prie diagnozuoto sutrikimo, nors ir nebūtinai yra jo sukeltos.

Grupę apibūdinančių bruožų stabilumas. Paprastai grupę apibūdinantys bruožai laikomi statiškais ir nesikeičiančiais. Sutrikimų ir ligų atveju tai ypač problemiška, nes suponuoja, kad sutrikimai negali būti pagydomi. Tai gali sukelti pernelyg didelį pesimizmą grupės galimybių atžvilgiu ir jas stipriai riboti (Corrigan 2007). Todėl psichikos sutrikimo etikečių priskyrimas asmeniui ir jų naudojimas žiniasklaidoje yra potenciali galimybė pradėti tokio asmens stigmatizacijos procesą ir sukelti daug neapgeidajamų padarinių.

Apibendrinant galima teigti, kad stigma, kaip psichikos sutrikimų socialinio konstrukto dalis, visų pirma nurodo asmens kitoniškumą ir jį nuvertina. E. Goffmanas analizuodamas stigmą ją apibrėžė kaip asmenį ypač diskredituojantį požymį, atimantį iš tokio asmens galimybes dalyvauti socialiniame gyvenime kaip visaverčiam individui. Ši apibrėžtis tebėra aktuali ir šiandien. Stigma reiškiasi santykių plotmėje, ji nėra asmens savybė. Priklausomai nuo to, ar asmuo patiria diskredituotą ar diskredituotiną būseną, jis stengiasi skirtingai suvaldyti informaciją apie save socialinių sąveikų metu, tai lemia skirtingą jo „moralinę karjerą“ išgyvenant stigmą socializacijos procese.

Pastarąjį šimtmetį stigma dažniausiai priskiriama prie tų susirgimų, dėl kurių atsiradimo laikomas kaltu pats asmuo, ji labiau priskiriama prie proto nei

prie kūno susirgimų. Psichikos sutrikimų tyrinėtojai stigmą laiko žalingiausiu psichikos sutrikimų palydovu, didžiausia kliūtimi tokių asmenų visaverčiam gyvenimui. Pagrindiniais stigmatos atributais galima laikyti kognityvines žinių struktūras – stereotipus. Stereotipai savo ruožtu lemia prietarus – kognityvinius ir emocinius padarinius. Tai nukreipia konkretaus elgesio tokių asmenų atžvilgiu link – diskriminacijos link. Stigma gali būti ir visuomeninio, ir individualaus lygmens.

Stereotipai, kaip stigmatos atributai, leidžia jais apibūdinamus asmenis atskirti nuo „mūsų“ kaip kitokius. Tai skatina įvairaus pobūdžio diskriminaciją – individualiu, struktūriniu ar internalizuotu lygmeniu.

Nors stereotipai iš principo yra naudinga priemonė, leidžianti struktūruoti informaciją, tipizuoti objektus ir suvaldyti realybę, tačiau pernelyg suabstraktindami ir supaprastindami fenomenus, jie gali tapti patologiniu įrankiu neigiamoms nuostatoms ir elgesiui formuoti. Stereotipai yra konstruojami kognityviai ir perimami socialiai. Socialiai perimami stereotipai atspindi kultūriškai susiformavusį žinojimą ir nesiremia ankstesne patirtimi, dėl to yra sunkiai koreguojami. Stereotipai, kaip automatiniai kognityviniai žemėlapiai, kuria pastovumo efektą, jų pagrindu apdorojama nauja informacija, todėl jie sunkiau keičiami.

Psichikos sutrikimo diagnozė ar etiketė yra stiprus stereotipas, nurodantis, kad sutrikusios psichikos asmenys priklauso tam tikrai konkrečiai, homogeniškai ir stabiliai grupei, besiskiriančiai nuo visos visuomenės, ir gali tapti tokių asmenų atskirties priežastimi.

Vienas iš svarbiausių vaidmenų kuriant sutrikusios psichikos asmenų konstruktus, dažnai paremtus stereotipais ir stigmatizuojančius asmenis, atitenka žiniasklaidai. Todėl kita darbo dalis skirta aptarti žiniasklaidos sampratą, jos savybėms ir poveikiui fenomenų socialinio konstravimo procese.

II. ŽINIASKLAIDA, KAIP VIENA SVARBIAUSIŲ SOCIALINIŲ KONSTRUKTŲ KŪRĖJA

2.1. Žiniasklaida socialinio konstravimo procese

Šiuolaikinis postmodernus pasaulis yra „medijuotas“ pasaulis, t. y. pažįstamas per medijas – žiniasklaidą. Kadangi pasaulis yra per didelis ir sudėtingas betarpiškam pažinimui, pasitikima tuo, kas sužinoma iš kitų. Labai dažnai pasitikima būtent iš žiniasklaidos gaunama informacija, jos pateikiamomis interpretacijomis ir reikšmėmis. Tačiau žiniasklaida pateikdama informaciją turi tendenciją ištrinti kontūrus tarp faktų ir fikcijų, tiesos ir fantazijos. Tai lemia žinojimo apie pasaulį ir tikrovę problemišumą (Loseke 1999).

Socialinio pasaulio fenomenų reikšmių konstravimo procesas vyksta nuolatos ir jame dalyvauja bei jį lemia daugybė veikėjų. Galutinis konstravimo proceso veikėjas yra asmuo, kuriantis savo subjektyvų žinojimą, subjektyvią tikrovę. Vaikui, pradedančiam konstruoti savo reikšmių pasaulį, didžiausią įtaką turi juo besirūpinantys *reikšmingi kiti*: tėvai, šeimos nariai. Vaikui augant skirtingo stiprumo įtaką subjektyviam konstravimo procesui daro vis daugiau veikėjų. Tam tikras žinojimas įgyjamas tiesioginės patirties metu, įtaką daro draugai, bendramoksliai, mokytojai, žiniasklaida. Vėliau šį sąrašą papildo įvairūs specialistai, institucijos ir t. t.

Žiniasklaida daugelio mokslininkų laikoma vienu iš pagrindinių veikėjų, kuriančių pasaulio suvokimą (Shoemaker ir Reese 1996; Eagly 1987; Eagly ir Wood 1991). Socialinio konstrukcionizmo teoretikai teigia, kad žiniasklaida neatspindi pasaulio empirine prasme, ji kuria ir palaiko jį perteikdama tam tikras „realybės“ reikšmes ir suvokimus. Žiniasklaida yra didesnių socialinių procesų, kuriančių ir skatinančių tam tikrų reikšmių dominavimą, dalis ir tai daro diskursu (Dyer 1979, cit. pgl. Ibroscheva ir Ramaprasad 2008; McQuail 2005). Socialinio konstrukcionizmo požiūriu žiniasklaida atlieka keletą

funkcijų: savo auditorijai teikia medžiagą, reikalingą realybės konstravimui; pateikia tam tikras reikšmes, kurios gali būti priimamos, svarstomos arba atmetamos; selektyviai reprodukuoja tam tikras reikšmes; ir kartu negali perteikti socialinės realybės objektyviai, nes visi jos pateikiami „faktai“ jau yra interpretacijų objektas (McQuail 2005).

Nors psichikos sutrikimų gyvenimo eigoje patiria vienas iš keturių planetos gyventojų (WHO 2001), tačiau dėl didelės šių sutrikimų stigmatos didžioji dalis tokių epizodų nuslepia nuo aplinkinių arba iš vis nėra kreipiamasi pagalbos. Todėl psichikos sutrikimų patiriančių asmenų grupė dažniausiai nėra pažįstama tiesioginės sąveikos ir patirties metu. Visuomenės nariai informaciją apie šią žmonių grupę dažniausiai gauna netiesiogiai, per mediumą. Žiniasklaida dažniausiai ir yra toks mediumas. O. Wahlo (1995, 2) teigimu, informaciją apie psichikos sveikatą plačioji visuomenė gauna ne iš psichologijos žurnalų ar viešųjų ryšių kampanijų: „visuomenės žinios apie psichikos sutrikimus ateina iš šaltinių, esančių kur kas arčiau namų, šaltinių, su kuriais mes visi susiduriame kasdien – iš žiniasklaidos.“ Žiniasklaida kartu su kitu turiniu taip pat perteikia ir įvairius stereotipus, kurie tampa stigmatizavimo pagrindu. Žiniasklaidos perteikiami stereotipai gali būti apibūdinami ir kaip tam tikros realybės interpretacijos, lydimos vertinimo, kuris savo ruožtu siejasi su galios pasiskirstymu visuomenėje (Dyer 1979, cit. pgl. Ibroscheva ir Ramaprasad 2008; McQuail 2005). Pasak mokslininkų, nors žiniasklaida nekeičia individų asmenybės, tačiau ji gali pakeisti jų elgesį (Grunig 1976).

2.2. Žiniasklaidos samprata ir svarba visuomenėje

Žiniasklaida gali būti apibrėžiama kaip komunikacijos formos, kurių paskirtis – pasiekti masines auditorijas tuo pat metu. Šis terminas apima ir technologiją, ir socialines institucijas (Giddens 2005; Lawson ir Garrod 2001; Brown ir Duguit 2004). Terminas „žiniasklaida“ dažnai vartojamas sinonimiškai su terminu „visuomenės (masinės) informavimo priemonės“.

Visuomenės informavimas savo ruožtu yra socialinis reiškinys (Balčytienė 2009).

Lietuvos Respublikos visuomenės informavimo įstatymas (2006) prie visuomenės informavimo priemonių priskiria: „laikraščius, žurnalus, biuletenius ar kitus leidinius, knygas, televizijos, radijo programas, kino ar kitą garso ir vaizdo studijų produkciją, informacinės visuomenės informavimo priemones ir kitas priemones, kuriomis viešai skleidžiama informacija.“ Žiniasklaida, jos priemonių visuma dar vadinama ir „medijos“ terminu, kuris atėjo iš anglų kalbos. Medija apibrėžiama kaip komunikacijos kontekste veikianči ir komunikacijos funkcijas atliekanti priemonė (Michelkevičius 2009). Atskiros žiniasklaidos priemonės taip pat gali būti vadinamos medijomis.

Žiniasklaida ir žurnalizmas demokratinėje visuomenėje traktuojami kaip esminis elementas, nes žurnalistai turi moralinę ir etinę pareigą teikti teisingą ir aktualią informaciją, ją kritiškai analizuodami tam tikrame kontekste (Balčytienė 2011). Žiniasklaida yra institucionalizuota – tai žiniasklaidos organizacijų ir veiklų rinkinys, turintis tam tikras formalias ir neformalias veiklos taisykles, visuomenės nustatytus teisinius reikalavimus, atspindinčius su žiniasklaida susijusius visuomenės lūkesčius. Žiniasklaidos, kaip institucijos, pagrindinė veikla – simbolinio turinio kūrimas ir perdavimas. Ji produkuoja, reprodukuoja ir paskirsto simbolinį žinojimą plačiausia prasme, turintį prasmingų nuorodų į patirtis socialiniame pasaulyje. Šis žinojimas leidžia suvokti patyrimų prasmę, formuoja jų suvokimą ir prisideda prie žinių apie praeitį saugojimo bei tęstinumo ir dabartinio supratimo. Buvimas žiniasklaidos institucijos ar jos auditorijos nariu yra savanoriškas (McQuail 1987; McQuail 2005).

Žiniasklaidos, kaip institucijos, svarba visuomenėje palaipsniui didėjant, ji vis intensyviau tyrinėjama. Jos svarba grindžiama keletu teiginių:

1. Žiniasklaida yra institucija su savo taisyklėmis ir normomis, kurios susieja ją su visuomene ir kitomis institucijomis. Savo ruožtu žiniasklaida, kaip institucija, yra kontroliuojama visuomenės.

2. Žiniasklaida yra galios šaltinis – kontrolės, valdymo ir inovacijų visuomenėje priemonė, galinti pakeisti jėgą / prievartą ar kitokius išteklius.

3. Žiniasklaida tai arena, kurioje vyksta visuomeninio gyvenimo įvykiai – tiek nacionaliniai, tiek tarptautiniai.

4. Žiniasklaida yra kultūros – tiek meno ir simbolių, tiek elgesio, mados, gyvenimo būdo ir normų – vystymosi lokacija.

5. Žiniasklaida tapo dominuojančiu socialinės realybės sąvokų ir vaizdinių apibrėžimo šaltiniu individams, grupėms, visuomenėms; ji išreiškia vertybes ir norminius sprendimus, neatskiriama suplaktus su naujienomis ir pramogomis (McQuail 1987).

Dažniausiai išskiriamos tokios pagrindinės demokratinėje visuomenėje žiniasklaidos atliekamos funkcijos:

- visos, patikimos ir nešališkos informacijos apie dalykus, turinčius poveikį bendram gyvenimui, teikimas visuomenei;
- valdžios kontrolė – tikrinant, ar ji nedaro klaidų, neišsisukinėja ir nepiktinaudžiauja;
- suteikiama erdvė iškelti ir svarstyti visuomenei rūpimus, nerimą keliančius dalykus bei nuskriaustųjų gynimas, užtarimas (teisybės siekimas);
- pramogų suteikimas (paprastai komerciniais tikslais).

Kai kurios visuomenės informavimo priemonės atlieka dar ir 5-ąją – politinės propagandos (ideologinę) funkciją (Tapinas 1997; Hughes et al. 2006).

D. McQuailas, be šių, išskiria tokias papildomas žiniasklaidos funkcijas:

- žiniasklaida susieja – paaiškina, interpretuoja ir komentuoja informacijos ir įvykių reikšmę; teikia paramą nusistovėjusioms institucijoms ir normoms; socializuoja; koordinuoja atskirus veiksmus; kuria konsensusą; sudaro auditorijos tvarkaraštį ir praneša apie esamą padėtį;

- žiniasklaida vykdo tęstinumą – atspindi dominuojančią kultūrą ir atpažįsta subkultūras bei naujus kultūrinius darinius; stiprina ir palaiko bendrąsias vertybes;

- žiniasklaida mobilizuoja – suteikia socialiniams pokyčiams kryptį ir postūmį.

Visos šios funkcijos gali būti susipynusios, jos negali būti suranguotos ar nustatytas jų dažnis. Tikrasis funkcijos turinys ar veiksmas gali labai skirtis, priklausomai nuo to, kieno tikslams jos yra pasitelktos (McQuail 1987; Gudonienė 1999).

2.3. Žiniasklaidos priemonių – laikraščių ir interneto specifika

Plačiausia prasme žiniasklaida ir jos priemonės skirstomos į „senąsias medijas“ ir „naująsias medijas“. Toks skirstymas, be abejo, yra sąlyginis, nes medijos susipina tarpusavyje, transformuojasi, keičiasi jų funkcijos ir t. t. Prie senųjų medijų galima priskirti laikraščius, žurnalus, biuletenius ar kitus panašius leidinius, knygas, televiziją, radijo programas, kino ar kitą garso ir vaizdo studijų produkciją ir kita. Naujosios medijos siejamos su naujomis technologijomis – skaitmeninėmis technologijomis, kompiuteriais ir pan. Naująsias medijas nuo senųjų skiria tam tikros jų bazinės savybės – naujosios medijos yra tarpusavyje susipynusios; jos prieinamos individualiems vartotojams ir kaip informacijos siuntėjams, ir kaip priėmėjams; jos interaktyvios; jos naudojamos daugeliu būdų ir yra atviro pobūdžio; jos yra visur tuo pat metu ir nėra fiksuotos konkrečioje vietoje (McQuail 2005). Internetas plačiausia prasme yra viena iš naujų medijų.

Šiame darbe pasirinkta empiriškai tirti dvi medijas, arba žiniasklaidos priemones – laikraščius ir interneto naujienų svetaines. Laikraščiai viena iš seniausių žiniasklaidos priemonių, tuo tarpu interneto naujienų svetainės – viena iš naujausių ir sparčiausiai besivystančių. Šios priemonės turi ir tam tikrų panašumų, ir skirtumų.

Laikraščiai. XVII a., atsiradus spausdinimo technologijai, radosi ir nauja komunikacijos priemonė – laikraščiai. Nuo kitų to meto komunikacijos

priemonių laikraščiai skyrėsi tuo, kad orientavosi į individualius vartotojus ir realybę, išsiskyrė praktiškumu ir pasaulietiškumu bei tinkamumu naujai socialinei klasei – miestų gyventojams (Gudonienė 1999).

Galima išskirti tokias laikraščių, kaip žiniasklaidos priemonės, ypatybes: pastoviai ir dažnai išleidžiami; patogios formos; tekstai siejasi su dabar vykstančiais įvykiais; veikia viešojoje srityje; orientuojasi į urbanistinę, pasaulietišką auditoriją ir yra reliatyviai nepriklausomi. Skiriami trejopo pobūdžio laikraščiai: partijų-politiniai, prestižiniai ir populiarieji / bulvariniai. Partijų-politiniai laikraščiai skirti informuoti, aktyvinti ir organizuoti. Tokių laikraščių pasaulyje nėra daug, paprastai jie nepriklausomi nuo valdžios, profesionaliai rengiami ir siekia formuoti nuomonę. Prestižiniai laikraščiai istoriškai gana seni, jie daug prisidėjo prie dabartinių žiniasklaidos objektyvumo ir etinių standartų sukūrimo. Daug valstybių tebeturi vieną ar kelis prestižinius laikraščius, jiems paprastai keliami labai aukšti kokybės, objektyvumo ir etikos standartų reikalavimai. Populiarioji, arba bulvarinė, spauda šiuo metu yra vyraujanti. Ji istoriškai jauniausia. Tokie laikraščiai skirti visiems, jie yra komercinio pobūdžio ir specializuojasi dramatiškai ir sensacingai pateikdami naujienas, linkę į trivialumą ir mažesnę atsakomybę už pateikiamą informaciją prisiėmimą (McQuail 2005).

Laikraščiai nėra tik naujienų rinkiniai, tai ir naujienų „atrinkiniai“ ir jų vertinimai. Naujienos į laikraštį ne tik surenkamos, bet ir suaudžiamos, formuojamos, straipsniai rengiami atsižvelgiant į turimą vietą ir prioritetus. Prioritetai perteikiami ir laikraščio ypatybėmis – puslapiu, lenkimo linija, tuo, kas publikuojama šalia, ir panašiai. Dauguma skaitytojų dažniausiai gali įvertinti straipsnį pagal jo vietą, antraštę, iliustracijas ir kitus bruožus (Brown ir Duguid 2004).

Lietuvos nepriklausoma, necenzūruojama žiniasklaida yra dar gana jauna, jos pradžia siejama su Lietuvos nepriklausomybės atkūrimu. Lietuviškąją žiniasklaidą ir konkrečiai laikraštinių žurnalizmą analizuojantys mokslininkai (A. Balčytienė, L. Nevinskaitė ir kiti) išskiria keletą jai būdingų bruožų. Lietuvoje, kaip ir kitų šalių žiniasklaidoje bei kitose socialinio gyvenimo srityse, įsivyrąja

greito vartojimo kultūra. Žurnalistikos žanrai keičiasi, niveliuojasi, į žurnalistinę praktiką skverbiasi viešųjų ryšių metodai. Todėl viešoji erdvė vis labiau komercialėja. Teigiama, kad lietuviškoji spauda pasuko tabloidizacijos link. Lietuviškoje laikraštinėje žiniasklaidoje pasigendama tiriamosios žurnalistikos, nuomonių, reiškinių analizės, žinių iš užsienio, solidaus kritinio diskurso (Balčytienė 2008; Balčytienė 2009).

A. Balčytienė (2008) išskiria kelis lietuviškosios žiniasklaidos bruožus. Lietuvoje žiniasklaidos verslas yra labai koncentruotas, skirtingų priemonių savininkai yra tie patys. Lietuvoje dažnai nepaisoma profesinės etikos principų, kuriami primityvūs pranešimai, paremti gandais. Viso to padarinys yra „nevienalytė, netgi labai kontrastinga žurnalistika, pačiais primityviausiais ir pigiausiais būdais besivaikanti reklamos užsakymų ir auditorijos dėmesio bei reitingų“ (Balčytienė 2008, 60). Silpniausia Lietuvos žiniasklaidos grandimi ši mokslininkė laiko žurnalistikos profesionalumo ir atsiskaitomybės stygių.

Nors jau kuris laikas tikimasi, kad popierinis laikraštis taps nebereikalingas ir bus išstumtas kitų priemonių, ir didieji, prestižiniai laikraščiai vis dažniau turi savo interneto svetaines, tačiau popierinio laikraščio paklausa vis dar yra. Atskirti naujienas nuo popieriaus pasirodė esą sunku (Brown ir Duguid 2004). Pasaulio laikraščių asociacijos duomenimis (2009), 34 proc. planetos gyventojų arba 1,9 milijardo žmonių kasdien skaito laikraščius, 24 procentai naudojami internetu. 2009 m. skaičiuojant laikraščių pardavimą tūkstančiui suaugusiųjų pasaulyje lyderiavo Japonija – 612, toliau buvo Skandinavijos šalys: Norvegija – 576 ir Suomija – 482 (World Association of Newspapers, 2009).

Lietuvoje laikraščių reikšmė po nepriklausomybės atkūrimo nuolat mažėja, auga televizijos vartojimas. Akivaizdžiausia priežastimi, lemiančia žemą laikraščių skaitymo lygį Lietuvoje, laikoma ekonominė situacija – gyventojai neturi išteklių prenumeruoti ar pirkti laikraščius ir naudojami kitais nemokamais informacijos šaltiniais. Tyrimų duomenys rodo ir kitas priežastis: laiko trūkumą – televizija ar radijas pateikia naujienas greičiau ir labiau koncentruotai; laikraščiai nepasiūlo kitokio turinio, kurio auditorija negalėtų

gauti per kitas žiniasklaidos priemones – atkartoja tai, ką televizija jau parodė vakar; taip pat pabrėžiamas neigiamas požiūris į laikraščių turinį – kaip neobjektyvų, nupirktą (Nevinskaitė 2006).

Internetas ir interneto naujienų svetainės. Palyginti su laikraščiais, internetas atsirado labai neseniai – pirmieji 4 kompiuteriai buvo sujungti į tinklą 1969 m. (Hewson et al. 2003). Jo pradžia buvo ne komercinė, tiesiog buvo ieškoma būdų dalintis duomenimis tarp profesionalų. Tačiau galimybė internetą pritaikyti daugybei sričių (prekybai, alternatyviems komunikacijos būdams ir t. t.) labai staigiai jį išpopuliarino. Ši žiniasklaidos priemonė vertinama kaip dar nesubrendusi. Sparčiausiai internetas plito Šiaurės Amerikoje ir Šiaurės Europoje. Tikėtina, kad internetas išplis taip pat kaip televizija ar telekomunikacijos priemonės (McQuail 2005). Tai rodo ir interneto vartojimo Lietuvoje bei Europos Sąjungoje tendencijos. „Eurostat“ duomenimis, 2008 metais internetu Lietuvoje kartą per savaitę ar dažniau naudojosi 50 proc. gyventojų, t. y. ne daug mažiau nei 27 Europos Sąjungos šalių vidurkis (56 proc.). Tarp 2003 ir 2010 metų Lietuvoje šis procentas beveik patrigubėjo: 2003 metais kartą per savaitę ar dažniau internetu naudojosi 20 proc., o 2010 metais – jau 58 proc. gyventojų. 27 Europos Sąjungos šalių vidurkis šiuo laikotarpiu kito nuo 36 proc. 2004, iki 65 proc. 2010 metais (Eurostat 2010).

Spartus interneto pripažinimas iš dalies remiasi išskirtinėmis jo technologijomis, naudojimo pobūdžiu, paslaugų ir turinio apimtimi ir variacijomis bei ryškiu savo įvaizdžiu. Internetas pats savaime niekur neegzistuoja kaip juridinis subjektas ir nėra jokios konkrečios šalies teisinio reguliavimo objektas. Tačiau jo vartotojai yra atsakingi savo šalies ir tarptautinėms teisinėms normoms. Interneto, kaip medijos, ypatybės: jo pagrindas – kompiuterinės technologijos; hibridinis, lankstus pobūdis; interaktyvus potencialas – hipertekstualumas, galimybės kaupti ir sisteminti įvairialypę informaciją; privačios ir viešos funkcijos; žemas reguliavimo laipsnis; susiejantis pobūdis (angl. *interconnectedness*); daugiaprasmiškumas ir

delokacija; prieinamas individams kaip komunikatoriams (McQuail 2005; Balčytienė 2009).

Interneto paskirtis nėra tik masinė komunikacija. Kai kurios priemonės, pvz., interneto naujienų svetainės, yra laikraštinio žurnalizmo tęsiniai, nors jie turi tendenciją vystytis naujomis kryptimis, nepasižymi naujomis turinio pateikimo ir apimties galimybėmis ir naujomis formomis (pvz., visuomenės nariams prisiimant žurnalistų vaidmenį) (McQuail 2005). Internetinių naujienų leidinių kūrimosi pradžia – XX a. dešimtojo dešimtmečio vidurys, kuomet buvo sukurtos pirmosios internetinių dienraščių svetainės. Lietuvoje internetinis „Lietuvos ryto“ dienraščio variantas sukurtas apie 1997-uosius metus (Balčytienė 2009).

Interneto naujienų svetainės, arba interneto dienraščiai, kaip ir tradiciniai, pateikia viešąją informaciją, tačiau nuo tradicinių skiriasi tuo, kad internete pateikta informacija gali būti nuolatos papildoma, keičiama ir atnaujinama. Tai, kad internetinės naujienų svetainės veikia kaip informacijos, kuri gali nuolatos būti perkurta ir aktualizuota, saugyklos, kad jos yra nevienkartinės ir nevienadienės, kad fiziškai neribojamos informacijos apimtys, jos pateikimo būdai ir geografinė sklaida, yra vieni svarbiausių interneto žiniasklaidos veikimo principų (Balčytienė 2009). Pasak A. Balčytienės, interneto „interaktyvumas ir hipertekstualumas leidžia kurti platesnę ir gilesnę žurnalistiką nei spauda, radijas ir televizija“ (2009, 26).

Tyrimų duomenimis, naujienų internete dažniausiai ieško tie, kurie skaito ir laikraščius, išimtis čia tik jaunimo auditorija. Šalys, kuriose daugiausia reguliarių interneto vartotojų, yra tos pačios šalys, kuriose daugiausia skaitoma laikraščių (Nevinskaitė 2006).

Lietuvos interneto žiniasklaidos ypatybės skiriasi nuo laikraščių. Išskirtine savybe laikomas interneto žiniasklaidos atvirumas išorės komentuotojams, tai nėra labai būdinga kitų šalių interneto žiniasklaidai. Lietuvoje tradicinė spauda šiuo aspektu pasižymi visiškai priešinga savybe. Kitos internetinės žiniasklaidos ypatybės: Lietuvos interneto žiniasklaida linksta prisiimti naujienų agentūrų funkcijas, siekdama suteikti auditorijai

visapusišką informaciją beveik realiu laiku; mažėja turinio įvairovė skirtingose priemonėse; paisoma skaitytojų nuomonės (Balčytienė 2009).

Kaip minėta, daugiausia problemų visos Lietuviškosios žiniasklaidos mastu tyrėjai išvelgia etinėje plotmėje. Lietuvos žiniasklaidos savireguliacijos sistema laikoma neveiksminga: žiniasklaidoje gausu Žurnalistų ir leidėjų etikos kodekso ir netgi žmogaus teisių pažeidimų. L. Roslandas (2005) viena iš priežasčių, kodėl Lietuvoje neveikia žurnalistų atskaitomybės sistema¹¹, nurodo tai, kad Lietuvoje ši sistema ne išsivystė natūraliai, o buvo tiesiog įvesta, remiantis kitų šalių, konkrečiai Švedijos, patirtimi, todėl labiau primena išorines, primestas teises reguliacines priemones (Nevinskaitė 2006; Rosland 2005).

Pirmasis Žurnalistų ir leidėjų etikos kodeksas buvo įvestas 1996 metais, o dabar veikia 2005 metais Žurnalistų ir leidėjų visuotiniame susirinkime priimtas etikos kodeksas. Šiame kodekse, be kitų dalykų, deklaruojama žurnalistų atsakomybė už savo darbą, teigiama, kad didžiausias visuomenės informavimo priemonės turtas yra pasitikėjimas ja, o tokio pasitikėjimo pagrindas yra nepriklausomumas, teisingumas, nešališkumas. Šis kodeksas privalomas žurnalistams ir viešosios informacijos rengėjams, už jo nesilaikymą numatyta drausminė nuobauda. Kodekso pažeidimo atvejus svarsto Žurnalistų ir leidėjų etikos komisija (Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos komisija (www.lzlek.lt)).

Etikos normų laikymasis rašant apie socialiai lengvai pažeidžiamą ir jautrią visuomenės grupę – sutrikusios psichikos asmenis yra labai svarbus žiniasklaidos aspektas.

2.4. Žiniasklaidos poveikis konstruojant socialinį pasaulį

Kaip žiniasklaida vartoja kalbą perteikdama socialinį pasaulį, lemia tai, kaip jis suvokiamas, taip pat ir viena iš jo dalių – sutrikusios psichikos

¹¹ Atskaitomybės sistema – tai būdas, kaip žiniasklaida atsiskaito visuomenei. Šios sistemos elementai – Žurnalistų etikos inspektoriaus tarnyba, Žurnalistų etikos komisija ir Žurnalistų ir leidėjų etikos kodeksas (Rosland 2005, 14).

asmenys. Šiuolaikinis pasaulis pripildytas žiniasklaidos garsų ir vaizdų, kur politikai, valdžios atstovai, verslininkai ir kitos visuomenės grupės veikia remdamosi prielaida, kad iš žiniasklaidos sužino, kas vyksta pasaulyje. Dėl žiniasklaidos daromo poveikio nekyla abejonių – tai parodo pinigai ir pastangos skirtos reklamai, viešiesiems ryšiams. Tačiau dėl žiniasklaidos poveikio pobūdžio, apimties ir trukmės nesutariama bene labiausiai (Franklin et al. 2007). Retai galima teigti, kad žiniasklaida yra vienintelė ar pakankama tam tikro poveikio priežastis, jos poveikio stiprumą taip pat gana sunku nustatyti. Pati žiniasklaida nėra vientisas darinys, ji labai įvairių ir skirtingų pranešimų, vaizdinių ir idėjų perteikėja. Didžioji šios medžiagos dalis nėra sukurta pačios žiniasklaidos, ji atsiranda iš visuomenės ir žiniasklaidos persiunčiama atgal visuomenei (McQuail 2005).

Simbolinės aplinkos (informacijos, idėjų, nuostatų ir t. t.) kontūrai, kuriuose gyvename, dažnai yra žinomi iš žiniasklaidos, kuri savo ruožtu susieja atskirus elementus. Žiniasklaidos produkcija grindžiama šablonais. Nors kiekvienas individas ar grupė turi unikalų pasaulio suvokimą ir patyrimą, organizuoto socialinio gyvenimo prielaida yra bendras realybės suvokimas ir žiniasklaida prisideda prie to kūrimo kasdien pateikiamais šablonais, kurie yra absorbuojami auditorijos, ir jų poveikis galbūt nėra sąmoningai jaučiamas ir yra labai palaipsniškas (McQuail 1987; Fiske 1998). Žiniasklaida perduoda kur kas daugiau nei tik informaciją ir tikslus faktus. Žiniasklaida paima kultūros elementus, juos sureikškina, įrėmina ir gražina publikai, taip prinesdama savo logiką kuriant simbolinę aplinką (Shoemaker ir Reese 1996).

Žiniasklaida taip pat atlieka tarpininko vaidmenį tarp objektyvios socialinės realybės ir asmeninės patirties. Žiniasklaida yra tarp asmens ir tos patirties, kurios tiesiogiai įgyti jis negali. Ji dažnai teikia medžiagą, leidžiančią sukonstruoti kitų grupių, organizacijų ar įvykių suvokimą (McQuail 1987). Sutrikusios psichikos asmenys labai dažnai tampa ta grupe, kurios suvokimas konstruojamas žiniasklaidos.

Pasak D. McQuailo (2005), maždaug nuo 1970-ųjų metų žiniasklaidos poveikio tyrimuose dominuoja socialinio konstrukcionizmo perspektyva.

Remiamasi prielaida, kad didžiausią poveikį žiniasklaida daro konstruodama reikšmes. Tokie reikšmių konstruktai auditorijoms pateikiami sistemiškai, kur galbūt po tam tikrų svarstymų ir derybų, jie inkorporuojami (arba ne) į asmenines reikšmių struktūras, dažnai nulemtas ankstesnių kolektyvinių identifikacijų. Taigi reikšmės (poveikis) yra sukonstruojamos pačios žiniasklaidos auditorijos. Tokiame tarpininkavimo procese dažnai pasireiškia stipri ir tiesioginė gavėjo socialinio konteksto įtaką (Blood ir Holland 2004). Ši žiniasklaidos poveikio paradigma remiasi dviem prielaidom. Pirma, žiniasklaida konstruoja socialines reikšmes ir netgi istoriją, formuodama realybės vaizdinius (tiek naujienų, tiek pramogų srityje) nuspėjama ir šabloniškais būdais. Antra, auditorijos atstovai konstruoja save ir savo socialinę realybę bei savo vietą joje, sąveikaudami su simbolinėmis žiniasklaidos pasiūlytomis konstrukcijomis. Tokios prielaidos leidžia pripažinti žiniasklaidos galią ir žmonių galią rinktis, paliekant nuolatinių derybų erdvę. Galutiniai konstruktai – tai daugelio sudėtingų socialinių įvykių ir juose dalyvaujančių įvairių veikėjų, jų elgesio ir žinių rezultatas. Ši perspektyva gali būti naudojama tiriant žiniasklaidos poveikį daugeliui sričių – viešajai nuomonei, socialinėms nuostatoms, politiniams pasirinkimams ir t. t. (McQuail 2005).

Labiausiai žiniasklaidos poveikis buvo ištirtas individualiu lygmeniu. Galima atskirti poveikį pažinimui (siejama su žinojimu ir nuomone), emocijoms (siejama su nuostatomis ir jausmais) ir elgesiui. Žiniasklaidos poveikius galima tipologizuoti pagal keturis veiksnius: ar jis suplanuotas ar ne, ar jis ilgalaikis ar trumpalaikis. Skirtingos šių veiksnių sąveikos lemia skirtingo tipo poveikį. Detali D. McQuailo (2005, 467-470) sukurta tipologija pateikiama priede Nr. 1, čia pristatoma keletas poveikio aspektų, svarbiausių šiame darbe analizuojamai temai, – sutrikusios psichikos asmenų konstrukto kūrimui.

Žiniasklaidos poveikis gali būti trumpalaikis ir neplanuotas:

- Individuali reakcija – neplanuota ir nenumatyta pasekmė individui, gavus stimulą iš žiniasklaidos. Pasireiškia elgesio imitavimu ir išmokimu, ypač

agresyvaus ar nusikalstamo pobūdžio. Tam tikri žiniasklaidoje pateikiami elgesio būdai sutrikusios psichikos asmenų atžvilgiu gali lemti individualių asmenų elgesio būdus socialinės sąveikos su tokiu asmeniu atveju.

- Kolektyvinė reakcija – bendrame kontekste tam tikrą poveikį tuo pat metu patiria daug žmonių, tai skatina bendrus, paprastai neinstitucionalizuotus veiksmus. Pavyzdžiui, vietinė bendruomenė, iš žiniasklaidos gavusi informacijos apie šalia steigiamą paslaugų šiai grupei įstaigą, gali pasipriešinti.
- Poveikis politikai – neplanuotas naujienų poveikis valdžios politikai ir veiksams, kai nušviečiama krizė, pavojus ar pan., sutrikusios psichikos asmenis vaizduojant kaip siautėjančius žudikus maniakus. Tai gali turėti įtakos politiniams sprendimams dėl jų teisių suvaržymų, arba atvirkščiai – skatinti padidinti finansavimo paslaugas šiai grupei teikiančioms institucijoms.

Trumpalaikis, suplanuotas poveikis:

- Individualus atsakas. Individai, gavę iš žiniasklaidos pranešimus, sukurtus auditorijos požiūriui, žinojimui ar elgesiui paveikti, atitinkamai keičiasi arba priešinasi tokiam keitimui, taip pat ir informacijai apie sutrikusios psichikos asmenis: arba informacinių kampanijų metu siekiant suteikti stereotipus paneigiančią informaciją, arba pranešant apie sutrikusios psichikos asmens, gyvenančio kaimynystėje, padarytą nusikaltimą.
- Interpretacinių schemų formavimas (angl. *framing*). Auditorija priima žiniasklaidos pateiktą informacijos interpretavimo modelį – šabloniškai vaizduojamus sutrikusios psichikos asmenis visuomenė bus linkusi juos suvokti pagal šiuos šablonus ir gaunamą informaciją, kuri galbūt neatitinka šių interpretacinių schemų, atmesti arba perinterpretuoti taip, kad ji šias schemas atitiktų.
- Naujienų tvarkaraščio sudarymas (angl. *agenda setting*). Tai, kiek dėmesio skiriama naujienų pranešimuose tam tikriems įvykiams ar klausimams, formuoja auditorijos žinojimo lygmenį tais klausimais ir jų svarbos vertinimą. Jei žiniasklaidoje informacijos apie sutrikusios psichikos asmenis ir jų problemas nėra, suponuojama, kad tokia tematika nėra svarbi ir

visuomenė apie tai žino mažai. Esant gausiai informacijai, galimas atvirkštinis poveikis.

Ilgalaikis, neplanuotas poveikis:

- Socializacija. Neformalus žiniasklaidos indėlis mokantis ir įsisavinant elgesio normas, vertybes ir lūkesčius, būdingus tam tikriems socialiniams vaidmenims ir situacijoms, – tiek tam, kaip reikia elgtis su sutrikusios psichikos asmenimis, tiek tam, kaip pačiam asmeniui, patyrusiam psichikos sutrikimų, reikėtų elgtis visuomenėje.
- Socialinė kontrolė. Sistemingos tendencijos propaguoti elgesio, mąstymo ar kt. atitikimą nustatytai tvarkai ar elgesio būdams. Sutrikusios psichikos asmenys gali būti vaizduojami kaip neatitinkantys nustatytos tvarkos ar normų ir tai gali skatinti įvairių socialinės kontrolės būdų taikymą jų atžvilgiu.
- Realybės apibrėžtis ir reikšmių konstravimas. Poveikis visuomenės pažinimui ir informacijos interpretacijų schemoms. Pateikiami sutrikusios psichikos asmenų konstruktai – kas tai yra ir ką tai reiškia visuomenei ir pačiam asmeniui.
- Kultūriniai ir socialiniai pokyčiai. Bendrų vertybių, elgesio ir simbolių struktūrų sistemų, kurios apibūdina tam tikrą visuomenės dalį (pavyzdžiui, sutrikusios psichikos asmenis), visą visuomenę ar keletą visuomenių, pokyčiai.
- Socialinė integracija. Integracija (ar jos nebuvimas) gali būti stebima įvairiais lygmenimis – vietinėje bendruomenėje ar visoje tautoje. Žiniasklaida gali paskatinti sutrikusios psichikos asmenų, kaip natūralios visuomenės dalies, suvokimą arba atskirti juos, kaip svetimą, kitonišką grupę.

Ilgalaikis, suplanuotas poveikis:

- Žinojimo paskirstymas. Žiniasklaidos naujienų ir informacijos pasekmės žinojimo paskirstymui tarp skirtingų socialinių grupių. Žinojimo spragų didinimas ar mažinimas (McQuail 2005, 467–470). Žiniasklaida, pateikdama tikslesnes, atitinkančias kasdienio gyvenimo realybę žinias apie sutrikusios psichikos asmenis, tokią informaciją gali suteikti ir asmenims, neturintiems tiesioginių socialinių sąveikų su sutrikusios psichikos asmeniu, taip keisdama vyraujančius stereotipus ir mažindama stigumą.

Analizuojant žiniasklaidos poveikį konstruojant psichikos sutrikimus ir juos patiriančius asmenis, svarbu akcentuoti keletą aspektų. Žiniasklaida daro poveikį jos vartotojų elgesiui. Kalbant apie žiniasklaidos poveikį, dažnai išryškina bŭtent neigiama įtaka, pabrėžiant, kad nusikaltimų, seksualinio elgesio ir smurto pateikimas žiniasklaidos priemonėse gali sukelti panašų socialiai nepriimtina elgesį (Franklin et al. 2007). Tokių elgesio būdų gali bŭti išmokstama ir reaguojant į sutrikusios psichikos asmenis – vadinasi, jų reikia vengti, nebendrauti ir pan. Analizuojant žiniasklaidos poveikį, svarbu paminėti ir kitą aspektą – žiniasklaida pateikia informaciją stereotipų konstravimui arba kuria pačius stereotipus. Netgi naujienų žanras (žinios) dažnai remiasi stereotipais, nes prodiuseriams reikia iliustruoti naujienų istorijas reprezentatyviais pavyzdžiais, o tai lengviausia padaryti naudojantis vyraujančiais stereotipais (Perse 2001). Tačiau stereotipai gali bŭti ir nereprezentatyvūs atvejai. Žiniasklaidoje pateikiama informacija gali turėti ilgalaikį poveikį „savo“ grupės nariams suvokiant ir konstruojant „pašalinių“ charakteristikas ir socialinius vaidmenis, ypač esančių socialinėje, kultūrinėje ar politinėje opozicijoje. Žiniasklaida ne tik pateikia atskirus informacijos blokus, ji formuoja platesnę sampratą ir kuria bei palaiko bendruosius stereotipus. Žiniasklaida yra integrali gyvenimo dalis ir ji diktuoja žmogaus įsivaizdavimą apie tai, koks yra pasaulis ir jo gyventojai (Wahl 1995).

Stereotipizavimo procese žiniasklaida traktuojama kaip pagrindinis lengvai pasiekiamos ir plačiai prieinamos informacijos, vaizdinių, stereotipinių įsitikinimų kūrimo ir palaikymo šaltinis (Ibroscheva ir Ramaprasad 2008). Žiniasklaidos turinys taip pat gali aktyvuoti turėtus stereotipus ir paveikti tai, kaip žmonės reaguoja į įvairias visuomenės grupes ar vertina save, atsižvelgdami į žiniasklaidos pateiktus standartus (Perse 2001). Pateikiamų stereotipų poveikis kelia susirūpinimą, nes jie yra dominuojantys, o dažnai ir vieninteliai tam tikrų grupių vaizdiniai žiniasklaidoje. Pozityvių vaizdinių, kurie atsvertų negatyvius, yra gana mažai. Negatyvūs vaizdiniai gali bŭti pretekstas pateisinti sąlygas, sukuriančias nelygias galimybes visuomenėje. Negatyvūs stereotipai yra žalingi, nes gali tapti tam tikro elgesio pagrindu. Jie

gali lemti baimę ir socialinių sąveikų tarp skirtingų visuomenės grupių ribojimą (Perse 2001). Kaip minėta, žiniasklaida daro poveikį pažinimui, emocijoms ir elgesiui – taigi visoms P. Corrigan suformuluotoms stigmatizacijos dalims – kognityvinei (stereotipams), emocinei (prietarams) ir elgesiui (diskriminacijai).

Be abejo, tai nėra vienintelis įmanomas žiniasklaidos poveikis socialinio pasaulio suvokimo konstravimui, galimos ir kitais principais paremtos poveikio klasifikacijos.

2.5. Naujienų kūrimas ir naujienų žiniasklaidos poveikio specifika konstruojant socialinį pasaulį ir jo fenomenus

Šiame darbe nuspręsta empiriškai tirti naujienų, arba žinių, žiniasklaidą. Todėl tikslinga kiek plačiau apibūdinti, kaip žiniasklaida atrenka ir konstruoja naujienų pranešimus, bei aptarti naujienų žiniasklaidos poveikį konstruojant pasaulio suvokimą.

Naujienų žiniasklaida veikia didelės dalies visuomenės narių kasdienį gyvenimą, pateikia informaciją pačiais įvairiausiais kasdienio gyvenimo klausimais – orų prognozes, informaciją apie transporto spūstis, vykstančius renginius ir t. t. Naujienų žiniasklaida savo auditorijai sustruktūroja patirtis, filtruoja aplinkoje esančią painiavą ir pasiūlo nugludintą svarbiausių įvykių versiją, kurioje akcentuojami keli objektai, įvykiai ar reiškiniai ar tam tikri jų bruožai (McCombs 1994).

Naujienų žiniasklaida turi dvi dimensijas: tai viešosios institucijos, disponuojančios tam tikrais apibrėžtais resursais ir turinčios griežtus ir trumpus laiko terminus, kartu tai ir verslas, konkuruojantis dėl auditorijų ir reklamos užsakovų bei išgyvenimo. Žiniasklaidos tyrėjai išskiria tris veiksnius, lemiančius naujienų kūrimą: produkcijos proceso organizavimas (ypač imperatyvas atitikti kasdienes laiko terminus); kontaktų su informacijos

šaltiniais palaikymo būdai; profesionalus žurnalisto suvokimas, kas istoriją daro gerą ir vertą naujienos statuso.

Organizuojant produkcijos procesą įtaką daro daug veiksnių: pelno siekimas skatina mažinti informacijos rinkimo ir apdorojimo sąnaudas, didelis spaudimas naujienų pateikimo greičiui, naujienų žiniasklaidos suskaitmenėjimas persikeliant į internetą ir su tuo susijusi konvergencija, labai padidėję informacijos srautai ir kita (Balčytienė et al. 2011; Nevinskaitė 2006; Hughes et al. 2006).

Kontaktų su informacijos šaltiniais pobūdis yra ypač svarbus naujienų kokybei ir tam, kokios interpretacinės schemas formuojamos pateikiamomis naujienomis. Žiniasklaida vis dažniau teikia prioritetą oficialiems informacijos šaltiniams – institucijų pranešimams spaudai, naujienų agentūrų pranešimams. Tokiais šaltiniais labiau pasitikima, jų pateiktą informaciją linkstama mažiau tikrinti. Iš to kylanti problema – oficialios institucijos paruošia „gatavą“ informaciją tokio pavidalo, kokio norima, kad ji būtų pateikta žiniasklaidoje. O žiniasklaida netikrindama jos nebeatlieka tarpininko, mediatoriaus vaidmens, keičiasi jos kaip interpretacijų kūrėjos ir vertintojos vaidmenys. Linkstama „stalo žurnalizmo“ link (Balčytienė et al. 2011; Hughes et al. 2006).

Kokia informacija yra verta tapti naujiena, priklauso nuo „informacijos vartų sargų“ sprendimų – žurnalistų ir redaktorių. Šie sprendimai turėtų būti priimami remiantis profesionaliais kriterijais – ko labiausiai nori auditorija, ar ką jai labiausiai reikia suprasti apie aplinką. Tačiau praktikoje sprendimus dažniau lemia kiti aspektai, ypač ekonominiai: ar tokia informacija patrauks dėmesį tos tikslinės auditorijos, į kurią orientuojasi reklamos užsakovai (Grunig ir Hall 1976); orientuojamasi į įvykius, o ne į problemas; staigias katastrofas, o ne besikaupiančią grėsmę; asmeniškumą – asmeninės kančios iliustravimą pasitelkus konkretaus veikėjo personažą; ar grėsmė kyla „mums“ dėl „svetimų“; ar yra galimybė kam nors suversti kaltę; įvertinamas istorijos artimumas kultūriniam, politiniam, geografiniam kontekstui ir artumui; ryški kultūrinė obsesija įvairių įžymybių atžvilgiu – visa tai padidina tikimybę, kad tokia informacija ar istorija taps naujiena (Hughes et al. 2006).

A. Balčytienės teigimu (2009, 30): „akivaizdu, jog drauge su naujienomis auditorijai perduodamos ir tam tikros prasmės, kurios atsiranda naujienas atrenkant, redaguojant ir pateikiant skaitytojams“. Galima išskirti keletą naujienų žiniasklaidos poveikio auditorijai aspektų.

Vienas iš svarbiausių naujienų žiniasklaidos poveikių konstruojant socialinį pasaulio suvokimą yra *interpretacinių schemų, arba „freimų“, formavimas*. Naujienos žiniasklaidoje pateikiamos ne chaotiškai, o tikslingai ir sąmoningai sukomponuojamos pagal temas ir klausimus, kad auditorija galėtų jas lengviau suprasti. Tuo tarpu auditorija, apdorodama iš naujienų gaunamą informaciją, bent iš dalies naudojami tokie pat schemomis, kokias pateikia žiniasklaida. Tokios interpretavimo schemas veikia kaip gidai atsirenkant informaciją, nustatant jos svarbą ir suprantant ją, šios schemas yra kolektyviai sukonstruotos, jomis bendrai dalijamasi (McQuail 2005). D. Graber tokias schemas apibrėžia kaip „kognityvines, ankstesnių patirčių sukurtas struktūras, sudarytas iš organizuoto žinojimo apie situacijas ir individus. Jos naudojamos naujos informacijos apdorojimui ir išsaugotos informacijos atgaminimui“ (Graber 1984). Schemas padeda įvertinti naują informaciją ir užpildyti spragas, kai informacijos trūksta ar ji neaiški. Schemas gali būti dvejopos: žiniasklaidos schemas ir individualios (priėmėjo) schemas. Išskiriami bent trys interpretacinių schemų formavimo modeliai: kognityvinis, konstrukcionistinis ir kritinis. Pagal kognityvinį modelį žurnalistų pateikiama informacija įkūnijama mintyse ir žodžiuose tų, kuriuos ji paveikia. Konstrukcionistiniame modelyje žurnalistai suvokiami kaip suteikiantys „interpretacinius informacijos paketus“ iš naujienų pranešimus remiančiųjų finansuotojų pozicijų. Kritiniame modelyje schemas yra naujienų rinkimo maršrutų ir elito vertybių pasekmė.

Kitas, ne mažiau svarbus poveikis yra *naujienų tvarkaraščio sudarymas*. Auditorija iš naujienų žiniasklaidos ne tik kažką sužino ar išmoksta, bet – tai taip pat labai svarbu – gautos informacijos svarbą ranguoja pagal tai, ką pabrėžia žiniasklaida. Žiniasklaidos poveikių tyrimai patvirtina, kad žurnalistai atrinkdami ir pateikdami vertas dėmesio naujienas atlieka labai svarbų vaidmenį formuodami auditorijos pasaulio suvokimo vaizdinius. Naujienų

žiniasklaida nuolatos struktūruoja auditorijos pažinimą (McCombs 1994; McQuail 2005). Pasak B. Coheno, žiniasklaidai galbūt ir nelabai sekasi nurodyti kaip galvoti, bet labai gerai sekasi nurodyti, apie ką galvoti (Cohen 1963, cit. pgl. McCombs 1994).

Žurnalistai kiekvieną dieną sprendžia, kurias naujienas pateikti ir kurias ignoruoti. Žiniasklaida neturi galimybių pranešti visas galimas naujienas, todėl jas klasifikuoja pagal svarbą. Atrinkus galimas naujienas visi reportažai turi būti apsvarstomi, įvertinami ir vėl pasirenkama, ką pateikti auditorijai. Taigi žiniasklaida veikia kaip savitas informacijos „vartų sargas“. Tačiau ir ta informacija, kuri patenka pro „vartus“, traktuojama ne vienodai. Vienokia informacija išsamiai pateikiama gerai matomoje vietoje, kita – ne. Laikraščiuose tai akivaizdu iš informacijos pateikimo tam tikrame puslapyje, straipsnio antraštės ir apimties. Remdamasi šiais požymiais, žiniasklaidos auditorija pateikiamai informacijai savo tvarkaraščio išdėstyme suteikia panašią svarbą (McCombs 1994).

Dvi reikšmingos šį poveikio procesą veikiančios sąlygos yra žmonių poreikis susiorientuoti ir informacijos aktualumas. Poreikio susiorientuoti sąlyga aiškinama psichologine prielaida, kad nepažįstamose situacijose asmuo jaučiasi nepatogiai ir nori susiorientuoti. Naujienų žiniasklaidos naujienų tvarkaraščio sudarymo poveikis stiprėja esant didesniam poreikiui susiorientuoti. Tačiau šis poveikis yra ribotas ir sutelktas į nelabai aktualius klausimus, kurie nėra artimi asmeniui. Kai kurie dalykai patiriami tiesiogiai – kad susiorientuotum ir nustatytum jų svarbą, naujienų žiniasklaida nėra reikalinga (McCombs 1994).

Dar viena svarbi naujienų žiniasklaidos ypatybė, turinti įtakos konstravimo procesui, – įvairaus pobūdžio iliustracijų naudojimas. Aiškumo tikslais naujienų žiniasklaida dažnai cituoja konkrečius atvejus, kad iliustruotų bendro pobūdžio temas ir pateisintų bendro pobūdžio išvadas. Tai vienas iš interpretacinių schemų kūrimo būdų, tačiau iliustruojantis atvejis gali nebūti reprezentatyvus, stereotipinis ir tai gali lemti dezinformavimą ar šališkumą.

Auditorija naujienas vertina ne besąlygiškai. Viena iš vertinimo ypatybių – diferencijuotumas. Tai, kaip interpretuojama naujienų žiniasklaidos pateikta informacija, yra stipriai veikiamą auditorijos narių konteksto, aplinkybių, požiūrio, nuostatų esančių informacijos suvokimo metu. Auditorija turi savo teorijų, kaip sukomponuoti įvykių pasaulyje reikšmes ir pasilengvinti informacijos apdorojimą. Kita ypatybė – pasitikėjimas naujienomis. Tam, kad iš naujienų žiniasklaidos pranešimų auditorija ko nors išmoktų, ji turi pasitikėti naujienų šaltiniu. Pasitikėjimas labiau remiasi pastebimu šaltinio sąžiningumu, nešališkumu ir gera valia nei pačios pateikiamos informacijos patikimumu (McQuail 2005).

Šie naujienų žiniasklaidos poveikiai buvo nustatyti analizuojant senąsias medijas. Tuo tarpu naujų medijų, taip pat ir interneto naujienų poveikis kol kas yra labai menkai tirtas. Keliami hipotezių, kad internetas suteiks įvairesnių ir asmeniškai svarbesnių naujienų šaltinių; kad bus prieinamos globalios naujienos; kad apklausti naujienų šaltinius galės patys auditorijos atstovai ir taip gaus daugiau informacijos ir daugiau sužinos. Potencialiai tie, kurie motyvuoti, turi galimybių tapti geriau ir greičiau informuoti. Sutariama, kad internetas į viešąją areną įtraukia naujus veikėjus (McQuail 2005).

Apibendrinant šią darbo dalį akcentuotina keletas aspektų. Šiuolaikinis pasaulis yra per didelis betarpiškam pažinimui, todėl dažnai pažįstamas per vieną iš mediumų – žiniasklaidą. Žiniasklaida yra tarpininkas konstruojant subjektyvų socialinio pasaulio suvokimą: savo auditorijai ji teikia selektyvias reikšmes ir medžiagą realybei konstruoti. Auditorija nėra pasyvi šio proceso dalyvė, žiniasklaidos dažniausiai šabloniškai teikiamą informaciją ji internalizuoja daugiau ar mažiau atsirinkdama, derėdamasi ir derindama. Tačiau žiniasklaidos pateikiami konstruktai nėra objektyvūs, jie jau yra interpretacijų objektai. Sutrikusios psichikos asmenys yra ta visuomenės grupė, apie kurią žinojimas dažniausiai remiasi žiniasklaidos pateikta informacija.

Žiniasklaida veikia kaip komunikacijos priemonės, pasiekiančios masines auditorijas vienu metu. Jos pagrindinė veikla – simbolinio turinio kūrimas ir

perdavimas, žinojimo paskirstymas. Žiniasklaida demokratinėse visuomenėse teikia informaciją, kontroliuoja valdžią, sudaro erdvę svarbių visuomenei klausimų svarstymui ir teikia pramogas.

Laikraščiai – viena iš seniausių žiniasklaidos priemonių. Laikraščiai atrenka, suformuoja naujienų „audinį“ pagal savo prioritetus ir fizinės formos ypatybes. Popieriniai laikraščiai vis dar pajėgūs konkuruoti įvairių medijų gausiame pasaulyje ir yra dar dažnai naudojama žiniasklaidos priemonė. Lietuvos žiniasklaidą, ypač laikraštinių žurnalizmą tiriantys mokslininkai ją vertina kritiškai – kaip koncentruotą, tabloidizuotą, nekokybišką, neturinčią tiriamosios, analitinės žurnalistikos ir nepaisančią etikos principų. Laikraščių skaitomumas Lietuvoje krinta dėl ekonominių priežasčių, taip pat dėl laiko stokos, kitose priemonėse pateiktos informacijos turinio atkartojimo ir turinio kokybės problemiško.

Internetas ir interneto naujienų svetainės yra jauna medija, kurios vartojimas sparčiai auga pasaulyje ir Lietuvoje. Jų išskirtinumas – galimybė kaupti ir atnaujinti informaciją, neribojamą fizinių turinio apimčių, plati sklaida ir interaktyvumas. Lietuviškųjų interneto naujienų svetainių ypatybė – interaktyvus ryšys su auditorija ir galimybė pateikti komentarus auditorijai.

Žiniasklaida socialinio pasaulio konstravimo procese daro įvairų poveikį auditorijai: apibrėžia realybę ir konstruoja reikšmes, skatina elgesio imitavimą, kolektyvines reakcijas, sudaro naujienų tvarkaraštį ranguodama informacijos svarbą, socializuoja, taiko socialinę kontrolę, sąlygoja socialinius ir kultūrinius pokyčius, socialinę integraciją ir paskirsto žinojimą. Negatyvūs žiniasklaidos poveikio aspektai – ypač dažnas stereotipų naudojimas ir neigiamo elgesio skatinimas. Žiniasklaida veikia visas stigmatizacijos proceso dalis – pažinimą, emocijas ir elgesį.

Naujienų žiniasklaida turi specifinių ypatybių: trumpus ir griežtus informacijos parengimo terminus ir apibrėžtus tam skirtus resursus, kartu tai yra verslo rūšis. Tai, kas vertinama kaip naujienos statuso verta informacija, priklauso nuo daugybės veiksnių, iš kurių svarbiausi: ekonominiai veiksniai

organizuojant produkcijos procesą, naudojami informacijos šaltiniai ir profesionalūs (arba ne) „informacijos vartų sargų“ sprendimai.

Svarbiausi naujienų žiniasklaidos poveikio aspektai yra naujienų tvarkaraščio sudarymas, kai auditorijai pateikiama informacija pagalba suponuojama, kas ir kiek yra svarbu; ir interpretacinių schemų formavimas – pateikiamas tam tikras socialinio pasaulio simbolinis žemėlapis. Šių poveikių intensyvumą lemia bent dvi sąlygos: auditorijos poreikis susiorientuoti ir informacijos aktualumas.

2.6. Empirinio tyrimo tikslas ir uždaviniai

Tyrimo **tikslas:**

Išanalizuoti sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių konstravimo Lietuvos naujienų žiniasklaidoje (dienraščiuose ir interneto naujienų svetainėse) ypatumus.

Tyrimo **uždaviniai:**

1. Išanalizuoti kaip ir kokio pobūdžio sutrikusios psichikos asmenų vaizdinius konstruoja Lietuvos žiniasklaida.
2. Išanalizuoti žiniasklaidos vaizdinių atspindžius visuomenės sampratoje apie sutrikusios psichikos asmenis.
3. Atskleisti kaip sutrikusios psichikos asmenys vertina žiniasklaidos konstruktus ir jų poveikį savo kasdieniam gyvenimui.

III. TYRIMO METODIKA

Siekiant realizuoti išsikeltą tyrimo tikslą ir uždavinius, buvo suplanuotas ir įgyvendintas trijų etapų tyrimas, naudojant metodų trianguliaciją ir derinant kiekybinius ir kokybinius tyrimų metodus. Tyrimo metu buvo analizuojamos Lietuvos žiniasklaidos publikacijos, atlikta visuomenės nuomonės apklausa ir analizuota sutrikusios psichikos asmenų nuomonė. Bendra tyrimo metodikos schema remiasi sociologinėmis socialinio konstrukcionizmo idėjomis apie kalbos svarbą socialiniam tikrovės konstravimui bei socialinio žinojimo specifikai. Remiantis A. Dobryninu (2001), vykdžiusiu panašaus pobūdžio virtualios nusikaltimų tikrovės tyrimus, galima teigti, kad nors informacijos apie psichikos sutrikimus pateikimas Lietuvos žiniasklaidoje bei jos suvokimas visuomenėje yra fragmentiškas, tokia metodologinė pozicija leidžia žiniasklaidos diskursą laikyti homogenišku ir taikyti tiek kokybinius, tiek kiekybinius tyrimo metodus (Dobryninas 2001).

Sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių konstravimas buvo tiriamas kaip eksternalizacijos, objektyvacijos ir internalizacijos procesų požymių raiška žiniasklaidoje ir visuomenės sampratoje apie psichikos sutrikimus. Žiniasklaidos perteikiamas ir kuriamas turinys traktuotas kaip pagrindas, naudojamas internalizacijos procesui. Daroma prielaida, kad žiniasklaida sutrikusios psichikos asmenų sampratą kuria ir perteikia auditorijai selektyviai atrinktų ir objektyvuotą realybę palaikančių šablonų pagalba. Tikėtina, kad šio proceso požymiai reiškiasi visuomenės ir pačių sutrikusios psichikos asmenų nuomonėje apie psichikos sutrikimus ir žiniasklaidos daromą poveikį jų supratimui. To pasekoje sutrikusios psichikos asmenys susikuria prisitaikymo ir funkcionavimo tokioje, jų atžvilgiu objektyvuotoje realybėje strategijas, o žiniasklaidos pateikiami konstruktai visuomenėje palaiko ir pastiprina jau egzistuojančias sampratas, kurios tampa internalizacijos pagrindu.

I. Pirmasis empirinio tyrimo etapas

Pirmajam tyrimo etapui keltas **tikslas**: išanalizuoti, kaip ir kokio pobūdžio sutrikusios psichikos asmenų vaizdinius konstruoja Lietuvos žiniasklaida.

Pirmojo tyrimo etapo **uždaviniai**:

1.1. Įvardyti tiriamos žiniasklaidos naudojamas priemones konstruojant sutrikusios psichikos asmenų vaizdinius;

1.2. Atskleisti, kokie diskursai naudojami vaizduojant sutrikusios psichikos asmenis;

1.3. Išanalizuoti žiniasklaidoje pateikiamų sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių ypatumus.

Planuojant šio darbo empirinį tyrimą nuspręsta analizuoti Lietuvos laikraščių ir naujienų svetainių internete pateikiamą turinį, kuris, tikėtina, daro įtaką sutrikusios psichikos asmenų sampratos konstravimui. Pasirenkant analizuoti naujienų žiniasklaidą, t. y. laikraščius ir naujienų svetaines internete kaip konkrečias medijas, remtasi keliomis jų poveikio svarbos prielaidomis:

- Žiniasklaida sustiprina jau egzistuojančius neigiamus įsitikinimus sutrikusios psichikos asmenų atžvilgiu ir perduoda juos naujoms kartoms. Be abejo, ne vien žiniasklaida sukūrė egzistuojančius neigiamus požiūrius ir stereotipus sutrikusios psichikos asmenų atžvilgiu. Tokie požiūriai ir stereotipai egzistuoja seniai ir turi ne vieną šaltinį. Tačiau būtent žiniasklaidos pateikiama informacija padeda eksternalizuoti ir objektyvuoti tuos netikslius ir neigiamus stereotipus apie sutrikusios psichikos asmenis, jos pateikiama informacija yra ir vienas iš svarbiausių socializacijos procese internalizuojamų turinių.

- Palyginti su kitomis spausdintomis žiniasklaidos priemonėmis (žurnalais, knygomis, savaitraščiais ir pan.), laikraščiai ir naujienų svetainės internete veikia operatyviausiai, pateikia informaciją kasdien. Naujienų

svetainės internete informaciją nuolatos atnaujina. Todėl tikėtina, kad šiose žiniasklaidos priemonėse yra gausiausia pranešimų psichikos sutrikimų tema. Dienraščiai ir interneto naujienų tinklalapiai pateikia pačių įvairiausių sričių informaciją – nuo politikos iki maisto gamybos receptų ir kitų žiniasklaidos priemonių turinio apžvalgos, todėl ir psichikos sutrikimų tematika, tikėtina, pristatoma įvairesnių temų kontekste, o auditorijai tokią latentinę informaciją bus sunku atsirinkti.

- Naujienų žiniasklaidos pranešimai, kaip minėta, yra iš pačių įvairiausių gyvenimo sričių, todėl tikėtina, kad pranešimuose pateikiamos informacijos poveikis yra visa persmelkiantis ir nuolatinis. Didesnį susirūpinimą dėl neigiamo žiniasklaidos poveikio turėtų kelti ne atskirų individų vaizdavimo ypatumai, bet visa persmelkiantis ir nuolatinis vaizdavimo šablonas, kuris akumuliuojasi ir daro žalą.

- Naujienų pranešimai atspindi ir informuoja apie kasdienį gyvenimą. Juose pranešama apie realius žmones, o ne apie sukurtus veikėjus, kaip yra pramoginės žiniasklaidos, filmų ir pan. atveju. Todėl tikėtina, kad naujienų žiniasklaidos pranešimus jos vartotojai vertina kaip tikrus kasdienę realybę atspindinčius faktus, tai daro didesnę įtaką atitinkamų konstruktyvumui ir jų lemiamam elgesiui.

- Laikraščių ir naujienų svetainių internete publikacijų archyvai yra labiau prieinami tirti nei televizija ar radijas. Rašytinių publikacijų tyrimas leidžia apimti ilgesnį laiko tarpą ir taip suformuoti didesnę ir, tikėtina, reprezentatyvesnę, tyrimo imtį. Žiniasklaida prioritetą teikia įvykiams, o ne istorijoms, todėl siaurinant tyrimo imties laikotarpį atsiranda tikimybė, kad tuo laikotarpiu koks nors įvykis, susijęs su sutrikusios psichikos asmenimis, bus susilaukęs ypatingo žiniasklaidos dėmesio. Dėl to būtų rizikuojama, kad nukentės rezultatų reprezentatyvumas ir patikimumas.

Pasirinkta teorinė perspektyva, kurios rėmuose analizuojami psichikos sutrikimai, suponavo ir pirmajam tyrimo etapui naudotus metodus – diskurso analizės ir turinio analizės metodų junginį. Ši tyrimo dalis ir jos duomenys

leido įsigilinti į žiniasklaidos konstruojamų vaizdinių turinį, kuriuo buvo remiamasi planuojant ir vykdant tolesnius tyrimo etapus.

Diskurso analizės metodologija yra bene pagrindinė analizės priemonė socialinio konstrukcionizmo perspektyvoje. Diskurso analizė – tai kokybinė, interpretacinė ir konstrukcionistinė analizės metodologija, kuria siekiama atskleisti realybės kūrimo būdus naudojant kalbą, ji leidžia atskleisti kalboje slypinčius reikšmių tinklus. Diskurso analizė netelpa į metodo rėmus, ji apibūdinama kaip platesnės apimties metodologija. Ši metodologija remiasi dviem pirminėmis prielaidomis: jos pagrindas yra socialinio konstrukcionizmo epistemologija, kai socialinė realybė traktuojama kaip prasmingų sąveikų kūrinys ir tiriant socialinius fenomenus analizuojama kaip buvo sukurti socialinėje realybėje egzistuojantys objektai ir reikšmės; antroji prielaida – diskurso analizė kyla iš įsitikinimo, jog reikšmės, taip pat ir socialinė realybė, atsiranda iš tarpusavyje susijusių tekstų, vadinamų diskursais, kurie į pasaulį atneša naujas idėjas, objektus ir veiklas (Hardy et al. 2004; Neuendorf 2004).

Antrasis, turinio analizės metodas, priskiriamas prie kiekybinės paradigmos ir dažniausiai naudojamas norint nustatyti komunikacijos (šiuo atveju žiniasklaidos) pranešimų¹² požymius ar savybes. Turinio analizės duomenų rinkimo vienetai yra tam tikri pranešimo komponentai. Šis metodas leidžia sistemiškai ir objektyviai identifikuoti žiniasklaidos pranešimų specifines charakteristikas, kuriomis remiantis galima daryti apibendrinimus ir išvadas. Tačiau turinio analizė neapsiriboja tik mechaniniu akivaizdžių pranešimo savybių skaičiavimu, ji suteikia galimybę matuoti kompleksiškus, latentinius (kurių neįmanoma pamatuoti tiesiogiai, bet kurių reikšmes gali rodyti kelių indikatorių (ne)buvimas) konstruktyvius požymius ar savybes (Frankfort-Nachmias ir Nachmias 1997; Neuendorf 2002; Neuendorf 2004). Labiau kokybinio pobūdžio turinio analizės formos nesiremia prielaida, jog žodžiai turi stabilias, fiksuotas reikšmes, bet yra jautrūs tam, *kaip ir kokiame*

¹² Terminas „pranešimas“ čia ir toliau vartojamas kaip angliško termino *message* atitikmuo, pvz., *media message* – „žiniasklaidos pranešimas“.

kontekste jie yra vartojami. Tai leidžia derinti šį metodą su diskurso analizės metodologija.

Nors diskurso analizė ir turinio analizė turi skirtingas filosofines šaknis, jos gali būti efektyviai naudojamos kartu, papildydamos viena kitą ir atskleidamos komunikacijos turinį (Hardy et al. 2004; Neuendorf 2004). Todėl šių metodų junginys pasirinktas kaip tinkamiausias žiniasklaidos pranešimų turinio analizės būdas atliekant pirmąją tyrimo dalį. Diskurso analizės ir turinio analizės bendras pagrindas – prielaida, jog nėra nemedijuotų duomenų. Abiem metodais siekiama daryti išvadas apie kokius nors žmogiškosios komunikacijos aspektus iš kruopščiai atrinktų pranešimų rinkinių. Šių metodų pasirinkimas pirmajai tyrimo daliai grindžiamas ir tuo, jog derinant juos tarpusavyje kūrybiškai naudojamos interpretacijos, siekiant parodyti, kaip kuriama realybė naudojant tekstus, kurie įkūnija diskursus. Šiuo aspektu turinio analizė suteikia būdą atskleisti prasmių kūrimo ryšius, kurie tampa diskurso analizės pagrindu. Diskurso ir turinio analizės naudojimas kartu leidžia:

- analizės kategorijoms kilti iš duomenų, šiame tyrime – iš žiniasklaidos tekstų. Taip pat jau egzistuojantys empiriniai tyrimai ir teoriniai darbai suteikia pirminių idėjų apie tai, ko ieškoti pranešimuose, o tyrimo tikslas suteikia pradinius tyrimo rėmus;
- iš duomenų kylančios kategorijos leidžia sukurti duomenų kodavimo schemas, kurias naudojant skaičiuojamos ir kvantifikuojamos tekste esančios reikšmės. Analizės procesas interaktyvus: judama pirmyn – atgal tarp tekstų ir nustatytų kategorijų;
- analizės metu nustatomos tekste slypinčios reikšmės ir jų ryšiai su socialiniu kontekstu, kitais tekštais ir diskursais;
- analizės rezultatai leidžia parodyti, kaip tekstuose slypinčių prasmių šablonai sukuria realybę, kas ir yra šio darbo tikslas (Hardy et al. 2004; Neuendorf 2004).

Tyrimas pradėtas vykdyti 2009 metų pavasarį. Pagal žiniasklaidos auditorijų tyrimus vykdančių bendrovių „TNS Gallup“ ir „gemiusAudience“

duomenis jam atlikti buvo pasirinkti trys populiariausi Lietuvos nacionaliniai dienraščiai bei trys 2008-siais metais labiausiai lankomos interneto naujienų svetainės: populiariausi laikraščiai – „Vakaro žinios“, „Lietuvos rytas“, „15 min.“, labiausiai lankomos naujienų svetainės internete – www.delfi.lt, www.lrytas.lt, www.alfa.lt.

Tyrimo laikotarpis: 2008-ais metais paskelbtos publikacijos.

Tyrimo objektas: dienraščių ir interneto naujienų tinklalapių publikacijų psichikos sutrikimų/sveikatos temomis turinys.

Analizės vienetas: publikacija / straipsnis. Terminai „straipsnis“ ir „publikacija“ šiame darbe vartojami kalbant apie rašytinius tekstus: naujienų pranešimus (žinias), laikraščio vedamuosius straipsnius, pastabas, anekdotus, horoskopus ir kt., kuriuose vienu ar kitu aspektu minimi sutrikusios psichikos asmenys ar psichikos sutrikimai.

Publikacijų paieška ir atranka vykdyta 2009 m. kovo–balandžio mėnesiais. Visos žiniasklaidos priemonės, išskyrus laikraštį „Vakaro žinios“ turi savo internetines svetaines, kuriose ir buvo ieškoma publikacijų. „Vakaro žinių“ publikacijos buvo rinktos Lietuvos nacionalinėje Martyno Mažvydo bibliotekoje, peržiūrint 2008 m. laikraščio numerius.

Paieškos reikšminiai žodžiai: pirminis paieškos žodis buvo „psichik“. Papildomai buvo ieškoma publikacijų, kuriose vartoti žodžių junginiai: *sutrikusios psichikos asmenys, psichikos sveikata, psichikos liga, psichikos sutrikimas, psichikos ligoniai, psichikos negalia, psichikos sveikatos gydymas ar gydytojai, psichikos sveikatos paslaugų vartotojai, psichiatras, psichiatrija, šizofrenija, depresija*.

Publikacijų atranka ir imtis: Pirminė paieška buvo vykdoma pagal žodį „psichik“. Tuomet papildomai buvo ieškoma publikacijų, kurios nepateko į

imtį pagal šį paieškos žodį, naudojant kitus aukščiau minėtus paieškos reikšminius žodžius ar frazes. Buvo surinktos 837 publikacijos.

Atrinkus visas nustatyto laikotarpio publikacijas, kuriose būta paieškos žodžių, jos buvo skaitomos ir iš imties pašalintos tos publikacijos, kurių turinys iš esmės neatitiko tyrimo srities. Pavyzdžiui, buvo rašoma apie priklausomybę nuo alkoholio arba narkotikų, nesiejant šių priklausomybių su psichikos sutrikimais, arba terminas „psichik“ buvo vartojamas filmo, laidos, asmens ar pan. pavadinime ar įvardijime, tačiau publikacijos turinys nebuvo susijęs su kokiais nors psichikos sveikatos ar sutrikimų aspektais (pvz., buvo vartojamas norint įžeisti asmenį). Taip pat buvo atmestos antriniuose šaltiniuose esančios publikacijos, kurios buvo perspausdintos dviejuose ar daugiau tirtų leidinių visiškai identiškose be jokios papildomos informacijos ar pakeitimų, paliekant tyrimo imtyje tik pirminiame šaltinyje publikuotus straipsnius. Buvo atrinkta ir toliau analizuota 470¹³ publikacijų, kuriose vienu ar kitu aspektu paliesta tirama sritis.

Tyrimo instrumento kūrimo procesas. Pasak K. A. Neuendorf (2002), vienas iš turinio analizės kategorijų ir kintamųjų nustatymo būdų, kuris leidžia identifikuoti ne teorinius, o realius kintamuosius, jau esančius pranešimų turinyje, yra grindžiamosios teorijos metodų naudojimas. Šiuo tyrimu ir buvo norima nustatyti, kokius sutrikusios psichikos asmenų vaizdinius perteikia ir kuria žiniasklaida, todėl reikėjo rasti kintamuosius, esančius analizės vienetų (publikacijų) turinyje. Siekiant sukurti duomenų analizės instrumentą, buvo atlikta pilotinė kokybinė duomenų analizė, kurios metu analizuotos 144-ios trijų 2008 m. rudens mėnesių publikacijos. Pirminė publikacijų analizė vyko indukcinio principu, stengiantis neprimesti duomenims išankstinių nuostatų ir atskleisti juose slypintį turinį, kartu turint omenyje šiai tyrimo daliai iškeltą tikslą ir uždavinius.

¹³ Pasak K. A. Neuendorf, taikant turinio analizę, 384 analizės vienetų (šiuo atveju tai žiniasklaidos publikacijos) skaičius yra pakankamas 95 proc. patikimumo lygiui ir 5 proc. standartinei paklaidai (2002).

Siekiant nustatyti reikšmines publikacijų analizės kategorijas, buvo naudojami grindžiamosios teorijos (angl. *Grounded Theory*) atviro kodavimo principai. Atviras kodavimas grindžiamojoje teorijoje naudojamas siekiant atskleisti, pavadinti ir sukurti prasmines kategorijas. Tai daroma identifikuojant duomenyse slypinčias mintis, idėjas ir reikšmes, ieškant panašumų ir skirtumų, akivaizdžių reikšmių ir to, ko duomenyse pasigendama (Strauss, Corbin 1998). Analizuojant duomenis rekomenduojama vadovautis pagrindiniais grindžiamosios teorijos kodavimo klausimais: ką (nu)rodo šie duomenys? Kokią kategoriją rodo šie duomenys? Kas vyksta duomenyse (Glaser 1978)? Pasak B. Glaserio (1978), tokie kodavimo principai leidžia atrasti labiausiai tinkamas duomenis apibendrinančias kategorijas, kurios padeda išryškėti pagrindinėms duomenų savybėms.

Surinktos žiniasklaidos publikacijos buvo skaitomos ir analizuojamos naudojant minėtuosius grindžiamosios teorijos principus ir pagrindinius kodavimo klausimus. Publikacijų turinyje ieškota panašumų ir skirtumų, koduota ir tai, ko duomenyse pasigesta. Ieškota tiek pastebimų, tiek latentinių publikacijų turinio savybių¹⁴. Tokiu būdu pilotinės kokybinės publikacijų analizės metu buvo sukurtas tyrimo instrumentas, kurį pasitelkus sukoduotos visos imties publikacijos. Tyrimo instrumentas, kuriame įvardytos visos išskirtos kategorijos ir jų kintamieji, pateikiamas priede Nr. 2.

Sudarius kategorijų ir jų kintamųjų sąrašą, pagal tai, kokias publikacijų savybes jos matuoja, kategorijos dar buvo suskirstytos į tris prasmines grupes: a) žiniasklaidos vykdomo konstravimo proceso priemonės ir charakteristikos; b) publikacijų turinio charakteristikos; c) sutrikusios psichikos asmens, aprašomo publikacijoje, charakteristikos. Toliau detaliau aprašomos šios kategorijų grupės.

¹⁴ Reikia pastebėti, kad nebuvo vykdomas metodologiškai tikslus grindžiamosios teorijos atviras kodavimas. Tai reikalauja koduoti beveik kiekvieną teksto žodį, o planuojamas rezultatas turėtų būti šiais duomenimis grįstos teorijos sukūrimas. Šiame darbe nesiekama sukurti grindžiamąją teoriją, todėl tik buvo pasinaudota ir vadovautasi šio kodavimo metodologiniais principais, siekiant nustatyti duomenyse slypinčias reikšmines kategorijas, kurios toliau buvo naudojamos visos imties publikacijų analizei. Į tyrimo lauką tyrėjas turi eiti kaip įmanoma mažiau žinodamas apie tiriamą sritį, o šiuo atveju tai buvo neįmanoma dėl autorės įdirbio šioje srityje.

Tyrimo instrumentas ir kintamieji. Analizės kategorijų grupės:

1. Žiniasklaidos vykdomo konstravimo proceso priemonės ir charakteristikos. Tyrimo instrumento kūrimo metu vykdant indukcinę duomenų analizę išryškėjo kategorijos ir kintamieji, parodantys tam tikras žiniasklaidos vykdomo konstravimo charakteristikas: dažnį, analizuojamos temos publikacijų lokaciją bendrame pristatomų temų kontekste, priemonės, naudojamas auditorijos dėmesiui patraukti. Remiantis duomenimis, buvo išskirtos tokios kategorijos, nurodančios žiniasklaidos proceso priemonės ir charakteristikas: publikacijos mėnuo ir diena; žiniasklaidos priemonės rubrika, kurioje pasirodė publikacija; vertinimas, ar publikacija yra kriminalinio pobūdžio; vertinimas, ar iš publikacijos pavadinimo galima suprasti, kad joje bus rašoma psichikos sveikatos/sutrikimų tema; publikacijos žanras. Jos buvo sutelktos į vieną grupę, atskleidžiančią pirmąjį šio tyrimo etapo uždavinį.

2. Publikacijų turinio charakteristikos. Kitos indukcinės kategorijos ir jų kintamieji, iškilę duomenų analizės metu, buvo pateikti vienoje grupėje pagal bendrą pobūdį: kokie terminai, apibūdinantys sutrikusios psichikos asmenį/-is, naudojami publikacijoje; kokia pagrindinė publikacijos tema; ar publikacijoje pateikiama statistinė informacija apie psichikos sveikatą; ar publikacijoje pateikiama kontaktai institucijų, teikiančių pagalbą sutrikus psichikos sveikatai; ar publikacijoje rašoma apie psichikos sutrikimų gydymą ir, jeigu taip, kokie būdai minimi; kokie informacijos šaltiniai nurodomi publikacijoje. Šios grupės kategorijos ir kintamieji iš dalies parodo, kaip socialinio konstravimo proceso metu psichikos sutrikimų samprata tampa visuomenės sankcionuotų apibrėžčių ar žiniasklaidos parinktų šios srities ekspertų žinojimo, vartojamų terminų, vyraujančių gydymo ir pagalbos būdų, išraiška.

3. Sutrikusios psichikos asmens, aprašomo publikacijoje, charakteristikos. Šios kategorijos ir jų kintamieji nurodo, kaip supanti medijuota tikrovė yra perimama ir tampa praktikos dalimi vaizduojant sutrikusios psichikos asmenims būdingas savybes ar bruožus, jiems būdingus elgesio būdus, taip pat jų atžvilgiu galimus elgesio būdus, bei tai, kaip

perteikiamas ir kuriamas turinys tampa žinojimo apie psichikos sutrikimus pagrindu augančiai kartai. Prie šios grupės buvo priskirtos indukcinės duomenų analizės metu išryškėjusios kategorijos ir jų kintamieji, kurių bendras bruožas tai, kad jie indikuoja aprašomų sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių savybes: kas yra pagrindinis veikėjas publikacijose; kaip sutrikusios psichikos asmuo identifikuojamas publikacijoje; ar publikacijoje minimas sutrikusios psichikos asmuo (nesvarbu, ar jis pagrindinis publikacijos veikėjas, ar ne) įvykdė nusikaltimą ir, jeigu taip, tai kokį; ar publikacijoje minimi nukentėję asmenys; ar publikacijoje nurodoma, kad psichikos sutrikimas yra pagrindinė sutrikusios psichikos asmens tikrai ar tariamai įvykdyto nusikaltimo priežastis; ar rašant apie sutrikusios psichikos asmenį, jo elgesį, mąstymą ar ką kitą suponuojama, jog tai yra būdinga visiems („tokiems“) sutrikusios psichikos asmenims; ar sutrikusios psichikos asmuo įvardijamas kaip pavojingas ar kitoks nei „normalus“ žmogus; kokie elgesio būdai tiesiogiai arba ne siūlomi sutrikusios psichikos asmens atžvilgiu; ar įvardijami ir, jeigu taip, kokie sutrikusios psichikos asmens socialiniai vaidmenys; kaip (kokiais būdvardžiais ar apibūdinimais) aprašomas sutrikusios psichikos asmuo; ir kas pasako, kad aprašomas asmuo yra sutrikusios psichikos.

Kaip minėta, naudojantis šiuo instrumentu buvo sukoduotos visos 470 publikacijų.

Patikimumas ir validumas. Norint užtikrinti kodavimo patikimumą, publikacijų kodavimą vykdė 3 koduotojai, naudodamiesi paruoštu instrumentu ir jį papildančiomis instrukcijomis. Siekiant įvertinti kodavimo patikimumą, 10 proc. publikacijų buvo sukoduotos visų trijų koduotojų. Įvertinus kodavimo sutapimą, kodavimo patikimumas tarp koduotojų buvo 82 proc.¹⁵

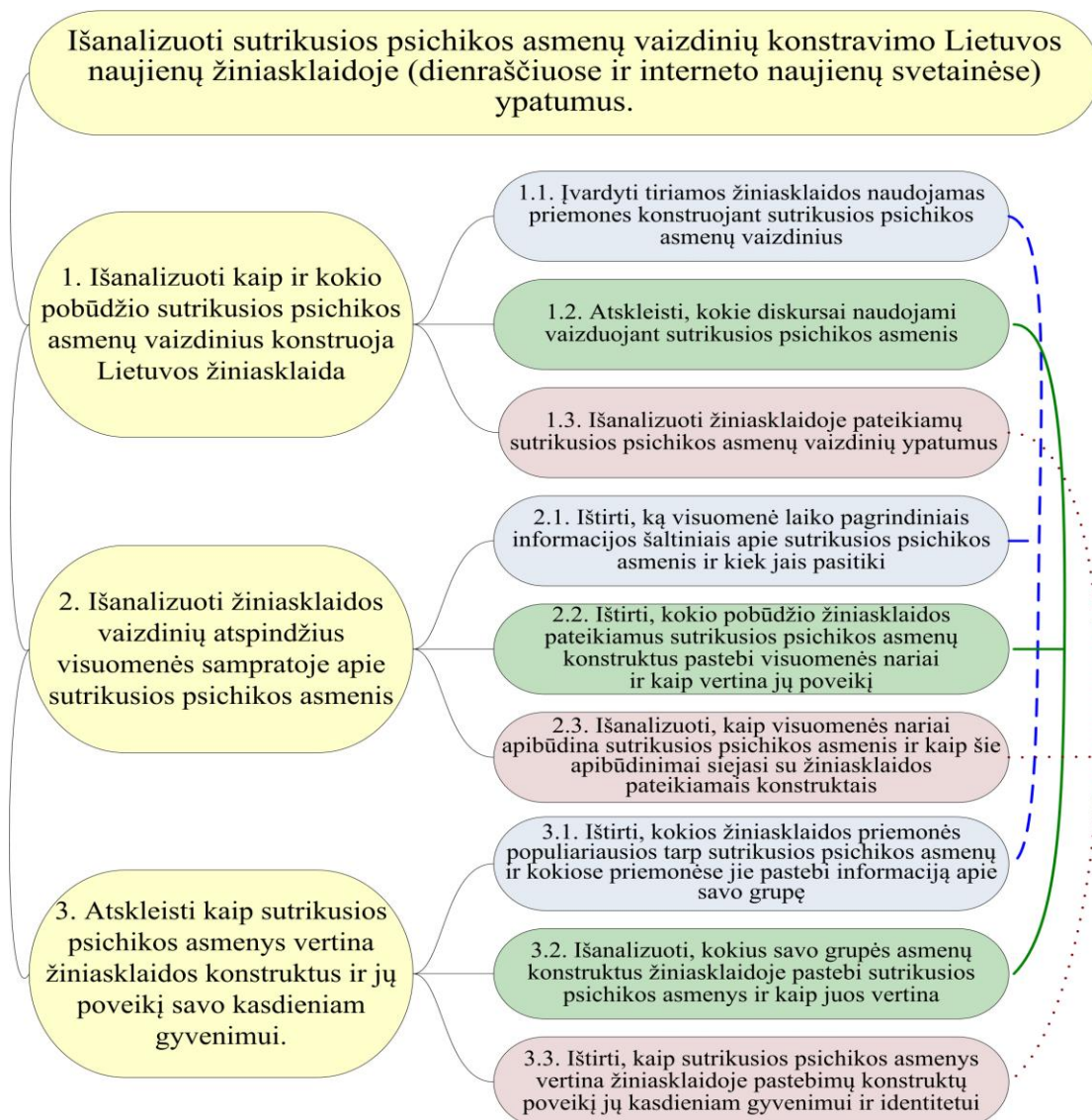
Tyrimo validumo užtikrinimo buvo siekiama po kategorijų ir kintamųjų įvardijimo vėl grįžtant prie pirminių duomenų (publikacijų) ir tikrinant, ar šios kategorijos ir kintamieji tikrai tiria tai, kas yra publikacijų turinyje, bei

¹⁵ Naudojant turinio analizės metodą, pasak K. A. Neuendorf, jei patikimumas tarp koduotojų yra 80–90 proc., jis vertintinas kaip aukštas (2002).

aptariant kategorijas ir kintamuosius visiems koduotojams drauge ir atitinkamai juos koreguojant.

Duomenų apdorojimas: duomenys buvo apdoroti naudojant PASW 18 ir MAXQDA 10 programinę įrangą. Duomenims analizuoti buvo pasitelktas aprašomosios analizės metodas.

Kiti du tyrimo etapai buvo planuojami atsižvelgiant į iškeltą bendrą tyrimo tikslą ir uždavinius bei pirmojo etapo duomenų analizės rezultatus. Visų tyrimo etapų tikslų ir uždavinių sąsajos iliustruojamos pateikiamame paveiksle:

1 pav. Sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių konstravimo žiniasklaidos pagalba analizės mechanizmas.

II. Antrasis empirinio tyrimo etapas

Antrajam tyrimo etapui keltas toks **tikslas**: atskleisti žiniasklaidos vaizdinių atspindžius visuomenės sampratoje apie sutrikusios psichikos asmenis.

Šiam tikslui pasiekti, atsižvelgiant ir susiejant su pirmojo etapo tyrime išskirtomis kategorijų grupėmis bei duomenų analizės rezultatais, suformuluoti tokie **uždaviniai**:

2.1. Ištirti, ką visuomenė laiko pagrindiniais informacijos šaltiniais apie sutrikusios psichikos asmenis ir kiek jais pasitiki;

2.2. Ištirti, kokio pobūdžio žiniasklaidos pateikiamus sutrikusios psichikos asmenų konstruktus pastebi visuomenės nariai ir kaip vertina jų poveikį;

2.3. Išanalizuoti, kaip visuomenės nariai apibūdina sutrikusios psichikos asmenis ir kaip šie apibūdinimai siejasi su žiniasklaidos pateikiamais konstruktais.

Šiam tyrimo etapui buvo parengtas visuomenės nuomonės apklausos instrumentas ir, naudojant Omnibus tyrimo modelį, atlikta reprezentatyvi visuomenės nuomonės apklausa.

Tyrimo instrumentas: remiantis šiai tyrimo daliai suformuluotais uždaviniais ir atsižvelgiant į publikacijų analizės metu išryškėjusias reikšmines kategorijas ir jų grupes, buvo suformuluotos trys klausimų grupės, kuriomis siekta atskleisti visuomenės nuomonę tiriamą temą ir iš dalies pamatyti, ar tarp žiniasklaidos pranešimuose pateikiamo turinio ir visuomenės nuomonės yra sąsajų. Tyrimo instrumentas pateikiamas priede Nr. 3.

Be demografinių respondentų charakteristikų, anketą sudarė 30 klausimų: 19 uždarų, 10 – su vertinimo skalėmis, vienas atviras.

Pirmas klausimas skirtas respondento santykiui su žiniasklaidos priemonėmis iširti, 3–7 klausimai skirti žiniasklaidos pateikiamos informacijos apie sergančius psichikos ligomis intensyvumui ir respondentų pasitikėjimui ja įvertinti, klausimai 2 ir 8–27 tiria respondentų nuomonę apie žiniasklaidos skelbiamos informacijos įtaką įvairioms visuomenės grupėms ir respondentų nuomonę apie žurnalistų etinius įsipareigojimus sutrikusios psichikos asmenų atžvilgiu, 28–30 – respondentų informuotumą apie psichikos sveikatos problemas, jų sampratą, kas yra psichikos sutrikimai ir asmeninį respondentų santykį su psichikos sveikatos problemomis. Klausimai D1–D13 skirti demografinėms respondentų charakteristikoms išsiaiškinti.

Tyrimo atlikimo laikas: 2009 m. rugpjūčio mėn.

Tyrimo imtis: 1002 aštuoniolikos metų ir vyresni Lietuvos gyventojai. Tūkstančio respondentų imtis garantuoja 95 proc. tikimybę, kad rezultatų paklaida bus ne didesnė nei 3 proc., t. y., jei imtis yra 1000 respondentų, o rezultatai pasiskirsto 50 proc.–50 proc. egzistuoja 95 proc. tikimybė, kad atsakymo reikšmė pateks į intervalą [47,0; 53,0].

Respondentų atranka: respondentai buvo atrenkami daugiapakopės stratifikuotos tikimybinės atrankos metodu, kai kiekvienas atrankinis vienetas pasiekiamas per keletą etapų – pirmiausia pagal gyvenvietės tipą (didieji miestai, rajonų centrai ir miestai, miesteliai ir kaimai). Kiekvienos stratos viduje vykdyta vietovių atranka atsižvelgiant į geografinę padėtį ir vietovės dydį. Tuomet kiekviename atrankiniame taške, naudojant paprastąją tikimybinę atranką, atrinktos gatvės. Respondentų skaičius kiekviename atrankiniame taške proporcingas vietovės gyventojų skaičiui. Galiausiai iš turimos namų ūkių visumos paprastosios tikimybinės atrankos metodu atrinkti namų ūkiai.

Respondentų demografinės charakteristikos:

Lytis: vyrai – 50 proc.; moterys – 50 proc.

Amžius: 18–29 metai, 25 proc.; 30–49 metai, 31 proc.; 50 metų ir daugiau – 44 proc.

Išsilavinimas: pradinis ar žemesnis – 4 proc.; nebaigtas vidurinis – 15 proc.; vidurinis – 28 proc.; specialusis vidurinis – 28 proc.; neuniversitetinis aukštasis (kolegija) – 9 proc.; universitetinis aukštasis – 15 proc.; neatsakė – 1 proc.

Užimtumas: darbininkai, ūkininkai – 24 proc.; specialistai – 19 proc.; vadovai, turi savo verslą – 4 proc., pensininkai – 25 proc.; mokosi – 12 proc.; namų šeimininkės – 3 proc.; bedarbiai – 13 proc.

Gyvena: mieste – 68 proc.; kaime – 32 proc.

Pajamos vienam šeimos nariui: iki 600 LT – 25 proc.; 601–800 LT – 20 proc.; 801–1000 LT – 16 proc.; 1001 LT ir daugiau – 77 proc.

Duomenų apdorojimas: duomenys buvo apdoroti naudojant PASW 18 programinę įrangą. Duomenims analizuoti buvo pasitelktas aprašomosios analizės metodas.

III. Trečiasis empirinio tyrimo etapas

Trečiojo tyrimo etapo **tikslas:** atskleisti, kaip sutrikusios psichikos asmenys vertina žiniasklaidos pateikiamus konstruktus ir jų poveikį savo kasdieniam gyvenimui.

Šiam tikslui pasiekti buvo suformuluoti tokie **uždaviniai:**

3.1. Ištirti, kokios žiniasklaidos priemonės populiariausios tarp sutrikusios psichikos asmenų ir kokiose priemonėse jie pastebi informaciją apie savo grupę;

3.2. Išanalizuoti, kokius savo grupės asmenų konstruktus žiniasklaidoje pastebi sutrikusios psichikos asmenys ir kaip juos vertina;

3.3. Ištirti, kaip sutrikusios psichikos asmenys vertina žiniasklaidoje pastebimų konstrukčių poveikį jų kasdieniam gyvenimui ir identitetui.

Šiam tyrimo etapui pasirinkta apklausti sutrikusios psichikos asmenis naudojant fokus grupės metodą. Metodologinėje literatūroje išskiriamos tokios fokus grupės metodo ypatybės: dalyvauti grupėje atrenkami respondentai, turintys patirties, susijusios su tyrimo objektu, ir interviu fokusuojamasi į šią turimą patirtį; siejasi su situacija, kuri buvo analizuota prieš įvykstant interviu, t. y. ankstesniuose etapuose jau sukauptais duomenimis; interviu yra pusiau struktūruotos formos, tai leidžia tirti specifines temas (Frankfort-Nachmias ir Nachmias 1997). Fokus grupės metu galima pasitelkti ir kitus informacijos rinkimo metodus, pvz., stebėjimą. Šis būdas leidžia per trumpą laiką surinkti informaciją apie nuomonių įvairovę ar variacijas. Naudojant šį metodą vadovaujamosi prielaida, kad grupės aplinka abipuse stimuliacija skatina diskusijas, didina motyvaciją nagrinėti socialinius ir kritinius klausimus, leidžia grupės vadovui pagrindiniais klausimais organizuoti diskusiją skatinant, slopinant ar manipuliuojant aplinka; leidžia pristatyti svarbias nuomones emocionaliai ir apibendrintai kaip spontaniškas išraiškas (Sarantakos 2005; Kruger ir Casey 2000).

Dėl minėtųjų šio metodo savybių ir privalumų jis pasirinktas kaip tinkamiausias šiam tyrimo etapui: tyrimo dalyviai yra asmenys, turintys psichikos sutrikimų patirties, kurią ir norima atskleisti; bendra situacija jau iš dalies išanalizuota ankstesnių etapų metu ir šis tyrimo metodas leidžia ieškoti sąsajų tarp žiniasklaidos pateikiamų konstruktyvų, jų atspindžių visuomenės nuomonėje ir to, kaip patys tokio konstravimo „objektai“ vertina situaciją; pusiau struktūruota interviu forma leidžia atskleisti respondentų nuomonę ankstesnių tyrimų metu išryškėjusių prasminių kategorijų grupių kontekste. Paraleliai renkant informaciją iš respondentų grupės ir organizuojant diskusiją, tikėtasi surinkti įvairiapuses ar viena kitą papildančias nuomones tiriamą temą.

Tyrimo atlikimo laikas: šis tyrimo etapas buvo vykdytas paskiausiai, jau gavus ir iš dalies išanalizavus kitų tyrimo etapų rezultatus, todėl leido paaiškinti jų metu išryškėjusias tendencijas bei reiškinius, jų priežastis ir

motyvus iš grupės dalyvių – sutrikusios psichikos asmenų – perspektyvos. Diskusija įvyko 2009 m. lapkričio mėnesį Vilniuje.

Tyrimo klausimai: pusiau struktūruoto interviu formos klausimai fokus grupės diskusijai (klausimų sąrašas pateikiamas 4 priede) buvo parengti vadovaujantis publikacijų analizės ir visuomenės nuomonės tyrimo etapų rezultatais ir išryškėjusiomis trimis reikšminėmis kategorijomis. Klausimai buvo suskirstyti į grupes, atitinkančias ankstesnių tyrimo etapų analizės kategorijų grupes. Pirmojoje klausimų grupėje pateikti klausimai, kuriais buvo tiriamas žiniasklaidos priemonių populiarumas tarp sutrikusios psichikos asmenų bei prašoma išskirti labiausiai įsiminusių žiniasklaidos nušviestą istoriją apie sutrikusios psichikos asmenis. Antrosios grupės klausimais buvo siekiama išskirti ir įvertinti pagrindines žiniasklaidoje pastebimas temas, kurių kontekste kalbama apie sutrikusios psichikos asmenis, aptarti žurnalistų etinius įsipareigojimus rašant tokiomis temomis. Trečioji klausimų grupė skirta sužinoti respondentų patirčiai, susijusiai su žiniasklaidos pateikiamais konstruktais, ir žiniasklaidoje pateikiamos informacijos įtakos respondentams vertinimus; buvo teirujamasi, kaip žiniasklaida turėtų rašyti apie jų atstovaujamą grupę (sutrikusios psichikos asmenis).

Visų trijų tyrimų trijų pagrindinių klausimų grupių sąsajos pavaizduotos paveiksle Nr. 1 (psl. 109).

Respondentų atranka: Potencialių grupės dalyvių buvo ieškoma kreipiantis į nevyriausybinės organizacijas, dienos centrus, teikiančius paslaugas sutrikusios psichikos asmenims. Dalyvauti fokus grupės diskusijoje pakviesta 12 sutrikusios psichikos asmenų, kurių būklė pokalbio, vykusio prieš fokus grupę metu, tyrėjos buvo įvertinta kaip pakankamai gera ir sutrikimo paūmėjimo požymių nebuvo pastebėta.

Duomenų apdorojimas. Duomenys buvo transkribuoti ir tuomet analizuoti remiantis iškelto tikslu ir uždaviniais bei ieškant sąsajų su ankstesnių tyrimo etapų metu išskirtomis reikšminėmis kategorijomis – žiniasklaidos

vartojimo tendencijomis, bendrais žiniasklaidos pranešimų apie sutrikusios psichikos asmenis konteksto aspektais bei konkrečiais sutrikusios psichikos asmenų apibūdinimais žiniasklaidos pranešimuose, taip pat buvo ieškoma naujų, papildomų ar prieštaraujančių šioms kategorijoms duomenų.

Tyrimo ribotumai. Didžiausiu viso šio trijų etapų tyrimo ribotumu laikytinas tyrėjos išankstinis šališkumas tiriamos temos atžvilgiu, atsiradęs dėl turimos praktinės patirties dirbant su sutrikusios psichikos asmenimis. Atliekant pagrindinį šio tyrimo etapą, analizuojant žiniasklaidos publikacijas, ši grėsmė buvo kontroliuojama nuolat reflektuojant aptinkamus duomenis bei ieškant publikacijose duomenų, prieštaraujančių ar paneigiančių tai, kas buvo nustatyta.

Šališkumo riziką taip pat siekta sumažinti pasitelkus į pagalbą dar du žiniasklaidos publikacijų koduotojus bei naudojant metodų trianguliaciją: kituose tyrimo etapuose iš dalies tikrinant nustatytų kategorijų validumą – ar požymių to, kas buvo pastebėta pirmajame tyrimo etape, galima rasti kitų tyrimo etapų duomenyse?

Įtakos trijų pagrindinių išskirtų kategorijų grupių kintamiesiems turėjo ir tirtose žiniasklaidoje vyraujantys diskursai, nes analizės kategorijos buvo sukurtos iš duomenyse slypinčių reikšmių. Pvz., atsižvelgiant į tai, kad tirtose publikacijose sutrikusios psichikos asmenys dažniausiai vadinami „psichikos ligoniais“, toks terminas buvo vartojamas ir visuomenės nuomonės apklausos anketoje, darant prielaidą, jog jis bus suprantamiausias visuomenės nariams.

Dar vienu tyrimo ribotumu laikytini naudoti žiniasklaidos publikacijų paieškos terminai. Psichikos sutrikimai gali būti pavadinami ir kitais terminais negu įvardyti prie paieškos raktinių žodžių, t. y. turinčiais perkeltinę prasmę, susijusias su psichikos sutrikimais, kurie galėjo nepatekti tarp paieškos terminų (pvz., genijus, netekęs proto, beprotis ir pan.), todėl dalis publikacijų taip pat galėjo nepatekti į tyrimo imtį.

Be to, antrojo tyrimo etapo metu išryškėjo, kad tirtosios žiniasklaidos priemonės nebuvo dažniausiai vartojamos visuomenės. Tačiau užsienio šalyse

atlikti panašaus pobūdžio tyrimai (Wahl 1995; Philo 1996 ir kiti) rodo, kad vaizduojant sutrikusios psichikos asmenis žiniasklaidoje tos pačios bendros tendencijos būdingos visoms žiniasklaidos priemonėms ir esminių skirtumų tarp vaizdinių, pateikiamų televizijoje ar spaudoje, nėra. Todėl manoma, kad ir šių visuomenės nuomonės ir fokus grupės tyrimo etapų duomenis galima vertinti kaip tinkamus ir konkrečioms šio tyrimo metu analizuotoms žiniasklaidos priemonėms.

Šiam tyrimui reikalingiems duomenims surinkti buvo parengtas projektas, kurį finansavo Lietuvos valstybinis mokslo ir studijų fondas (2009 m.). Projekto idėja ir tikslai (kurie nebuvo tapatūs šio darbo tikslams) buvo sukurti šio darbo autorės, juos išplėtoti ir įgyvendinti padėjo Vilniaus universiteto Bendrosios psichologijos katedros profesorius Albinas Bagdonas ir Socialinio darbo katedros lektorė dr. Eglė Šumskienė, kuri buvo šio projekto vadovė. Šio darbo autorė savarankiškai atliko žiniasklaidos publikacijų tyrimo dalį ir analizę bei sukūrė tyrimo instrumentą fokus grupės diskusijai. Visuomenės nuomonės tyrimo instrumentas buvo kuriamas bendrai visų trijų projekto įgyvendintojų. Projekto turinio ataskaita buvo rengiama šio darbo autorės ir dr. E. Šumskienės, prof. A. Bagdonas ir šio darbo vadovė prof. L. Žalimienė buvo projekto vidiniai recenzentai.

Rengdama šį darbą autorė naudojo projekto metu surinktais duomenimis. Visuomenės nuomonės ir fokus grupės duomenų analizę darbo autorė atliko iš naujo, savarankiškai, atsižvelgdama į išsikeltus disertacijos tikslus ir uždavinius.

Be darbo šiame Lietuvos valstybinio mokslo ir studijų fondo finansuotame projekte, autorė dar dalyvavo Šiaurės šalių ministrų tarybos Nevyriausybinų organizacijų rėmimo programos finansuotame ir VŠĮ „Globali iniciatyva psichiatrijoje“ įgyvendiname projekte, kurio metu konsultuojama dr. Karin Ljuslinder (Kultūros ir žiniasklaidos studijų katedra, Umea universitetas, Švedija) ir dr. Lisbeth Morlandstø (Bodo universiteto koledžo žurnalistikos

centras, Norvegija), šio darbo autorė sukūrė pilotinį publikacijų tyrimo instrumentą. Šis pilotinis instrumentas buvo skirtas duomenims trijose šalyse – Lietuvoje, Švedijoje ir Norvegijoje – surinkti ir lyginamajai analizei atlikti. Todėl atlikus pilotinį tyrimą jis buvo dar papildytas ir praplėstas, atsižvelgiant į šio darbo tikslą ir uždavinius bei lietuviškosios žiniasklaidos specifiką (pvz., žurnalistikos etikos normų nepaisymas ir pan.).

Tolesnėje darbo dalyje pristatomi visų trijų tyrimo dalių duomenys. Laikraščių ir naujienų svetainių internete publikacijų analizė, kaip minėta, buvo svarbiausia viso tyrimo dimensija, atskleidžianti žiniasklaidos konstrukto turinį. Visuomenės nuomonės apklausos ir fokus grupės tyrimo duomenys vertintini kaip papildomos dimensijos, iš dalies atskleidžiančios šių konstrukto poveikį aplinkai, kurioje funkcionuoja sutrikusios psichikos asmenys, taip pat atskleidžiantys papildomus ar naujus aspektus, kurie nebuvo nustatyti publikacijų analizės metu. Todėl pristatant tyrimo duomenis pirmiausia aptariami publikacijų tyrimo rezultatai, atkreipiant dėmesį į tam tikras tendencijas, nustatytų vyraujančių diskursų specifiką atspindintys duomenys ir po to apžvelgiami su aptartais aspektais susiję visuomenės nuomonės bei sutrikusios psichikos asmenų nuomonės tyrimo rezultatai.

IV. SUTRIKUSIOS PSICHIKOS ASMENŲ VAIZDINIŲ KONSTRAVIMAS LIETUVOS ŽINIASKLAIDOJE IR JŲ ATSPINDŽIAI LIETUVOS VISUOMENĖS NUOMONĖJE

4.1. Sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių konstravimo proceso žiniasklaidoje analizė

4.1.1. Žiniasklaidos priemonių vartojimas

Kaip jau buvo minėta tyrimo metodikos dalyje, Lietuvos laikraščių ir interneto naujienų svetainių publikacijų tyrimo imtį sudarė 470 straipsnių, kurie vienu ar kitu aspektu buvo susiję su tirama sritimi, atrinktų iš trijų skaitomiausių Lietuvos laikraščių ir trijų lankomiausių internetinių naujienų svetainių¹⁶. Atrinktų ir tirtų publikacijų pasiskirstymas pateikiamas 3 lentelėje:

3 lentelė. Tirtų publikacijų pasiskirstymas atskiruose šaltiniuose

Šaltinio pavadinimas	Skaičius	Pasiskirstymas procentais
„Lietuvos rytas“ ir <i>www.lrytas.lt</i>	181	38,5
„15 minučių“	45	9,6
„Vakaro žinios“	31	6,6
<i>www.alfa.lt</i>	121	25,7
<i>www.delfi.lt</i>	92	19,6
<i>Iš viso</i>	<i>470</i>	<i>100</i>

Tyrimo metu buvo aiškinamasi, kokios naujienų žiniasklaidos priemonės yra dažniausiai vartojamos visos visuomenės ir sutrikusios psichikos asmenų. Šio visuomenės nuomonės tyrimo duomenys rodo, kad populiariausios buvo televizijos žinių laidos – 63 proc. apklaustųjų jas žiūrėjo kasdien, 25 proc. – kelis kartus per savaitę. Apie trečdalis apklaustųjų (29 proc.) teigė kasdien

¹⁶ Laikraštyje „Lietuvos rytas“ ir jo dukteriniame tinklalapyje *www.lrytas.lt* absoliuti dauguma publikacijų dubliavosi, todėl šie du šaltiniai buvo analizuojami kaip vienas, čia priskaičiuojant ir tas retas publikacijas, kurių nebuvo internetiniame tinklalapyje arba spausdintame laikraštyje.

klausę radijo žinių laidų, kelis kartus per savaitę tai darė 27 proc. Laikraščiai buvo mažiau populiarūs – nacionalinę spaudą kasdien peržvelgdavo 6 proc., kelis kartus per savaitę 15 proc., rajono laikraščius kasdien skaitė 5 proc., kelis kartus per savaitę – 25 proc. apklaustųjų. Beveik pusė respondentų (46 proc.) teigė nė sykiu per pastaruosius 12 mėnesių neskaityti naujienų internete, o kelis kartus per savaitę tai darė 25 proc. apklaustos respondentų. Skirtingų naujienų žiniasklaidos priemonių vartojimo visuomenėje dažnis pateikiamas žemiau esančioje lentelėje.

4 lentelė. Žiniasklaidos priemonių vartojimo visuomenėje dažnis

Naujienų žiniasklaidos priemonės:	Televizijos žinių laidos		Radijo žinių laidos		Didieji nacionaliniai laikraščiai		Respondentų miesto / rajono laikraščiai		Naujienų svetainės internete	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Kasdien, beveik kasdien	629	62,8	286	28,5	62	6,2	48	4,8	118	11,8
Kelis kartus per savaitę	255	25,4	275	27,4	147	14,7	250	25,0	136	13,6
Kartą per savaitę ir rečiau ¹⁷	108	10,8	363	36,2	611	61,0	434	43,3	252	25,1
Nė karto per 12 mėn.	5	0,5	68	6,8	164	16,4	122	12,2	456	45,5
Nežino / neatsakė	5	0,5	10	1,0	18	1,8	18	1,8	40	4,0
Iš viso	1002	100	1002	100	1002	100	1002	100	1002	100

Sutrikusios psichikos asmenų fokus grupės dalyviai save įvardijo kaip gana aktyvius žiniasklaidos vartotojus. Tarp jų populiariausia¹⁸ žiniasklaidos priemonė buvo televizija, dažnai buvo skaitomi laikraščiai, klausomos radijo laidos, kiek rečiau informacija gaunama internete. Grupės dalyviai nurodė, kad

¹⁷ Šioje eilutėje sumuojami tokie atsakymų variantai: „kartą per savaitę“, „kelis kartus per mėnesį“, „kartą per mėnesį“, „rečiau“. Detalus pasiskirstymas pateikiamas 5 priede, lentelėje Nr. 24.

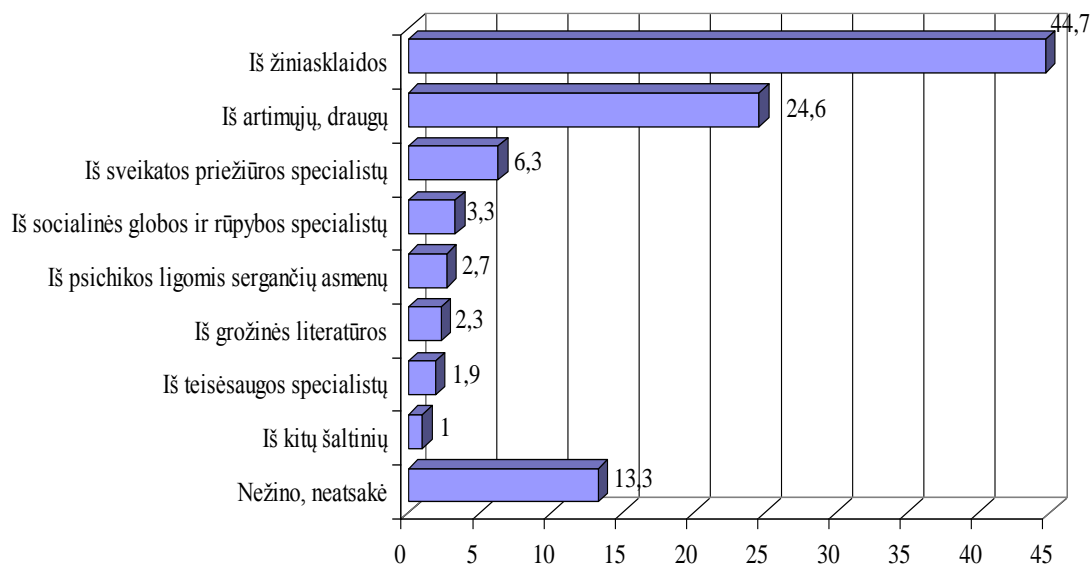
¹⁸ Šio tyrimo duomenys yra kokybiniai, todėl paskaičiuoti dažnį ar kitokią skaitmeninę jų išraišką nėra įmanoma.

lankomuose dienos centruose ir kitose panašaus pobūdžio įstaigose dalis internete randamų tematika susijusių straipsnių dažnai atspausdinami, platinami visiems ir diskutuojant aptariami neformaliose grupėse.

Taigi laikraščių ir interneto naujienų svetainių publikacijos darbe analizuotos, kaip žiniasklaidos kuriamų ir perteikiamų sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių reprezentacijos, buvo mažiau populiarios tarp visuomenės nuomonės apklausos respondentų nei kitos žiniasklaidos priemonės, nors sutrikusios psichikos asmenų laikraščiai buvo įvardyti kaip vieni populiariausių. Atsižvelgiant į tai, visuomenės nuomonės apklausos ir fokus grupės duomenys šiame tyrime interpretuojami ne kaip išskirtinai būdingi tirtoms priemonėms, o kaip bendros visos žiniasklaidos tendencijos.

4.1.2. Informacijos apie sutrikusios psichikos asmenis šaltiniai visuomenei

Visuomenės nuomonės tyrimo respondentų buvo klausama, iš kur jie gauna daugiausiai informacijos apie sutrikusios psichikos asmenis. Tyrimo duomenys rodo, kad respondentams žiniasklaida yra vienas pagrindinių informacijos šaltinių apie sutrikusios psichikos asmenis – iš jos informaciją šia tema gauna 45 proc. apklaustųjų. Šitokie duomenys atkartoja užsienio šalyse vykdytų tyrimų rezultatus – žiniasklaida yra pagrindinis visuomenės informacijos šia tema šaltinis (Wahl, 2003; Dietrich et al. 2006; Coverdale 2002 ir kiti.). Ketvirtadalis apklaustųjų (25 proc.) teigia šią informaciją gaunantys iš draugų, artimųjų. Kiti šaltiniai yra sveikatos priežiūros specialistai (6 proc.), socialinės globos ir rūpybos darbuotojai (3 proc.). Iš pačių sutrikusios psichikos asmenų informacijos gauna tik 3 proc. respondentų. Informacijos apie sutrikusios psichikos asmenis šaltinių spektras visuomenės nariams iliustruojamas žemiau esančiame paveiksle:

2 pav. Šaltiniai, iš kurių visuomenės nariai gauna informaciją apie sutrikusios psichikos asmenis (proc.)

Visuomenės nuomonės tyrimo metu buvo domimasi, ar respondentai žino apie psichikos sveikatos problemų paplitimą. Europos Parlamento 2009 m. vasario 19 d. priimtoje rezoliucijoje dėl psichikos sveikatos teigiama, kad „psichikos sveikatos problemos plačiai paplitusios Europoje, kur vienas iš keturių asmenų bent kartą gyvenime susiduria su psichikos sveikatos problemomis, o netiesiogiai su jomis susiduria žymiai daugiau asmenų“¹⁹. Tik 3 proc. apklaustųjų nurodė tokį (vienas iš keturių) psichikos sveikatos problemų paplitimo mastą. Ketvirtadalis (26 proc.) teigė manantys, jog psichikos sveikatos sutrikimų turi vienas iš šimto individų, penktadalis (21 proc.) – vienas iš penkiasdešimties (visuomenės nuomonės apklausos respondentų atsakymų apie paplitimą detalus pasiskirstymas pateikiamas 5 priede, lentelėje Nr. 31). Taigi, dauguma apklaustųjų nežinojo problemos paplitimo masto. Galima daryti prielaidą, kad menkas visuomenės narių informuotumo lygis lemia didesnę sutrikusios psichikos asmenų stigmatizaciją, nesidomėjimą psichikos sveikatos klausimais, klaidingai tikintis, jog tokio

¹⁹ 2009 m. vasario 19 d. Europos Parlamento rezoliucija dėl psichikos sveikatos (2008/2209(INI)): <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//TEXT+TA+P6-TA-2009-0063+0+DOC+XML+V0//LT>

pobūdžio sutrikimai greičiausiai nepalies nei jų pačių, nei jų artimųjų ar pažįstamų.

Visuomenės nuomonės tyrimo dalyvių buvo klausama, ar jie turi pažįstamų asmenų, patiriančių psichikos sutrikimų. Beveik pusė apklaustųjų (46 proc.) teigė nepažįstantys nė vieno sutrikusios psichikos asmens, trečdalis (30 proc.) tvirtino žinantys esant tokį asmenį tarp pažįstamų ar bendradarbių. Draugus ar šeimos narius, patiriančius (patyrusius) psichikos sutrikimų, nurodė labai nedidelis respondentų skaičius (atitinkamai 4 proc. ir 3 proc.). Detalus atsakymų pasiskirstymas pateikiamas 5 priede, lentelėje Nr. 30. Tokie duomenys iš dalies paaiškina atsakymus į klausimą apie psichikos sveikatos problemų paplitimą: pažįstamų ar artimųjų rate retai susidurdami su sutrikusios psichikos asmenimis, apklaustieji nesudaro tikro vaizdo apie problemos paplitimą. Kita vertus, didelis sutrikusios psichikos asmenų stigmatizavimas leidžia daryti prielaidą, kad asmuo stengiasi nusišlepti faktą apie psichikos sutrikimus nuo savo bendradarbių, tolimesnių pažįstamų, kaimynų ar giminaičių.

Respondentų taip pat buvo klausama, ar jiems patiems yra tekę kreiptis į specialistus dėl psichikos sveikatos sutrikimų. Tik 6 proc. apklaustųjų nurodė, kad yra kreipęsi į psichikos sveikatos specialistus, 92 proc. – teigė niekuomet nesikreipę. Šie duomenys gerokai prasilenkia su epidemiologiniais duomenimis (Mizrahi, Davis 2008), minėtais Europos Parlamento duomenimis, rodančiais kur kas platesnį psichikos sveikatos problemų paplitimą. Kita vertus, tai atitinka prielaidas, kad psichikos sveikatos problemų turintys asmenys linkę slėpti šią savo patirtį. Todėl šiuo atveju galima manyti, jog atsakymai į šį klausimą neatitinka faktinės tikrovės, tačiau atspindi visuomenės tendencijas.

4.1.3. Sutrikusios psichikos asmenų konstruktyvumo lokacija ir dažnis

Analizuojant žiniasklaidos vykdomo konstravimo proceso ypatumus, buvo aiškinamasi: kokiose laikraščių ir interneto naujienų svetainių rubrikose publikuojami straipsniai apie sutrikusios psichikos asmenis ir kokiose rubrikose ar laidose jas dažniausiai pastebi žiniasklaidos vartotojai. Taip pat buvo analizuojamas publikacijų dažnis, norint sužinoti žiniasklaidos poveikio intensyvumą.

Tai, kokioje rubrikoje pateikiama publikacija, nurodo jos lokaciją leidinio / interneto svetainės vietoje (pradžioje – viduryje – pabaigoje) ir atitinkamai jos svarbą. Tai suponuoja ir publikacijos pobūdį – laikraščiai / interneto svetainės rubrikas išdėsto pagal tai, kokią svarbą teikia jas sudarančioms temoms, į ką labiausiai siūlo savo auditorijai atkreipti dėmesį, informuodamos ją. Tai žiniasklaidos auditorijos darbotvarkės sudarymo funkcijos atributas (McCombs 1994; McQuail 2005). Tyrimo laikotarpiu analizuotuose laikraščiuose / interneto svetainėse pirmoji rubrika arba pirmasis laikraščio puslapis būdavo skirtas aktualijoms arba pačioms svarbiausioms dienos naujienoms. Po jos einanti rubrika dažniausiai būdavo skirta Lietuvos naujienoms ir aktualijoms. Skirtingose priemonėse rubrikų išsidėstymas buvo skirtingas. „Vakaro žiniose“, *www.alfa.lt* ir „15 min“ ši rubrika turėjo subrubriką, skirtą nusikaltimams, kriminalams, nelaimėms. Po jos – verslui arba užsienio naujienoms skirtos rubrikos, po kurių „Lietuvos ryte“ / *www.lrytas.lt* ir *www.delfi.lt* būdavo rubrikos, skirtos nusikaltimams, kriminalams, nelaimėms. Kultūros ir pramogų rubrikos dažniausiai atsidurdavo po sportui ir įžymybėms skirtų rubrikų. Ir beveik pačioje leidinių / interneto svetainių pabaigoje buvo galima rasti sveikatai skirtų rubrikų.

Tyrimo imties publikacijos rubrikose pasiskirstė taip:

- Nusikaltimams / kriminalams skirtos rubrikos – 25 proc. (119 publikacijų);
- Pranešimai apie įvykius užsienyje – 18 proc. (84 publikacijos);
- Pranešimai apie įvykius Lietuvoje – 17 proc. (79 publikacijos);

- Sveikatos temoms skirtos rubrikos – 12 proc. (57 publikacijos);
- Laisvalaikiui, pramogoms, kultūros pranešimams skirtos rubrikos – 11 proc. (52 publikacijos);
- Visos kitos rubrikos – 17 proc. (79 publikacijos). Detalus publikacijų pasiskirstymas skirtingose rubrikose pateikiamas lentelėje Nr. 2, 5 priede.

Pačioms svarbiausioms dienos naujienoms / aktualijoms skirtose rubrikose buvo vos 7 proc. publikacijų, tad su psichikos sutrikimais susijusios publikacijos gana retai patenka tarp pačių svarbiausių naujienų. Analizuotų publikacijų lokacija vyrauja nusikaltimų tematikai skirtose rubrikose, tad jau *a priori* galima numanyti, kad publikacija bus neigiamos pobūdžio. Kitų trijų ketvirtadalių publikacijų lokacija yra už tokių rubrikų ribų. Galima teigti, kad tirtose žiniasklaidoje, kartu ir viešajame diskurse beveik nevyksta diskusijų psichikos sveikatos klausimais: redakcijos ir skaitytojų nuomonių rubrikose buvo rasta vos 4 proc. visų tirtų publikacijų.

Kaip minėta, trys ketvirtadaliai tyrimo imties publikacijų buvo aptiktos ne nusikaltimams skirtose rubrikose. Šios publikacijos buvo papildomai analizuojamos vertinant, ar jose yra kriminalinių aspektų, ir nustatyta, kad tokių aspektų esama 26 proc. publikacijų. Publikacijos, kurioms būdingi kriminaliniai aspektai, pasiskirstė tokiose rubrikose: 15 proc. dienos naujienų rubrikose, 28 proc. pranešimams iš Lietuvos skirtose rubrikose, 43 proc. rubrikose, skirtose pranešimams iš užsienio. Detalus pasiskirstymas pateikiamas 5 priede, lentelėje Nr.4. Taigi psichikos sutrikimų ir nusikaltimų temų sąsajų galima rasti nemenkoje dalyje publikacijų, pateikiamų ne nusikaltimams skirtose rubrikose.

Išanalizavus publikacijų lokaciją, buvo nagrinėjama, kokio pobūdžio informaciją apie sutrikusios psichikos asmenis išskiria žiniasklaidos vartotojai. Visuomenės nuomonės ir fokus grupės apklausų respondentų buvo klausiama, kokių naujienų kontekste jie dažniausiai pastebi informaciją apie sutrikusios psichikos asmenis. Fokus grupės dalyviai teigė žiniasklaidoje dažniausiai pastebintys neigiamos, kriminalinio konteksto informaciją. Tuo tarpu jau pirmasis klausimas apie tarp sutrikusios psichikos asmenų populiariausias

žiniasklaidos priemonės paskatino jų diskusiją apie žurnalistų pateikiamos informacijos psichikos sutrikimų ir / ar sveikatos klausimais tendencingumą, perdėtą psichikos sutrikimų akcentavimą, ypatingą žurnalistų dėmesį nusikaltimams, kuriuos (tariamai) įvykdė sutrikusios psichikos asmenys, cit.: „ir man kartais yra skaudu, kad žurnalistai tokius burbulus išpučia, kad žmonės yra psichiniai ligoniai ten viską, atseit jie yra pavojingi, padaro daug nusikaltimų.“²⁰

Visuomenės nuomonės apklausos respondentai informaciją apie sutrikusios psichikos asmenis žiniasklaidoje nurodė dažniausiai pastebintys laidose ar straipsniuose apie nusikaltimus (41 proc.), trečdalis respondentų (34 proc.) šią informaciją aptinka laidose ar straipsniuose apie sveikatą, 15 proc. – laidose ar straipsniuose apie socialinę paramą, 12 proc. – apie gyvenimo būdą. Detalus atsakymų pasiskirstymas pateikiamas 5 priede, lentelėje Nr. 26.

Kaip minėta, tyrimu taip pat buvo norima sužinoti, kaip intensyviai tiriamų žiniasklaidos priemonių auditorijai pateikiama informacija vienais ar kitais psichikos sutrikimų ar sveikatos aspektais ir kiek tokią informaciją pastebi žiniasklaidos vartotojai. Išanalizavus laikraščių ir interneto naujienų svetainių publikacijų datas, nustatyta, kad iš vidutiniškai 26 dienų per mėnesį, kuriomis išleidžiami dienraščiai (išskyrus sekmadienius), straipsniai psichikos sutrikimų / sveikatos temomis buvo publikuojami vidutiniškai 19 dienų, o tokių straipsnių nepublikuojama tik 7 dienas per mėnesį. Vidutinis publikacijų skaičius buvo 39 straipsniai per mėnesį²¹. Vadinasi, besidomintis žiniomis pilietis, skaitantis laikraščius ar naujienas internete, tik rečiau nei kartą per keturias dienas nesusiduria su publikacijomis, kuriose rašoma apie kokius nors psichikos sutrikimų ar sveikatos tematikos aspektus.

Tuo tarpu visuomenės nuomonės apklausos respondentai teigė nedažnai pastebintys žiniasklaidos priemonėse informaciją apie sutrikusios psichikos asmenis: kartą per savaitę ar dažniau televizijoje į tokią informaciją atkreipia

²⁰ Cituojant fokus grupės dalyvių išsakytas mintis čia ir toliau jos rašomos pasviruoju šriftu.

²¹ Turint omenyje, kad visiškai identiškos publikacijos, esančios antriniuose šaltiniuose, nebuvo įtrauktos į imtį, tikėtina, jog publikacijų dažnis gali būti kiek didesnis.

dėmesį 17 proc., radijuje 12 proc., didžiuosiuose nacionaliniuose laikraščiuose ir savo miesto / rajono laikraščiuose bei internete – po vidutiniškai 8 proc. apklaustųjų. Vidutiniškai 29 proc. respondentų nurodė nė karto per dvylikos mėnesių laikotarpį nepastebėję tokios informacijos jokiose žiniasklaidos priemonėse. Detalus informacijos pastebėjimo žiniasklaidoje pasiskirstymas pateikiamas lentelėje Nr. 5.

5 lentelė. Kaip dažnai visuomenė pastebi skirtingose žiniasklaidos priemonėse pateikiamą informaciją apie sutrikusios psichikos asmenis

Žiniasklaidos priemonės	TV žiniuose ar kitose laidose		Radijo žiniuose ar kitose laidose		Didžiuosiuose nacional. laikraščiuose		Savo miesto/ rajono laikraščiuose		Žinių svetainėse internete		Iš viso	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%
Kartą per savaitę ar dažniau ²²	172	17,2	119	11,9	74	7,4	75	7,5	76	7,6	516	10,3
Kelis kartus per mėnesį ar rečiau ²³	596	59,5	508	50,7	521	52	443	50,2	268	26,8	2396	47,8
Nė karto per 12 mėn.	131	13,1	256	25,5	283	28,2	285	28,4	472	47,1	1427	28,5
Nežino / neatsakė	103	10,3	119	11,9	124	12,4	139	13,9	186	18,6	671	13,4
Iš viso	1002	100	1002	100	1002	100	1002	100	1002	100	5010	100

Siekiant identifikuoti, kokio pobūdžio informacija respondentams yra pastebimiausia, sutrikusios psichikos asmenų, dalyvavusių fokus grupėje, taip pat buvo klausama, kaip dažnai jie pastebi informaciją apie savo grupę žiniasklaidoje ir kokią pastebėtą istoriją jie labiausiai įsiminė. Fokus grupės dalyviai teigė *dažnai* žiniasklaidoje susiduriantys su informacija apie psichikos sveikatą ir / ar sutrikimus bei sutrikimų patiriančius asmenis. Tokia informacija jie dalijasi ir aptaria ją tarpusavyje. Pvz., beveik kiekvienas diskusijos dalyvis buvo skaitęs, matęs ar bent girdėjęs įspūdžius apie tyrimo laikotarpį (2009 m.

²² Šioje eilutėje sumuojami tokie variantai: „Kasdien, beveik kasdien“, „Kelis kartus per savaitę“, „Kartą per savaitę“.

²³ Šioje eilutėje sumuojami tokie variantai: „Kartą per mėnesį“, „Kelis kartus per mėnesį“, „Rečiau“.

ruduo) žiniasklaidoje vykusią diskusiją dėl įvairių socialinių grupių atstovų galimos sterilizacijos, cit.:

„– neseniai skaičiau straipsnį apie sterilizaciją alkoholikų, narkomanų ir psichinių ligonių.

– Taip, taip ir psichinių ligonių.

– Jau mane ne tik tas faktas, kad sterilizuos, paveikia, bet kad mes vienoje eilėje stovim...

– Su gyvuliais, kaip gyvūnus sumaišo.

– ...Mus pastoviai lygina su narkomanais, alkoholikais, pas mus vis dėlto liga...

– Ten alkoholizmas ir narkomanija taip pat dabar liga...

–... Bet vis dėlto ten daug priklauso nuo asmeniškumų.“

Įvardydami jiems labiausiai įsiminusius žiniasklaidoje pristatytus atvejus, fokus grupės dalyviai dažniausiai minėjo nusikaltimus, ypač tuos, kuriuos aprašydami žurnalistai, nors ir neturėdami tikslios informacijos apie žiauriais nusikaltimais kaltinamus įtariamuosius, „diagnozuoja“ jiems psichikos sutrikimus, cit.: *„pirmiausiai, kai praneša apie kokį nusikaltimą dar nesurado įtariamo, kad ir Kedžio atveju, [teigiama], kad tokį nusikaltimą negalėjo padaryti sveikas žmogus. Šitą padarė tik psichinis ligonis. Taip buvo su moterim, ta kuri nužudė savo vaikus (...), kad normalus žmogus šitaip pasielgti negalėjo.“* Grupės dalyviai minėjo ir analitinius straipsnius – tokius kaip lyginamoji Lietuvos, Švedijos ir Norvegijos naujienų žiniasklaidos analizė apie tai, kaip vaizduojami sutrikusios psichikos asmenys; eksperimentą, kai buvo skambinama darbdaviams prisistatant potencialiu darbuotoju ir teirujamasi, ar priimtų jį dirbti, nepaisant turimos psichiatrinės diagnozės, ir pan.

Dažniau grupės dalyviai atkreipdavo dėmesį į platesnį atgarsį visuomenėje sulaukusius straipsnius ar reportažus, kuriuose žurnalistai eskalavo psichikos sutrikimus, pateikiama informacija prasilenkdavo su tikrove ar, grupės dalyvių nuomone, buvo nusižengiama asmens privatumo ir konfidencialumo apsaugos nuostatoms. Įsiminusios pozityvios istorijos nepaminėjo nė vienas grupės dalyvis. Papildomai paklausus, ar atsimena kokią

pozityvią istoriją, buvo paminėtas konkretus sutrikusios psichikos asmuo, tam tikras sutrikusios psichikos asmenų „atstovas ryšiams su žiniasklaida“, nebijantis visų sutrikusios psichikos asmenų vardu pasisakyti žiniasklaidoje, tačiau nebuvo įvardyta jokia pozityvi istorija. Identifikuodami save su ta pačia socialine grupe, kaip ir straipsnyje ar reportaže neigiamai pristatomas sutrikusios psichikos žmogus, grupės dalyviai dar stipriau identifikavo takoskyrą tarp savęs ir „sveikosios“ visuomenės dalies. Grupės dalyvių manymu, neigiamos, kriminalinio turinio žinios apie sutrikusios psichikos asmenis visuomenės pastebimos dažniau.

Galima daryti prielaidą, kad netgi tokia labai bendro pobūdžio naujienų žiniasklaida daro nuolatinį poveikį savo auditorijai psichikos sveikatos ir / ar sutrikimų klausimais. Tačiau pateikiama informacija yra latentinio pobūdžio – ji iš dalies pasislepia skirtingose rubrikose, todėl jos intensyvumą asmeniškai nesuinteresuotam asmeniui yra sunkiau pastebėti.

4.1.4. Publikacijų žanrai ir antraštės, kaip sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių kūrimo priemonės

Dar vienas aspektas, kuris buvo tiriamas analizuojant žiniasklaidos vykdomo konstravimo proceso ypatumus, – antraštės, kuriomis pavadinamos publikacijos. Laikraščių skaitytojams publikacijų antraštės yra pagrindinės nuorodos apie tai, kas bus rašoma straipsnyje bei kokios informacijos jame galima tikėtis rasti ir kokios – ne (Blood ir Holland 2004). Todėl publikacijų antraštės buvo analizuojamos siekiant įvertinti, ar iš jų formuluočių galima suprasti, kad rašinys palies psichikos sutrikimų tematiką (žr. lentelę Nr. 5, 5 priede). Tokių antraščių, kurios leistų suprasti, kad bus rašoma psichikos sutrikimų tematika, iš viso buvo rasta 23 proc. (109 atvejai). Pavyzdžiui: „Kaimą terorizuoja psichiškai nesveika moteris“ (alfa080929²⁴), „Psichozės

²⁴ Visos analizuotos publikacijos yra šifruotos. Šifravimo sistema: šaltinio pavadinimo trumpinys („alfa“ – www.alfa.lt; „delfi“ – www.delfi.lt; „lr“ – „Lietuvos rytas“ / www.lrytas.lt; „vž“ – „Vakaro žinios“; „15min“ – 15 min.) + publikavimo metų paskutinieji

ištikną B. Spears nuolatos prižiūri psichiatras“ (lr080131), „Susidorojimas ar klijedesiai“ (lr080710) ir pan. Skaitant kitas antraštes (77 proc.) nebuvo galima suprasti, kad straipsnis bus psichikos sveikatos / sutrikimų tema, pavyzdžiui: „Ligonio motina nebepaneša savo kryžiaus“ (lr081203), „Panevėžyje paniką sklaidė kariškiai“ (15min080229), „Menų spaustuvėje – ryškiausios sezono premjeros“ (lr081104) ir pan.

Pasak J. A. Thorton ir O. F. Wahlo (1996) vienas iš elementų, nurodančių, kad žiniasklaidos publikacija yra stigmatizuojanti sutrikusios psichikos asmenis, yra dėmesį patraukianti antraštė, kurioje minimas sutrikusios psichikos asmuo, kuri perdėm emociškai suformuluota, joje užsimenama apie tragišką nekaltos aukos mirtį nuo sutrikusios psichikos asmens rankos. Tokius kriterijus atitinkančių publikacijų antraščių visoje tyrimo imtyje rasta daugiau nei dešimtadalis (13 proc., t. y. 60). Jos sudarė šiek tiek daugiau nei pusę visų antraščių, kurios leido suprasti, kad publikacija yra psichikos sveikatos ar sutrikimų tema. Štai tokių stigmatizuojančių antraščių pavyzdžiai: „Psichikos ligonis praliejo nekaltų žmonių kraują“ (lr080502), „Žudyti dukrelę liepė balsas iš dangaus“ (vž081117), „Atsikvėpkite: žudiko maniako paieškos baigtos“ (vž080919) ir panašios. Tokios antraštės stigmatizuoja sutrikusios psichikos asmenis, nurodo, kad jie yra pavojingi, agresyvūs ir skaitytoją, dar net neperskaičiusį publikacijos, sutrikusios psichikos žmogaus atžvilgiu nuteikia neigiamai.

Kitas aspektas, parodantis žiniasklaidos vykdomo konstravimo proceso ypatumus, – žanras, kuriuo parašyta publikacija. Parengti trumpą naujienų žinutę ekonomiškai naudingiau ir paprasčiau – dažniausiai jos rengėjas gali surinkti informaciją iš naujienų agentūrų, įvairių institucijų žiniasklaidai pateikiamų suvestinių ir pranešimų, kitų žiniasklaidos priemonių – visam tam nereikia išeiti iš leidinio biuro. A. Balčytienė (Balčytienė et al. 2011) tokį žurnalizmą įvardija kaip „stalo žurnalizmą“. Taip pateikti naujienas daug

du skaitmenys + publikavimo mėnesio du skaitmenys + publikavimo dienos du skaitmenys. Jeigu viename leidinyje tą pačią dieną buvo ne viena publikacija, jos buvo sunumeruotos atsitiktine tvarka, pvz., dvi publikacijos Lietuvos ryto laikraštyje, publikuotos 2008 metų sausio 1 dieną šifruojamos taip: lr080101_1 ir lr 080101_2.

paprasciau nei, pavyzdžiui, rengti reportažą – susitikti su istorijos dalyviais, dalyvauti teismuose svarstant bylas, vykti į įvykio vietą, ieškoti liudininkų ir t. t. „Stalo žurnalizmas“ riboja galimybes išsamiai ištirti istoriją ir pateikti objektyvią informaciją. Bet tai leidžia atsiriboti nuo aprašomos temos ir konkrečių aprašomų žmonių, dėl to žurnalistui, neturinčiam kontakto su aprašomu asmeniu, yra lengviau jį suobjektinti ir stereotipizuoti.

Didžioji dauguma šiame tyrime analizuotų publikacijų buvo parašytos kaip naujienų pranešimai ir trumpos žinutės – atitinkamai 65 ir 17 procentų. Kiti žanrai (reportažai, debatai-diskusijos, skaitytojų laišakai ir kt.) buvo reti ir sudarė tik 17 proc. analizuojamos medžiagos. Tyrimo rezultatai rodo, kad reportažų, kuriuose kalbama apie psichikos sveikatos problemas, pasitaiko labai retai. Tik 28 publikacijos (6 proc.) apie psichikos sveikatos problemas buvo parašytos kaip reportažas. Detalus publikacijų pasiskirstymas pagal žanrus pateikiamas žemiau esančioje lentelėje:

6 lentelė. Publikacijų pasiskirstymas pagal žanrus

Žanras	Dažnis	Proc.
Naujienų pranešimas	307	65,3
Trumpa žinutė	82	17,4
Reportažas	28	6
Interviu su asmeniu	17	3,6
Skaitytojų laišakai / nuomonė	12	2,6
Anekdotai	7	1,5
Redakcijos / redaktoriaus skiltis	5	1,1
Debatai / kronika	1	0,2
Kita	11	2,3
Iš viso	470	100

Taigi tirtoje žiniasklaidoje pastebimi „stalo žurnalizmo“ indikatoriai. Šis aspektas akivaizdus ir analizuojant tai, kokius informacijos šaltinius savo publikacijoms pasirenka žurnalistai. Plačiau šis aspektas analizuojamas 4.2.1.5. poskyryje.

4.1.5. Sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių konstravimo proceso žiniasklaidoje analizės rezultatų apibendrinimas ir interpretacija

Ši duomenų analizės dalis atskleidžia keletą žiniasklaidos vaizdinių konstravimo procese naudojamų priemonių ypatumų ir jų pastebimumą visuomenėje. Atsižvelgiant į tyrimo uždavinius (1.1., 2.1., 3.1.) ir ginamus teiginius, akcentuotina keletas dalykų.

Remiantis šio tyrimo duomenimis (tai patvirtina ir lietuviškosios žiniasklaidos tyrėjai), laikraščiai ir naujienų svetainės internete tyrimo metu (2009 m.) nebuvo ypač populiarios žiniasklaidos priemonės populiacijoje, nors laikraščius, kaip vieną dažniausiai vartojamų priemonių, įvardijo fokus grupėje dalyvavę sutrikusios psichikos asmenys.

Pagrindinis informacijos šaltinis apie sutrikusios psichikos asmenis Lietuvos visuomenei yra žiniasklaida. Asmeninių, personalizuotų santykių su sutrikusios psichikos asmenimis ir jų pažinimo galimybių šio tyrimo respondentai nurodė turį mažai. Tirtoji žiniasklaida, formuodama savo auditorijos darbotvarkę, psichikos sutrikimų ir/ar psichikos sveikatos temų nepozicionuoja ypatingai aukštai – t. y. jie nedažnai tampa vedamųjų straipsnių temomis ar yra publikuojami pirmuosiuose puslapiuose. Santykinai nedažnai straipsnių antraštėse kaip būdas pritraukti skaitytojų dėmesį naudojamos sensacingos formuluotės²⁵. Rengiant psichikos sutrikimų tematikos publikacijas, tirtoji žiniasklaida linksta apsiriboti greitai parengiamomis naujienų žinutėmis, nereikalaujančiomis įsigilinti į aprašomą įvykį, išeiti iš biuro, susitikti su liudininkais, dalyviais, asmenimis, apie kuriuos rašoma. Tai, kad publikacijų, susijusių su psichikos sutrikimų ar sveikatos aspektais buvo rasta ne pirmuosiuose puslapiuose, bet labai įvairiose rubrikose ir jų intensyvumas nemažas (tirtoje žiniasklaidoje dešimties dienų laikotarpiu tik dvi dienas nebuvo tokių publikacijų), leidžia daryti išvadą, kad psichikos sutrikimai yra žiniasklaidos priemonių noriai eksploatuojama tema, tiesa,

²⁵ Anglų kalboje šiai savybei įvardyti vartojamas terminas „*sensationalism*“.

dažniausiai per nusikaltimų prizmę (daugiausia publikacijų rasta nusikaltimams / kriminalams skirtose rubrikose).

Gausiausios pranešimų apie sutrikusios psichikos asmenis rubrikos tirtoje naujienų žiniasklaidoje – nusikaltimų ir kriminalų, tačiau pateikiant kriminalinių aspektų turinčias publikacijas neapsiribojama tik jomis, jos publikuojamos ir kitose rubrikose. Publikacijų pasiskirstymą įvairiausiose rubrikose galima vertinti kaip požymį, rodantį, jog tirtoji žiniasklaida atspindi ir kartu formuoja sutrikusios psichikos asmenų vaizdinius, gana latentiskai – su informacija apie psichikos sutrikimus ir jų patiriančius asmenis susiduriama tiek skaitant apie teroristinius išpuolius ar sektų gyvenimą užsienyje, tiek apie gyvenimą Lietuvos regionuose, tiek apie įvairiausio pobūdžio „žvaigždžių“ gyvenimą ar įvairiausius sveikatos klausimus.

Remiantis žymiuoju M. McLuhano teiginiu, kad „žiniasklaida yra pranešimas“ (McLuhan 1964 (Lietuviškasis leidimas 2003, 27)), galima teigti, jog rubrika, kurioje pateikiamas pranešimas analizuojama tema, jau pati savaime yra pranešimas auditorijai. Tai, kad psichikos sutrikimų ir/ar sveikatos tematikos straipsniai dažniausiai publikuojami nusikaltimams skirtose rubrikose, yra vienas iš rodiklių, rodančių žiniasklaidoje vyraujančias tendencijas psichikos sutrikimų turinčių asmenų vaizdinius sieti su kriminaliniu kontekstu. Kaip vyraujančią kriminalinio konteksto informaciją linkę pastebėti ir visos visuomenės nariai, ir patys sutrikusios psichikos asmenys, kurie taip pat yra nuolatiniai įvairių žiniasklaidos priemonių vartotojai.

Tai, kad plačiame rubrikų spektre pasiskirsčiusią informaciją apie psichikos sutrikimus yra sunku išskirti ir atpažinti, suponuoja, jog didžioji dalis visuomenės, kuri nėra asmeniškai patyrusi psichikos sutrikimų ir įvardija neturinti artimų juos patiriančių žmonių, nurodo tokią informaciją pastebinti gana retai. Tačiau asmenys, turintys asmeninės psichikos sutrikimų patirties, teigia tokią informaciją pastebintys dažnai – tikėtina todėl, kad identifikuodamiesi su vaizduojama grupe jie yra jautresni ir pastabesni tokiai informacijai ir jos intensyvumui.

Galima daryti prielaidą, kad dėl tokio santykinai netiesioginio ir latentinio informavimo skaitytojui yra sunkiau suvokti informacijos apie psichikos sutrikimus gausą žiniasklaidoje ir kartu atsiriboti nuo žiniasklaidos perteikiamų ar kuriamų vaizdinių ir/ar sąmoningai reflektuoti šią informaciją bei susikurti savąją šio fenomeno sampratą, nesiremiančią žiniasklaidos pateikiamais vaizdiniais.

Psichikos sutrikimų ir sveikatos temų ignoravimą viešajame diskurse rodo tyrimo metu žiniasklaidoje aptiktas labai menkas reportažų skaičius (vos 6 proc.), skaitytojų diskusijų / atsiliepimų bei komentarų redakcijos skiltyse nebuvimas. Žiniasklaida daro poveikį įvairių mažumų grupių, taip pat ir sutrikusios psichikos asmenų matomumui visuomenėje, žiniasklaidos skiriamas dėmesys skatina tų grupių problemų visuomeninį pripažinimą (Clogston 1989). Nevykstant diskusijoms ir svarstymams psichikos sveikatos temomis viešojoje erdvėje, ši tema tampa lyg tabu – tarytum būtų nesvarbi ir neverta nei plačiosios visuomenės, nei specialistų, nei politikų dėmesio. Žiniasklaidai, kaip vienam iš svarbiausių veikėjų, kuriančių žinojimą apie kasdienį pasaulį, neišryškinant šios srities problemų ir nesistengiant į jas atkreipti visuomenės, politikų dėmesio, sunku tikėtis, kad pakis visuomeninė psichikos sveikatos bei sutrikimų samprata. Tai, kad šios visuomenės dalies problemos žiniasklaidai nėra aktualios, galbūt iš dalies galima aiškinti Lietuvos visuomenėje vyraujančia latentine medicininė psichikos sutrikimų ir sveikatos samprata. Jeigu problema suvokiama ne kaip struktūrinė, nulemta visuomenėje egzistuojančių institucijų, o kaip slypinti tik sutrikusios psichikos asmenyje ir reikalinga konkretaus asmens korekcijos, tuomet tai nėra žiniasklaidai ir viešajam diskursui aktuali tematika. Kitose šalyse atlikti tyrimai rodo (Miller 2007; Wahl 2003; Ljuslinder et al. 2009), kad po rezonansinių įvykių, susijusių su sutrikusios psichikos asmenimis (deja, dažniausiai jų įvykdytų nusikaltimų), užsienio žiniasklaidoje dėl įvairių psichikos sveikatos, paslaugų sutrikusios psichikos asmenims, institucijų atsakomybės klausimų kyla diskusijų, kuriose aktyviai dalyvauja pačios žiniasklaidos atstovai, politikai, visuomeninės organizacijos, psichiatrijos specialistai. Šio tyrimo duomenys rodo, kad

Lietuvos viešojoje erdvėje tokių diskusijų nevyksta. Netgi ir po tyrimo imties laikotarpiu įvykusių rezonansinių nusikaltimų, kai sutrikusios psichikos sūnaus nužudė savo tėvą, Šiauliuose žinomą gydytoją, arba psichikos sutrikimų patirianti motina Telšiuose nužudė savo mažametę dukrą, nei žiniasklaida, nei politikai ar kiti atsakingi asmenys nereagavo į šiuos įvykius viešai, t. y. žiniasklaidoje. Pati žiniasklaida taip pat nebuvo linkusi ieškoti spragų sveikatos priežiūros sistemoje, šios srities politikoje, atsakingų institucijų kaltės ar nekompetencijos, neuždavė klausimų atsakingiems šių institucijų atstovams, o išskirtinį dėmesį skyrė nusikaltimo padarymu įtariamam asmeniui ir jo funkcionavimo aspektams. Nebuvo diskutuojama dėl atsakomybės institucijų, kurios galbūt turėjo teikti šiems žmonėms reikalingą pagalbą ir užtikrinti, kad tokios nelaimės neįvyktų. Tai suponuoja sampratą, kad psichikos sutrikimas yra tik konkretaus asmens atributas, t. y. tik jis pats yra atsakingas už tai, kad serga ir tai, kaip pasireiškia jo sutrikimo simptomai, jų kontrolę, rodo medicininio psichikos sutrikimų sampratos modelio buvimą. Kartu tai yra sutrikusios psichikos asmenų stigmatizacijos požymis (Hayward ir Bright 1997²⁶).

²⁶ Pasak šių autorių, stigmatizaciją rodo keturi kriterijai: 1) sutrikusios psichikos asmenų suvokimas kaip pavojingų; 2) atsakomybės už tai, kad serga, priskyrimas patiems sergantiems asmenis; 3) paliekama labai maža sėkmingo gydymo / išgijimo tikimybė; 4) socialiniai tokių asmenų santykiai suvokiami kaip sutrikę.

4.2. Sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių konstravimui žiniasklaidos naudojamų diskursų analizė

Žiniasklaida kuria ir perteikia reikšmes diskursais. Vienas iš šio tyrimo uždavinių – atskleisti, kokius diskursus Lietuvos žiniasklaida pasitelkia kurti ir perteikti psichikos sutrikimų ir juos patiriančių asmenų reikšmes savo auditorijai, bei kaip visuomenės nariai, taip pat ir šių konstruktų „objektai“ – sutrikusios psichikos asmenys, vertina žiniasklaidoje pastebėtus konstruktus. Šioje tyrimo dalyje publikacijos buvo aptariamoms keletu aspektų: kokia jų pagrindinė tema, kokiais terminais įvardijamas sutrikusios psichikos asmuo, kokius informacijos šaltinius publikacijoms naudoja žurnalistai, ar rašoma, ir jeigu taip, kas, apie psichikos sutrikimų gydymą, ar pateikiami statistiniai duomenys apie psichikos sutrikimus ir juos patiriančius asmenis, ar informuojama apie pagalbą sutrikus psichikos sveikatai teikiančias institucijas. Visuomenės narių, ir sutrikusios psichikos asmenų, buvo klausiama jų nuomonės vertinant žiniasklaidoje pastebimus sutrikusios psichikos asmenų konstruktus. Pirmiausia pateikiama publikacijose vyraujančių diskursų analizė. Toliau apžvelgiama, kaip visuomenė vertina žiniasklaidoje pastebimų konstruktų poveikį ir pristatoma dažniausiai žiniasklaidoje aprašomų sutrikusios psichikos asmenų veikų – nusikaltimų apžvalga.

4.2.1. Žiniasklaidos naudojami diskursai sutrikusios psichikos asmenų vaizdiniam kurti

4.2.1.1. Pagrindinė publikacijų tema

Analizuojant publikacijas buvo aiškinamasi pagrindinė jų tema. Išskirta dvylika temų, pagal kurias buvo sugrupuotos visos publikacijos. Publikacijų pagal pagrindinę temą pasiskirstymas skirtingose leidinių rubrikose pateikiamas lentelėje Nr. 7.

7 lentelė. Analizuotų publikacijų pasiskirstymas pagal temą skirtingose leidinių rubrikose

Rubrika		Pagrindinė tema												
		Psichikos sutrikimai kaip ligotumas	Nusikaltimai	Psichikos sutrikimų gydymas	Edukacija	Ekonominė krizė	Savizudybės	Literatūra, menas, kinas ir t.t.	Politika	Neįgalųjų integracija	Įvairenybės	Ne psichikos sutrikimų gydymas	Kita	Iš viso
Aktualijos	Dažnis	3	16	1	0	0	1	1	2	1	2	0	7	34
	% ²⁷	8,8	47,1	2,9	0	0	2,9	2,9	5,9	2,9	5,9	0	20,6	100
Nusikaltimai / kriminalai	Dažnis	1	107	0	0	1	5	0	1	0	2	0	2	119
	%	0,8	89,9	0	0	0,8	4,2	0	0,8	0	1,7	0	1,7	100
Žinios iš Lietuvos	Dažnis	8	18	9	9	1	10	0	4	9	2	1	8	79
	%	10,1	22,8	11,4	11,4	1,3	12,7	0	5,1	11,4	2,5	1,3	10,1	100
Žinios iš užsienio	Dažnis	14	36	3	11	0	2	3	1	0	5	1	8	84
	%	16,7	42,9	3,6	13,1	0	2,4	3,6	1,2	0	6,0	1,2	9,0	100
Sveikata	Dažnis	12	1	20	9	4	2	0	0	3	0	4	2	57
	%	21,1	1,8	35,1	15,8	7,0	3,5	0	0	5,3	0	7,0	3,5	100
Pramogos, kultūra	Dažnis	7	5	3	4	0	0	16	0	0	8	1	8	52
	%	13,5	9,6	5,8	7,7	0	0	30,8	0	0	15,4	1,9	15,4	100
Skaitytojų skiltis	Dažnis	4	0	1	1	0	1	0	2	1	0	1	6	17
	%	23,5	0	5,9	5,9	0	5,9	0	11,8	5,9	0	5,9	35,3	100
Kita	Dažnis	3	4	3	2	0	0	2	3	3	2	0	6	28
	%	10,7	14,4	10,7	7,1	0	0	7,1	10,7	10,7	7,1	0	21,5	100
Iš viso	Dažnis	52	187	40	36	6	21	22	13	20	21	8	44	470
	%	11,1	39,8	8,5	7,7	1,3	4,5	4,7	2,8	4,2	4,5	1,7	9,4	100

Didžiausios publikacijų dalies (40 proc.) pagrindinė tema – nusikaltimai. Ir tie, kuriuos įvykdė sutrikusios psichikos asmenys, ir tie, kuriuose jie nukentėjo ar buvo liudininkais. Šią temą iliustruoja keletas publikacijų pavadinimų: „Gatvėje – šūvis į veidą“ (lr081210), „Į teisiamųjų suolą – už neįgaliojo įžeidimą“ (lr080526), „Paistalai apie pasaulio pabaigą privedė iki tėvažudystės“ (alfa081119) ir t. t. Daugiau nei pusė straipsnių apie nusikaltimus publikuoti nusikaltimams / kriminalams skirtose rubrikose – 57 proc. Kiti straipsniai nusikaltimų tema buvo publikuojami pranešimų iš užsienio (19 proc.), pranešimų iš Lietuvos (10 proc.), dienos naujienų (9 proc.) rubrikose. Kitose rubrikose jų būta nedaug. Tad šių žiniasklaidos priemonių auditorija, netgi sąmoningai ignoruodama nusikaltimų rubrikose esančias

²⁷ Čia ir toliau lentelėje – procentinis pasiskirstymas rubrikoje.

publikacijas, tikėtina, kad vis dėlto susidūrė su straipsniais, kuriuose psichikos sutrikimai ir juos patiriantys asmenys buvo susiejami su kriminaliniu kontekstu, nors tie straipsniai ir buvo publikuojami kitose rubrikose. Tai suponuoja kriminalinio diskurso vyravimą tirtoje žiniasklaidoje.

Antroji pagal gausumą – psichikos sutrikimų, kaip ligotumo, tema – jai priskirta 11 proc. publikacijų. Šios temos publikacijose aprašoma psichikos sutrikimų simptomatika, dėl esamo ar tik spėjamo psichikos sutrikimo atsiradę funkcionavimo nesklaidumai, sutrikusios psichikos šeimos narį turinčių asmenų problemos ir išgyvenimai ir pan. Publikacijų šia tema pobūdį iliustruoja keletas jų pavadinimų: „Britney Spears grasino nusižudyti, bet dabar jau išleista iš ligoninės“ (alfa080106), „Skurdas veikia psichinių ligų vystymąsi“ (delfi080417), „Per didelis abejingumas aplinkai – depresijos ženklas“ (lr080123) ir pan. Su šia tema glaudžiai siejasi ir kita, trečioji pagal publikacijų gausą, tema – tai psichikos sutrikimų gydymas (9 proc. publikacijų). Šios temos publikacijose labiau akcentuojami psichikos sutrikimų gydymo aspektai nei pačios ligos simptomatika ar funkcionavimo nesklaidumai, todėl ji ir buvo išskirta kaip atskira tema. Su šia tema susiję tokių pavadinimų, suprantama, ir turinio, straipsniai: „Dirbančioms psichiatrinėje tenka atskirti tiesą nuo pramanų“ (delfi080909), „Vaikų gydymui trūksta pinigų“ (lr080926), „Delfinų terapija – vaistas ir suaugusiesiems, ir vaikams“ (alfa080401) ir t. t.

Šių dviejų temų (ligotumo ir gydymo) publikacijos papildomai analizuotos pasiskirstymo leidinių rubrikose aspektu. Šiek tiek daugiau nei trečdalis tokių rašinių publikuota sveikatos temoms skirtose rubrikose – 35 proc., beveik du trečdaliai buvo kitose rubrikose: žinių iš Lietuvos (19 proc.), žinių iš užsienio (19 proc.), laisvalaikio, pramogų, kultūros (11 proc.) ir kitose (17 proc.) (žr. lentelę Nr. 4, 5 priede). Kaip ir nusikaltimų temos atveju, didžiausia publikacijų dalis pateikiama sveikatos temų rubrikose, vis dėlto neapsiribojo tik jomis. Tai rodo kitą publikacijose vyraujančią diskursą – medicininį diskursą. Kartu atskleidžia medicininę, latentinio pobūdžio

psichikos sutrikimų sampratą, kuri yra susipynusi su įvairiausiais kasdienio gyvenimo aspektais, todėl ją sunku išskirti iš bendro naujienų srauto.

Reikėtų paminėti ir ketvirtąją pagal publikacijų gausą temą – tai edukaciniai straipsniai (jų rasta 8 proc.), skirti auditorijai šviesti vienais ar kitais klausimais, koku nors aspektu susijusiais su psichikos sutrikimų ar sveikatos tema, pvz.: „Šimtmečius dvasinės negalios priežastimi laikytos nežemiškos jėgos“ (alfa080302), „Kokios fobijos mus kamuoja?“ (alfa081126), „Naktys be sapnų – kelias į beprotybę“ (lr080226), „Valgymas turi tapti ritualu, o ne pasisotinimu“ (vz080517) ir pan. Šiuose straipsniuose aprašomi kurie nors psichikos sutrikimų aspektai, mitai apie juos ir pan., jie teikia skaitytojams informacijos apie psichikos sveikatą, jos išlaikymą, saugojimą, o ne apie psichikos sveikatos sutrikimo pasekmes, t. y. psichikos sutrikimus.

4.2.1.2. Terminai, publikacijose vartojami sutrikusios psichikos asmenims įvardyti

Socialinio konstrukcionizmo perspektyva ypač svarbia laiko kalbą, žodžius ir juose slypinčias reikšmes, nes jais konstruojamos fenomenų sampratos. Terminuose, kuriais įvardijami fenomenai, glūdi ištisos reikšmių sistemos. Todėl buvo analizuojama, kokiais terminais publikacijose įvardijami sutrikusios psichikos asmenys. Detalus vartojamų terminų pasiskirstymas pateikiamas 8 lentelėje.

8 lentelė. Sutrikusios psichikos asmenis įvardijantys terminai, vartojami publikacijose

Terminai	Dažnis	Proc.
Psichikos liga / ligonis	131	27,9
Sutrikusi psichika / psichikos sutrikimai	73	15,5
Šizofrenija / depresija ir pan. (diagnostiniai medicininiai)	67	14,3
Psichikos negalia	53	11,3
Beprotis	28	6,0
Psichiškai nesveikas	12	2,6
Nepakaltinamas / neveiksnius	7	1,5
Išprotėjęs	6	1,3
Protinė negalia / protiškai neįgalus / atsilikęs	5	1,1
Nevartojami terminai	42	8,9
Kita	46	9,7
<i>Tarp „kita“:</i>		
<i>Psichas</i>	3	0,6
<i>Kuoktelėjęs</i>	1	0,2
Iš viso	470	100,0

Tirtose žiniasklaidos priemonėse vartojami korektiški, tačiau beveik vien tik medicininiam diskursui priskirtini terminai. Dažniausiai vartojamas terminas „psichikos liga“ ar „psichikos ligonis/ė“ (28 proc.). Kiti dažni terminai – „sutrikusi psichika“ ar „psichikos sutrikimai“ (16 proc.) ir medicininiai / diagnostiniai psichikos ligų pavadinimai (14 proc.).

Kaip teigiamą aspektą reikėtų įvardyti tai, kad tirtose žiniasklaidos priemonėse gana mažai nepagarbių, sutrikusios psichikos asmenis žeminančių, įžeidžiančių terminų. Dažniausias stiprių negatyvių konotacijų terminas, vartotas publikacijose, – „beprotis“ (28 atvejai, 6 proc.). Kiti terminai: „psichas“ (3 atvejai, 0,6 proc.), „kuoktelėjęs“ (1 atvejis, 0,2 proc.) ir panašūs.

Įvertinus tai, kad:

- tirtos publikacijos dažniausiai (25 proc.) buvo lokalizuotos nusikaltimams skirtose rubrikose;
- dažniausia pagrindinė publikacijų tema – nusikaltimai (40 proc.) ir psichikos sutrikimai kaip ligotumas bei jų gydymas (šios temos sudaro 20 proc.);

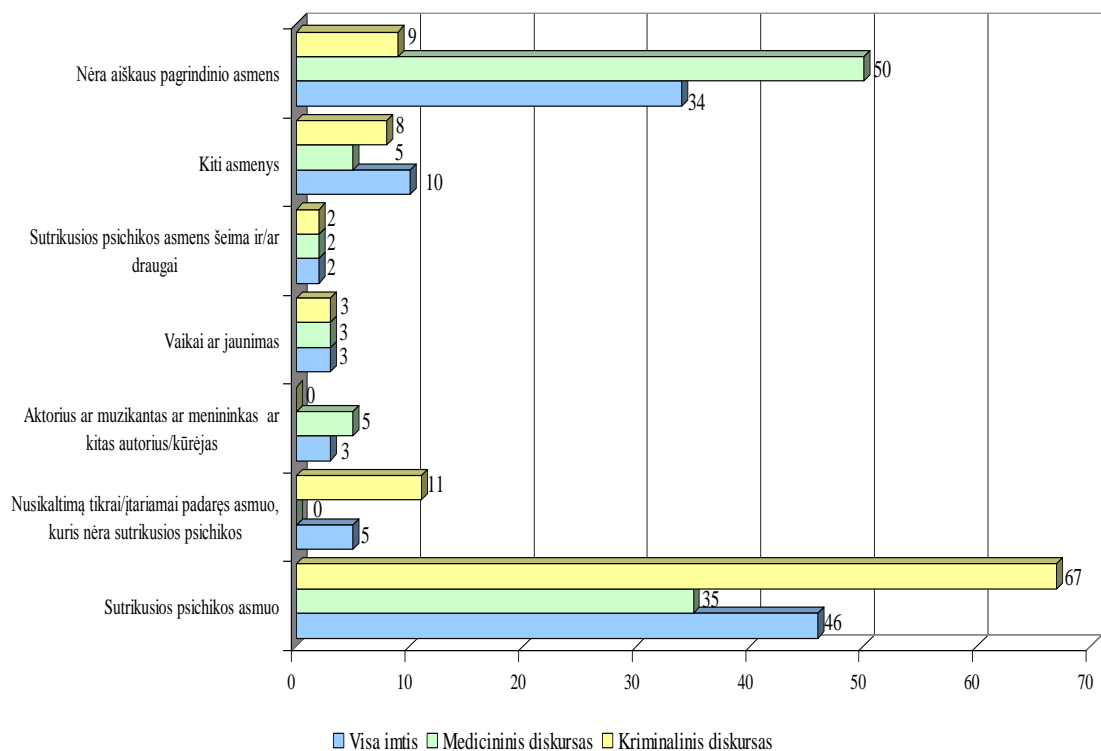
- publikacijose vartojami terminai, įvardijantys sutrikusios psichikos asmenis, yra medicininio pobūdžio (42 proc., iš kurių: „psichikos liga“ / „ligoniai“ (28 proc.) ir medicininiai / diagnostiniai ligų pavadinimai (14 proc.),

galima daryti prielaidą, jog tirtoje žiniasklaidoje sutrikusios psichikos asmenų konstruktai kuriami pasitelkus kriminalinį ir medicininį diskursus. Šioje analizės stadijoje norėta išsamiau paanalizuoti šių diskursų specifiką. Kaip svarbiausias diskursų nustatymo kriterijus pasirinkta pagrindinė jų tema – nusikaltimų temos publikacijos buvo laikomos atspindinčiomis kriminalinį, o psichikos sutrikimų kaip ligotumo ir gydymo temų publikacijos – medicininį diskursą. Toliau analizuojant duomenis, šių temų publikacijos buvo tiriamos papildomai, jų analizės duomenys lyginami su visos tyrimo imties duomenimis. Kitose darbo dalyse, aptariant visos analizuojamų publikacijų imties duomenis, bus pristatomos ir prie šių diskursų priskirtų temų publikacijų tendencijos, kurios skyrėsi nuo visos imties tendencijų.

4.2.1.3. Pagrindinis publikacijų veikėjas

Visos publikacijos buvo analizuotos siekiant nustatyti pagrindinį jų veikėją. Dažniausiai (46 proc.) publikacijų pagrindinis veikėjas – sutrikusios psichikos asmuo. 32 proc. publikacijų nebuvo galima identifikuoti aiškaus pagrindinio veikėjo, nes jose nebuvo aprašomos konkrečių asmenų istorijos, plėtojamos platesnio pobūdžio temos. Buvo išskirtos dar vienuolika pagrindinių veikėjų kategorijų, aptinkamos mažoje tirtų publikacijų dalyje – nuo 4,5 proc. iki 0,5 proc. Pagrindinio veikėjo kintamųjų pasiskirstymas tirtose publikacijose pateikiamas žemiau esančiame paveiksle²⁸:

²⁸ Paveiksle, siekiant aiškesnio vizualumo, dalis pagrindinio asmens kategorijos kintamųjų prijungta prie kintamojo „kiti asmenys“. Detalus šios kategorijos kintamųjų pasiskirstymas pateikiamas 6 lentelėje 5 priede.

3 pav. Pagrindinis analizuotų publikacijų veikėjas²⁹ (proc.)

Atskirai analizuojant tik psichikos sutrikimų kaip ligotumo bei jų gydymo temų publikacijas pastebėta, kad jose aiškaus pagrindinio veikėjo nebuvo rasta gerokai didesnėje nei visos inties publikacijų dalyje – 50 proc. Šiose publikacijose neaprašomos konkrečių asmenų istorijos, bet aptariamos bendresnio pobūdžio su psichikos sveikata ir/ar sutrikimais susijusios temos. Sutrikusios psichikos asmuo pagrindiniu veikėju šiose publikacijose buvo 35 proc. atvejų – rečiausiai palyginti su visa intimi ir nusikaltimų temos publikacijomis. Kiti pagrindiniai šių temų publikacijų veikėjai: aktorius ar muzikantas ar kitas menininkas (5 proc.), vaikai ar jaunimas (3 proc.), sutrikusios psichikos asmens šeima ar draugai (2 proc.) ir labai negausios kitos kategorijos (iš viso – 5 proc.).

²⁹ Paveiksle pateikiamas visos inties, nusikaltimų temos (sutrumpintai čia vadinamos “kriminalinio diskurso”) ir psichikos sutrikimų kaip ligotumo ir psichikos sutrikimų gydymo (sutrumpintai čia vadinamos “medicininio diskurso”) pagrindinių veikėjų pasiskirstymas.

Nusikaltimų temos publikacijose dažniausiai kaip pagrindinis veikėjas išskiriamas sutrikusios psichikos asmuo – 67 proc. Kiti pagrindiniai šios temos publikacijų veikėjai: asmuo tikrai ar tariamai įvykdęs nusikaltimą – 11 proc., vaikai ar jaunimas 3 proc., visuomenės grupės – 3 proc. ir negausios kitos kategorijos (visos kartu sudaro 7,9 proc.). Aiškaus pagrindinio veikėjo nerasta 8 proc. nusikaltimų temos publikacijų – gerokai mažesnėje dalyje nei ligotumo bei gydymo temos publikacijose ir visoje imtyje.

Taigi sutrikusios psichikos asmuo gerokai dažniau buvo pagrindinis publikacijos veikėjas rašant apie nusikaltimus nei apie psichikos sutrikimų ligotumo ar gydymo aspektus, jis pagrindiniu veikėju dažniau tampa ir visoje publikacijų imtyje.

4.2.1.4. Sutrikusios psichikos asmenų identifikacija publikacijose

Psichikos sutrikimo etiketė yra labai stipriai stigmatizuojantis veiksnys. Kai žiniasklaidoje pateikiama informacija, leidžianti identifikuoti tariamai ar tikrai sutrikusios psichikos asmenį, padidėja rizika, kad tas asmuo, jo šeimos nariai (taip pat ir nepilnamečiai vaikai) bus atpažinti vietinėje bendruomenėje, kaimynų ir t. t. ir dėl to patirs segregaciją ir diskriminaciją (identifikuojančios informacijos turinčių publikacijų pasiskirstymas pateikiamas lentelėje Nr. 19, 5 priede). Analizuojant publikacijas šiuo aspektu, visoje imtyje rasta 41 proc. (193 publikacijos) publikacijų, kuriose sutrikusios psichikos asmuo aprašytas pateikiant apie jį kokios nors identifikuojančios informacijos, kuri vietinei bendruomenei leidžia jį atpažinti. Iš šių 193 publikacijų, 77 proc. atvejų sutrikusios psichikos asmuo identifikuojamas vardu ir pavarde ir 18 proc. atvejų – vardu, pavarde ir aiškia gyvenamąja vieta, kai nurodoma miestas, gatvė, gyvenamojo namo numeris. Dažniausiai (50 proc.) sutrikusios psichikos asmenys identifikuojami, kai pagrindinė straipsnio tema yra nusikaltimas, nors šiose publikacijose daugeliu atvejų buvo aprašomi teismo dar nenuteisti ir nepripažinti kaltais asmenys. Sutrikusios psichikos asmenų identifikacija skirtingos temos straipsniuose iliustruojama toliau esančioje lentelėje.

9 lentelė. Sutrikusios psichikos asmenų identifikacija skirtingų temų publikacijose

Identifikacija Tema	Neidentifikuojamas		Identifikuojamas		Netaikytina		Iš viso	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Nusikaltimai	75	40,1	93	49,7	19	10,2	187	100
Psichikos sutrikimai, kaip ligotumas	13	25,0	26	50,0	13	25,0	52	100
Psichikos sutrikimų gydymas	3	7,5	8	20,0	29	72,5	40	100
Bendro pobūdžio edukacija	7	19,4	9	25,0	20	55,6	36	100
Literatūra/menas/kinas /muzika/televizija	3	13,6	9	40,9	10	45,5	22	100
Keistas elgesys	4	19,0	13	61,9	4	19,0	21	100
Savižudybės	11	52,4	6	28,6	4	19,0	21	100
Neįgaliųjų integracija	2	11,8	1	5,9	14	82,4	17	100
Politika	0	0	3	23,1	10	76,9	13	100
Ne psichikos ligos ir jų gydymas	1	12,5	2	25,0	5	62,5	8	100
Ekonominė krizė	1	16,7	0	0	5	83,3	6	100
Kita	12	25,5	23	49,0	12	25,5	47	100
Iš viso	132	28,1	193	41,1	145	30,9	470	100

Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos kodekso³⁰ 40-ajame straipsnyje nurodoma: „*Draudžiama skelbti įtariamojo padarius nusikalstamą veiką asmens duomenis, iš kurių būtų galima nustatyti įtariamojo tapatybę.*“ Etikos kodekse taip pat nurodoma, kad: „*žurnalistai privalo laikytis nekaltumo prezunkcijos*“ (37 straipsnis), „*neskelbti nepagrįstų, nepatikrintų, faktais neparemtų kaltinimų*“ (38 straipsnis), „*draudžiama skelbti informaciją apie asmenį, <...> kai viešojoje informacijoje tas asmuo atvaizduojamas afekto būsenoje*“ (48 straipsnis), rodyti pagarbą „*žmogaus teisėms ir laisvėms net ir tais atvejais, kai asmuo jų nežino ar nesuvokia*“³¹ (57 straipsnis). Kaip minėta,

³⁰ Žurnalistų ir leidėjų etikos kodeksą visuotiniame susirinkime priėmė žurnalistai, viešosios informacijos rengėjai ir leidėjai. Kodekse, be kitų dalykų, deklaruojama žurnalistų atsakomybė už savo darbą, teigiama, kad didžiausias visuomenės informavimo priemonės turtas yra pasitikėjimas ja, o tokio pasitikėjimo pagrindas yra nepriklausomumas, teisingumas, nešališkumas. Šis kodeksas privalomas žurnalistams ir viešosios informacijos rengėjams, už jo nesilaikymą numatytos drausminės nuobaudos. Kodekso pažeidimo atvejus svarsto Žurnalistų ir leidėjų etikos komisija (Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos komisija (www.lzlek.lt)).

³¹ Tikėtina, jog asmuo gali turėti sunkumų jas suvokdamas, kai patiria psichikos sutrikimų simptomus.

sutrikusios psichikos asmenys aprašomi pateikiant identifikuojančią informaciją (vardą, pavardę) pusėje nusikaltimų tematikos publikacijų. Galima daryti prielaidą, kad tokia sutrikusios psichikos asmenų identifikavimo praktika analizuotose publikacijose prasilenkia su įvardytomis Etikos kodekso nuostatomis. Identifikuojanti informacija skelbiama neatsižvelgiant ir neįvertinant to, kad aprašomi asmenys įvykio metu galėjo patirti psichikos sutrikimo apraiškų ir simptomų bei nesuprasti savo veiksmų, kad jų kaltė teismo dar nėra įrodyta ir jie nėra nuteisti, kad tai yra privatūs, o ne vieši asmenys. Analizuotose publikacijose nebuvo aptikta nė vieno atvejo, kai informacija apie sutrikusios psichikos asmenį būtų buvusi patikslinta ar paneigta, jei po tyrimo paaiškėdavo, jog asmuo nebuvo sutrikusios psichikos ar nebuvo nuteistas už inkriminuojamą nusikalstamą veiką.

Tokia identifikavimo praktika, rodo, kad žiniasklaida nesilaiko nekaltumo prezunkcijos: nebūdami viešaisiais asmenimis ir teismo dar nepripažinti kaltais konkretūs sutrikusios psichikos asmenys pateikiamomis spėlionėmis ir sugestijomis žiniasklaidos įvardijami kaip nusikaltėliai, šitaip jie ir kartu visa sutrikusios psichikos asmenų grupė paverčiama tiesioginiais stigmatizacijos objektais.

4.2.1.5. Publikacijų informacijos šaltiniai

Žiniasklaidos publikacijose labai svarbų vaidmenį atlieka informacijos šaltiniai, kuriais remdamiesi žurnalistai renka informaciją ir ruošia publikaciją. Kuo publikacijoje daugiau aiškiai identifikuojamų informacijos šaltinių, tuo labiau tokia publikacija vertinama kaip atitinkanti objektyvumo kriterijų ir verta pasitikėjimo. Ir atvirkščiai – kuo informacijos šaltiniai neaiškesni, nutylėti, nepastebimi – tuo didesnė tikimybė, kad autorius rašydamas pasinaudojo savo kūrybiniais gebėjimais, o ne atspindėjo realią, objektyvią situaciją (Balčytienė et al. 2011). Vyraujantys informacijos šaltiniai yra vienas iš veiksnių, lemiančių tai, kokie diskursai dominuoja analizuotoje žiniasklaidoje rašant psichikos sutrikimų ir/ar sveikatos temomis.

Analizuotų publikacijų identifikuotų informacijos šaltinių įvairovė gana didelė, todėl jų detalus pasiskirstymas pateikiamas 7 lentelėje, 5 priede, o žemiau esančioje lentelėje pristatomi tik dažniausi.

10 lentelė. Dažniausi analizuotų publikacijų informacijos šaltiniai

Informacijos šaltinis	Visa imtis		Nusikaltimų tema		Ligotumo ir gydymo temos	
	N	%	N	%	N	%
Teisėtvarkos pareigūnai (policininkai, tardytojai, prokurorai, teisėjai ir pan.)	157	18,4	122	35,5	11	5,1
Patys žurnalistai	156	18,2	63	18,3	33	15,4
Psichiatrai	64	7,5	18	5,2	30	14,0
Sutrikusios psichikos asmenys	56	6,5	25	7,3	16	7,5
Sutrikusios psichikos asmenų šeimos nariai	51	6,0	21	6,1	16	7,5
Žiniasklaidos priemonės	47	5,5	18	5,2	13	6,1
Gydytojai ne psichiatrai	36	4,2	7	2,0	12	5,6
Globos / rūpybos specialistai (socialiniai darbuotojai, slaugytojai ar pan.)	33	3,9	12	3,5	10	4,7
Psichologai	32	3,7	4	1,2	15	7,0
Kiti šaltiniai ³²	134	15,7	31	9,0	35	16,4
Neįvardyti, neaiškūs šaltiniai	9	1,1	4	1,2	2	0,9
Kažkas kitas	80	9,4	19	5,5	21	9,8
Iš viso	855	100,0	344	100,0	214	100,0

Dažniausi visų tirtų publikacijų informacijos šaltiniai buvo teisėtvarkos pareigūnai (policininkai, tyrėjai, prokurorai, teisėjai ir pan.) ir patys žurnalistai, kurie nenurodydavo, kokiais duomenimis ar šaltiniais jie remiasi, neužsimindavo, kad pateikdami informaciją, šaltinių patikimumo nebuvo patikrinę (kiekviena kategorija po 18 proc.). Kita pagal dažnį kategorija – gydytojai psichiatrai (8 proc.), po jų – patys sutrikusios psichikos asmenys (7 proc.) ir jų šeimos nariai (6 proc.). Kiti informacijos šaltiniai, tokie kaip: gydytojai ne psichiatrai, globos / rūpybos specialistai (socialiniai darbuotojai,

³² Čia sumuojamos šių kintamųjų reikšmės: „Aprašomų įvykių liudininkai“; „Įmonių / Įstaigų vadovai“; „Politikai“; „Valstybinės institucijos, jų atstovai“; „Mokslininkai“; „Sutrikusios psichikos asmenų kaimynai“; „Tyrimų duomenys“; „Sutrikusios psichikos asmenų neįvardinti artimieji“; „Sutrikusios psichikos asmenų bendradarbiai“.

slaugytojai ar pan.), psichologai, aprašomų įvykių liudininkai, politikai, valstybinės institucijos ir jų atstovai, mokslininkai, tyrimų duomenys – buvo reti, ir kiekvienas iš jų kaip informacijos šaltinis buvo nuo 1 iki 4 proc. publikacijų. Rečiausias informacijos šaltinis buvo sutrikusios psichikos asmenų bendradarbiai – 0,4 proc. publikacijų.

Kai pagrindinis publikacijos veikėjas yra sutrikusios psichikos (46 proc. publikacijų) asmuo, jis kaip informacijos šaltinis nurodomas tik 8 proc. publikacijų. Taigi net tokiais atvejais, kai straipsnis yra rašomas apie sutrikusios psichikos asmenis, jiems labai retai leidžiama pasisakyti arba klausiama jų nuomonės.

Psichikos sutrikimų kaip ligotumo bei jų gydymo temų publikacijose pagrindiniai informacijos šaltiniai dažniausiai buvo patys žurnalistai – 15 proc. Kitas pagal dažnį informacijos šaltinis publikacijose buvo gydytojai psichiatrai – 14 proc., ir po jų – patys sutrikusios psichikos asmenys bei jų šeimos nariai ar artimieji (po 8 proc.) Nusikaltimų temos publikacijose kaip pagrindiniai informacijos šaltiniai dominavo teisėtvarkos sistemos pareigūnai – 36 proc., po jų – patys žurnalistai – 18 proc. ir trečias pagal dažnį informacijos šaltinis – patys sutrikusios psichikos asmenys (7 proc.).

Šie duomenys sustiprina anksčiau išsakytą prielaidą, kad rengiant publikacijas psichikos sutrikimų ir/ar sveikatos temomis, žurnalistai linkę apsiriboti „stalo žurnalizmu“ ir atsiriboti nuo informacijos šaltinių su tiesiogine patirtimi – pačių sutrikusios psichikos asmenų, apie kuriuos rašomos publikacijos, jų artimųjų ar globos rūpybos specialistų (socialinių darbuotojų ir pan.). Netgi rašant psichikos sutrikimų ligotumų ir gydymo temomis pagrindiniai informacijos šaltiniai yra patys publikacijas renkę žurnalistai, nors *a priori* būtų galima tikėtis, kad šaltiniai turėtų būti šios srities ekspertai – gydytojai psichiatrai.

Dar vienas svarbus aspektas, kuriuo norėtusi paanalizuoti šiuos tyrimo duomenis apie publikacijų informacijos šaltinius, – publikacijų korektiškumas Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos kodekso (2005) atžvilgiu (toliau tekste – „etikos kodeksas“). Šio kodekso nuostatų laikymasis ypač svarbus aspektas

rašant apie sutrikusios psichikos asmenis, nes tai lengvai pažeidžiami asmenys, turintys ribotas galimybes atstovauti savo interesams ir ginti teises dėl įvairių visuomenėje susiklosčiusių elgesio jų atžvilgiu praktikų ir ypatingai dėl ypač stiprios su šiais sutrikimais siejamos vidinės ir išorinės stigmos (Thornicroft et al. 2009). Žurnalistikos etikos normų laikymasis įvardijamas kaip viena iš didžiausių lietuviškosios žiniasklaidos probleminių sričių.

Etikos kodekso 6-ame, 7-ame ir 15-ajame straipsniuose nurodoma:

„– Žurnalistas, viešosios informacijos rengėjas turi kritiškai vertinti savo informacijos šaltinius, atidžiai ir rūpestingai tikrinti faktus, remtis keliais šaltiniais. Nesant galimybės patikrinti informacijos šaltinio patikimumą, apie tai turi būti nurodyta skelbiamoje informacijoje.

– Jeigu nėra galimybės tinkamai patikrinti skelbiamos informacijos tikrumą, žurnalistas, viešosios informacijos rengėjas gali skelbti šią informaciją tik tuo atveju, jei delsimas ją skelbti būtų žalingas visuomenei ir jei skelbiamoje informacijoje nurodoma, kad ji nėra patikrinta.

– Žurnalistui, viešosios informacijos rengėjui dera nurodyti, kas jam suteikė informaciją. Todėl jis turi gauti leidimą iš informaciją suteikusio asmens remtis jo vardu. Jeigu informacijos šaltinis prašo išlaikyti jo vardą paslapyje, žurnalistas, viešosios informacijos rengėjas neturi teisės jo atskleisti. Tokiu atveju, žurnalistas, viešosios informacijos rengėjas prisiima teisinę ir moralinę atsakomybę dėl skelbiamos informacijos.“

Tačiau tyrimo duomenys rodo, kad gana didelėje imties dalyje – penktadalyje publikacijų – informacijos šaltiniai nebuvo nurodyti, nes patys žurnalistai buvo pateikiamos informacijos šaltiniai ir kūrėjai. Faktas, kad analizuotų publikacijų informacijos šaltiniais patys sutrikusios psichikos asmenys buvo vos 7 proc. atvejų, nurodo jog sutrikusios psichikos asmenų sutikimo pateikiant informaciją apie juos taip pat dažniausiai nebuvo klausama. Kyla abejonė, ar skelbiama informacija, kaip reikalaujama kodekse, buvo patikrinta, kritiškai įvertinta ir ar toks rašymo būdas atitinka aukščiau įvardytų etikos kodekso straipsnių normas? Tokia rašymo apie sutrikusios

psichikos asmenis praktika galėtų būti tolimesnių tyrimų objektu – analizuojant ir žurnalistų nuomonę bei vertinimus.

4.2.1.6. Psichikos sutrikimo diagnozės suteikimas publikacijose aprašomam asmeniui

Be informacijos šaltinių, naudojamų publikacijose, labai svarbu ir tai, kas įvardija asmenį turint psichikos sutrikimų. Visuomenės sankcionuotą funkciją tai nustatyti turi gydytojai psichiatrai. Kiti asmenys, teikdami tokio pobūdžio informaciją žiniasklaidai ar viešajai erdvei, turėtų remtis oficialia, psichiatrų nustatyta diagnoze, o Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos kodeksas (2005) nurodo visumą aplinkybių, kurioms esant tokią informaciją galima publikuoti³³. Taigi imties publikacijos buvo analizuojamos ir šiuo požiūriu: siekta atskleisti, kas jose įvardija aprašomą asmenį patiriant psichikos sutrikimų. Dažniausiai (31 proc.) publikaciją rengęs žurnalistas tiesiog teigė, kad vaizduojamas žmogus yra sutrikusios psichikos ir nenurodė, kuo grindžia tokius teiginius, – taigi jis buvo tas asmuo, kuris klijuoja sutrikimo etiketę remdamasis neįvardytais kriterijais. Antra kategorija asmenų, kurie publikacijose nurodomi, kaip tie žmonės, kurie įvardija vaizduojamą veikėją kaip patiriantį psichikos sutrikimų, – teisėtvarkos pareigūnai: policininkai, tyrėjai, prokurorai, teisėjai ir pan. (13 proc.). 10 proc. publikacijų atveju žmonės, nurodantys, jog aprašomas asmuo patiria psichikos sutrikimų, buvo psichiatrai ar kitos srities gydytojai. Pats publikacijos veikėjas įvardijo save kaip patiriantį psichikos sutrikimų 2 proc. visų analizuotų publikacijų. Psichikos sutrikimo diagnozę veikėjui suteikiančių asmenų pasiskirstymas pateikiamas žemiau esančioje lentelėje:

³³ 53-ias straipsnis: „Gerbdamas asmens teisę į privatų gyvenimą ir jo slaptumą, žurnalistas, viešosios informacijos rengejas neturi skelbti informacijos apie asmens sveikatos būklę, gydymą, prognozes, taip pat kitos sveikatos informacijos be to asmens ar jo įstatyminių atstovų sutikimo. Tokia informacija gali būti skelbiama be asmens artimųjų sutikimo tik esant šių sąlygų visumai: kai kalbama apie viešąjį asmenį, kai skelbti šią informaciją yra viešasis interesas ir kai turima oficiali medicinos įstaigos išvada.“

11 lentelė. Psichikos sutrikimo diagnozę veikėjui suteikiantis asmuo

Asmuo	Visa imtis		Nusikaltimų tema		Ligotumo ir gydymo temos	
	N	%	N	%	N	%
Publikaciją parengęs žurnalistas	144	30,6	78	41,7	10	10,9
Psichiatras ar kitas gydytojas	46	9,8	24	12,8	11	12,0
Teisėtvarkos pareigūnai (policininkai, tardytojai, prokurorai, teisėjai ir pan.)	59	12,6	45	24,1	5	5,4
Sutrikusios psichikos asmens artimieji	17	3,6	1	0,5	10	10,9
Pats sutrikusios psichikos asmuo	10	2,1	2	1,1	4	4,3
Globos/rūpybos specialistas (socialinis darbuotojas, slaugytojas ar pan.)	3	0,6	1	0,5	2	2,2
Sutrikusios psichikos asmens kaimynai	4	0,9	1	0,5	1	1,1
Žiniasklaidos priemonės/šaltiniai	4	0,9	1	0,5	1	1,1
Aprašomų įvykių liudininkas	5	1,1	1	0,5	2	2,2
Psichologas	5	1,1	1	0,5	0	0
Netaikytina	153	32,6	28	15,0	43	46,7
Kiti asmenys	20	4,3	4	2,1	3	3,3
Iš viso	470	100	187	100	92	100

Psichikos sutrikimų kaip ligotumo bei jų gydymo temų publikacijose veikėją kaip sutrikusios psichikos asmenį dažniausiai įvardijo psichiatrai ar kitų sričių gydytojai (12 proc. publikacijų), patys žurnalistai – 11 proc., sutrikusios psichikos asmens šeimos nariai ar artimieji – 11 proc. Tad ir publikacijose šiomis temomis žurnalistai nevengia patys prisiimti diagnozę priskiriančio asmens vaidmens.

Nusikaltimų temos publikacijose veikėją, kaip sutrikusios psichikos asmenį, dažniausiai įvardydavo pats žurnalistas (42 proc.) nenurodydamas, kuo jis remiasi klijuodamas tokią etiketę. Antrieji pagal dažnį – teisėtvarkos sistemos pareigūnai (24 proc.) ir trečiasis šaltinis – psichiatrai (13 proc.). Palyginti su visa publikacijų imtimi, teisėtvarkos pareigūnai šios temos publikacijose sudaro net 76 proc. (arba 45 iš 59 atvejų) visų teisėtvarkos, kaip etiketes klijuojančių asmenų, o patys publikacijas rengę žurnalistai šio diskurso publikacijose apima 54 proc. (arba 78 iš 144 atvejų) visų žurnalistų kaip etiketes klijuojančių asmenų. Pats sutrikusios psichikos asmuo, kaip ir visoje imtyje, labai retai save identifikuoja kaip sutrikusios psichikos asmenį – tik 1 proc. publikacijų (arba tik 2 atvejais).

Tokie tyrimo duomenys leidžia abejoti, kiek analizuotose publikacijose pateikiama informacija atitinka faktinę realybę – ar žiniasklaidos aprašomi asmenys tikrai yra sutrikusios psichikos, ar tai tik subjektyvi ne psichiatrijos srities specialistų nuomonė?

4.2.1.7. Statistinė informacija apie psichikos sutrikimus ir pagalbos institucijas

Publikacijose pateikiamus statistinius duomenis galima laikyti vienu iš informacijos šaltinių, kuriuos žurnalistai galėtų pasitelkti rengiant publikacijas psichikos sveikatos ir/ar sutrikimų temomis. Tokia informacija galėtų padėti perteikti realią sutrikusios psichikos asmenų padėtį. Tačiau analizuotose publikacijose rasta labai mažai statistinės informacijos, kuri pagrįstų publikacijų autorių teiginius apie psichikos sutrikimus, jų paplitimą, sergamumo lygį, sutrikusios psichikos asmenų nusikalstamumo lygį ar pan. Statistiniai duomenys buvo nurodyti tik 10 proc. visų publikacijų (žr. lentelę Nr. 17, 5 priede), 3 proc. kriminalinio diskurso publikacijų ir 16 proc. medicininio diskurso publikacijų. Tikėtina, kad žurnalistai, neturi ar turi mažai specializuotų žinių apie psichikos sveikatą, tačiau publikacijose savo teiginių nėra linkę pagrįsti statistiniais, moksliniais duomenimis ar faktais, nors ir yra vieni dažniausių informacijos šaltinių.

Analizuotose publikacijose beveik nepateikiama informacijos apie organizacijas (tokios informacijos esama tik 3 proc. publikacijų), teikiančias pagalbą krizinėse situacijose – savižudybių atvejais ar susidūrus su psichikos sutrikimų patiriančiais asmenimis ir pan. (žr. lentelę Nr. 18, 5 priede) Tirtoje medžiagoje buvo 21 publikacija (5 proc.) savižudybių tema, tačiau nė vienoje iš jų nebuvo pateikta informacijos apie tai, į kokias pagalbos institucijas tokiais atvejais galima kreiptis. Lietuvos leidėjų ir žurnalistų etikos kodekso 49-ajame straipsnyje pateikiamas pageidavimas, kad publikacijose apie savižudybes būtų pateikta informacijos apie pagalbos institucijas, tačiau tirtosios žiniasklaidos priemonės tyrimo laikotarpiu šį aspektą visiškai ignoravo.

4.2.2. Žiniasklaidoje vyraujančių konstrukčių vertinimas visuomenėje

4.2.2.1. Žiniasklaidos pateikiamos informacijos poveikio vertinimas

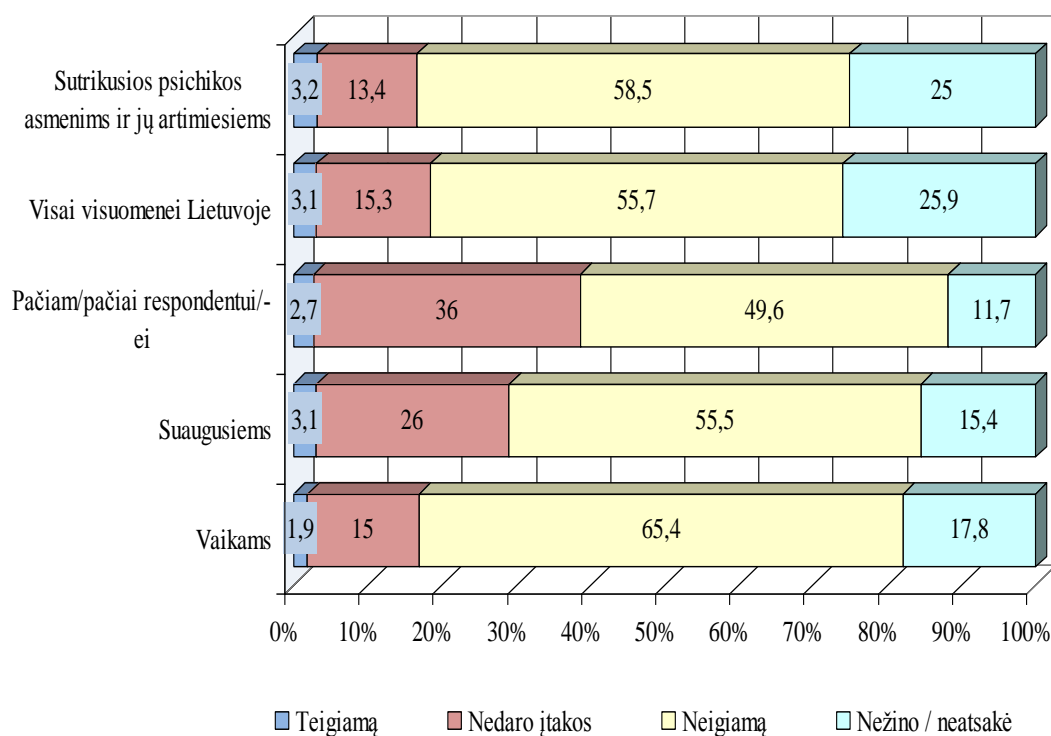
Tyrimu siekta atskleisti, kaip visuomenės nariai vertina žiniasklaidoje pastebimus sutrikusios psichikos asmenų konstruktus. Visuomenės nuomonės apklausos respondentų buvo prašoma įvertinti žiniasklaidos pateikiamos neigiamos (apie nusikaltimus) ir teigiamos informacijos (apie pasiekimus) apie sutrikusios psichikos asmenis įtaką. Buvo prašoma įvertinti tokios informacijos įtakos pobūdį (teigiama, neigiama, nedaro įtakos) vaikams, suaugusiems, visai visuomenei, sutrikusios psichikos asmenims ir jų šeimos nariams bei patiems respondentams. Papildomai visuomenės nuomonės apklausos respondentų buvo klausama apie jų pasitikėjimą žiniasklaida apskritai bei pasitikėjimą jos pateikiama informacija apie sutrikusios psichikos asmenis.

Pusė visuomenės nuomonės tyrimo apklaustųjų (51 proc.) teigė pasitikintys informacija, kurią skelbia Lietuvos žiniasklaida, trečdalis (31 proc.) teigia nei pasitikintys ja, nei nepasitikintys, ir 14,4 proc. šia informacija nepasitiki³⁴ (žr. lentelę Nr. 29, 5 priede).

Kiek daugiau nei trečdalis respondentų (37 proc.) teigė pasitikintys informacija apie sutrikusios psichikos asmenis, skelbiama žiniasklaidoje, toks pats skaičius (37 proc.) teigė ja nei pasitikintys, nei nepasitikintys ir nepasitikėjo mažiau nei dešimtadalis (8 proc.) respondentų. Taigi žiniasklaidoje skelbiama informacija apie sutrikusios psichikos asmenis pasitikima mažiau nei žiniasklaida apskritai, tačiau yra mažiau ir kritiškų žiniasklaidos vartotojų, kurie visai nepasitiki tokia informacija.

³⁴ Analogiškas tendencijas rodo ir kiti šios srities tyrimai: iki 2001 m. pasitikėjimo lygis Lietuvos žiniasklaida svyravo tarp 60–70 proc., o 1999 m. bendro Europos „Vertybių tyrimo“ metu Lietuvoje spauda pasitikėta labiau nei bet kurioje kitoje Europos šalyje. 2004 m. po prezidento skandalo pasitikėjimas žiniasklaida smuko iki 45 proc., tuomet Lietuva šiuo požiūriu užėmė 11–22 vietą Europoje. Vėlesni Eurobarometro tyrimai rodo, kad radijas ir televizija iš esmės atgavo turėtą pasitikėjimą, pasitikėjimas spauda išlieka apie 50 proc. 2009 m. sausio mėn. „Vilmorus“ tyrimo duomenimis, žiniasklaida pasitiki mažiau nei pusė gyventojų – 42 proc.

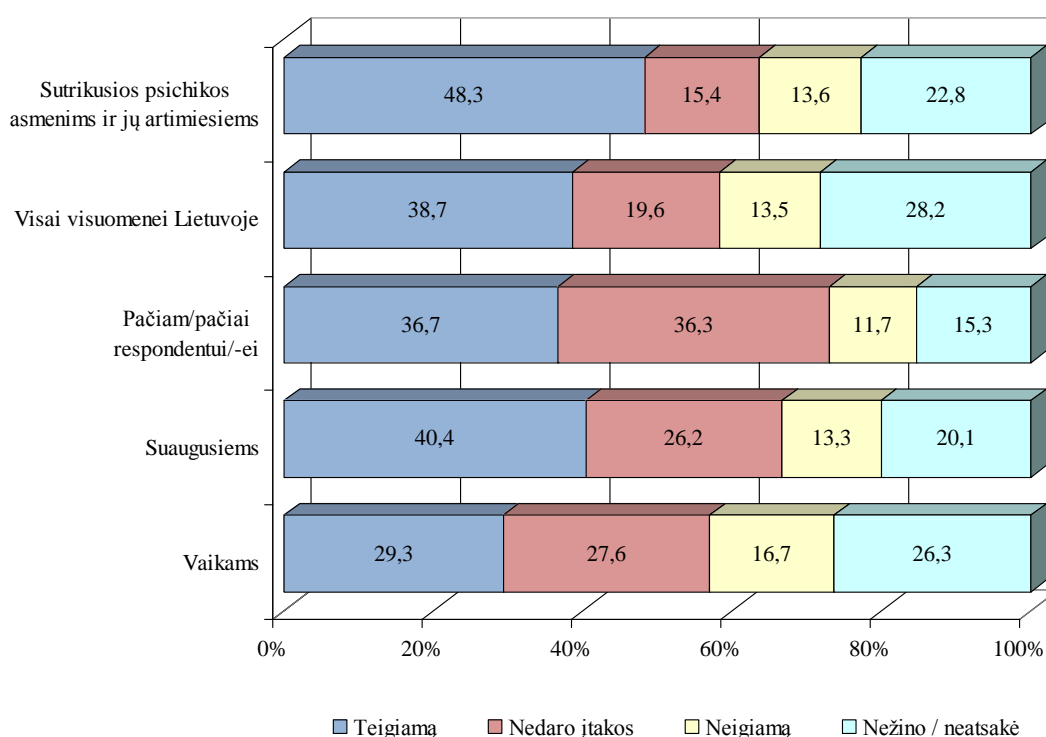
Paprašyti įvardyti žiniasklaidos pateikiamos informacijos apie sutrikusios psichikos asmenų vykdomus nusikaltimus įtaką (žr. lentelę Nr. 27, 5 priede) daugiau nei pusė visuomenės nuomonės apklausos respondentų akcentavo neigiamą tokios informacijos įtaką kiekvienai visuomenės grupei – vaikams (65 proc.), sutrikusios psichikos asmenims ir jų artimiesiems (58 proc.), visai Lietuvos visuomenei (56 proc.), suaugusiems (55 proc.) ir pačiam apklaustajam (50 proc.). Mažiausiai šios neigiamos informacijos pažeidžiami jautėsi patys respondentai (36 proc.) ir suaugusieji (26 proc.), labiausiai veikiami – sutrikusios psichikos asmenys ir jų artimieji (13 proc.), visa visuomenė ir vaikai (po 15 proc.). Respondentų vertinimai iliustruojami žemiau esančiame paveiksle:

4 pav. Informacijos apie sutrikusios psichikos asmenų įvykdytus nusikaltimus įtakos vertinimas (proc.)

Paprašyti įvertinti žiniasklaidos pateikiamos informacijos apie sutrikusios psichikos asmenų pasiekimus (teigiamo pobūdžio informacijos) (žr. lentelę Nr. 28, 5 priede) įtaką respondentai itin akcentavo jos reikšmę sutrikusios psichikos asmenims ir jų artimiesiems (48 proc.), apklaustųjų nuomone, tokia

informacija mažiausiai teigiamos įtakos daro vaikams (29 proc.). Pastebėtina, kad, dalies respondentų įsitikinimu, teigiama informacija apie sutrikusios psichikos asmenų pasiekimus turi ir neigiamą poveikį: labiausiai vaikams (17 proc.), sutrikusios psichikos asmenims ir jų artimiesiems (14 proc.), visai visuomenei ir suaugusiems asmenims (po 13 proc.). Kaip ir neigiamos informacijos atveju, mažiausiai teigiama informacija veikia pačius respondentus – 36 proc. Respondentų vertinimai iliustruojami žemiau esančiame paveiksle:

5 pav. Informacijos apie sutrikusios psichikos asmenų pasiekimus įtakos vertinimas (proc.)

Gana dideli skirtumai tarp to, kad respondentai save vertina kaip mažiau paveikius, palyginti su visa visuomene ir suaugusiaisiais, kaip atskiromis grupėmis, kelia klausimą apie respondentų savikritiškumą ir žiniasklaidos jiems daromo poveikio suvokimą. Stebina tai, kad vidutiniškai 15 proc. respondentų mano, jog informacija apie sutrikusios psichikos asmenų pasiekimus, gali daryti neigiamą įtaką visoms visuomenės grupėms. Šio tyrimo

metu nebuvo detalizuota, kas yra teigiama ir kas yra neigiama įtaka, todėl šiuos duomenis sunku plačiau interpretuoti, tačiau daroma prielaida, kad duomenys atspindi principines negatyvias nuostatas sutrikusios psichikos asmenų atžvilgiu, netgi pastariesiems esant pozityviame kontekste.

Visuomenės apklausos respondentų taip pat buvo prašoma įvertinti (nuo „visiškai sutinku“ iki „visiškai nesutinku“) keturis teiginius apie naujienų žiniasklaidos pateikiamos informacijos poveikį. Teiginiai suformuluoti taip – žiniasklaidoje pateikiama informacija apie sutrikusios psichikos asmenis: padeda suprasti tokius asmenis; gąsdina ir verčia jų vengti; sukelia jiems gailesčio jausmą; formuoja realybės neatitinkantį jų vaizdą. Daugiausiai respondentų (48 proc.) akcentavo informacijos sukeliama gailestį tokiems asmenims, 45 proc. nurodė jos reikšmę padedant geriau juos suprasti. Teiginiui, kad ši informacija gąsdina ir verčia vengti, pritarė daugiau nei trečdalis (36 proc.) respondentų ir 15 proc. jam nepritarė. Teiginiui, kad žiniasklaidos pateikiama informacija kuria tikrovės neatitinkantį sutrikusios psichikos asmenų vaizdinį nepritarė 20 proc. respondentų ir 15 proc. pritarė. Atsakymų pasiskirstymas pateikiamas žemiau esančioje lentelėje.

12 lentelė. Naujienų žiniasklaidos pateikiamos informacijos apie sutrikusios psichikos asmenis vertinimas

Žiniasklaidos naujienose pateikiama informacija apie sutrikusios psichikos asmenis:	Sutinku		Nei taip, nei ne		Nesutinku		Nežino / neatsakė	
	N	%	N	%	N	%	N	%
padeda geriau juos suprasti	455	45,4	338	33,7	111	11,1	98	9,8
gąsdina ir verčia jų vengti	364	36,3	388	38,7	151	15,1	99	9,9
sukelia jiems gailestį	483	48,2	345	34,4	74	7,4	100	10,0
pateikia neatitinkantį tikrovės vaizdą apie sutrikusios psichikos asmenis	152	15,2	455	45,4	195	19,5	200	20,0

Fokus grupės dalyviai paprašyti išsakyti savo nuomonę, kaip jie vertina žiniasklaidoje pastebimus savo grupės asmenų vaizdinius teigė, kad jie pasigenda objektyvių sutrikusios psichikos asmenų ir pačių sutrikimų vaizdinių, taip pat konkrečios informacijos, kuri būtų naudinga ir patiems

sutrikusios psichikos asmenims, ir jų artimiesiems, ir visai visuomenei, cit.: „bet jeigu ranką prie širdies pridėjus ten nieko ypatingo nerašo, o jei ir rašo tai ta informacija yra bendro turinio apie psichikos ligonius, bet aiškiai nepasako iš kur, kas ir kaip visa tai atsirado.“

Visuomenės labai pasigendama adekvačios, specializuotos informacijos apie sutrikusios psichikos asmenis, psichikos sveikatą, nestereotipinio mąstymo, tolerancijos, suvokimo apie psichikos sutrikimų specifika: „štai palyginu ligas (...) mano akimis žiniasklaidos (...) yra vėžiu sergančių problema labai iškelta ir yra visuomenės skaudulys, o mes (...) esame nenormalūs.“ Sutrikusios psichikos asmenys su tam tikru pavydu ir priešišku (kartu – tolerancijos stygiumi) teigė pastebintys socialines akcijas, skatinančias toleranciją kitų pažeidžiamų socialinių grupių atžvilgiu: „šiuomet labai populiaru, kaip jis, nuu... kai vyras – vyrą, moteris – moterį, tai apie šitą kalba labai daug pozityviai, (...) matau va tokį plakatą, keturios širdys, ten stotelėse, (...) ir skaitau: mes visi vienodi, (...) pasirodo taip, mes palaikome pirmiausia pedofilus, homoseksualus, jie pasirodo vienodi, pas juos tokia pati širdis o mes, suprantate, mus kastruoti nori...“

Fokus grupės nariai taip pat konstatavo, kad „visuomenės požiūris į psichikos ligonius yra neteisingas ir klaidingas“, ypač kritikavo jo vienpusiškumą, orientaciją į neigiamas sutrikimo puses – pavojingumą, agresiją, nesavarankiškumą, tapimą išlaikytiniu ir pan.: „čia yra klišės – psichinis ligonis, durnelis, baltas bilietas. Viskas.“ Juntamas didelis alternatyvių konstruktų ir informacijos sklaidos poreikis: „Šviesti žmones visą visuomenę, kad psichiniai ligoniai nėra pavojingi, nėra; reikia žmones visą visuomenę šviesti, bet tikrai (...) daug yra neigiamų dalykų šitoj ligoj, bet yra ir teigiamų. Žmogus paprasčiausiai (...) gyvenimą kitaip gal pažįsta (...), bet jis yra irgi žmogus ir jį reikia gerbti ir mylėti.“

Kita vertus, šios grupės nariai manė, jog į psichikos sutrikimus atkreipiamas specifinis dėmesys, nes žurnalistams tai yra dėkinga, sensacijų teikianti tema, todėl nesibodima paminti žurnalisto etikos reikalavimų, manipuluojama diagnozėmis, pažeidžiamas privatumas. Grupės dalyviai teigė

besijaučiantys įkaitais žurnalistų siekio bet kokia kaina pritraukti kuo daugiau skaitytojų, sukurti sensaciją: „žiniasklaida (...) yra verslo įmonės, jie irgi yra suinteresuoti savo reitingais, savo pardavimais ir jie nebūtinai turi vaizduoti objektyvią informaciją ir jie gali iškreipti faktus dėl savo reitingų, dėl savo pelno.“

Dar kartą papildomai paklausti apie teigiamo pobūdžio istorijas žiniasklaidoje ir jų poveikį, fokus grupės dalyviai įvardijo prisimeną teigiamos informacijos žiniasklaidoje psichikos sveikatos temomis: „pavyzdžiui, vasarą, kai vyksta sporto šventės, (...) neįgaliųjų dienos, tai žiniasklaida ateina ir (...) pozityviai parašo, kad vyksta (...) šventės, anksčiau (...) pati žiniasklaida nesidomėdavo, o dabar domisi“, tačiau tokios informacijos poveikio apibūdinti negalėjo.

4.2.2.2. Žurnalistų, rašančių apie sutrikusios psichikos asmenis, etinių įsipareigojimų vertinimas visuomenės požiūriu

Analizuojant žiniasklaidos publikacijų turinį buvo pastebėta, kad turinys ne visada atitinka Žurnalistų etikos kodekso normas. Todėl visuomenės apklausos respondentų buvo prašoma įvertinti tokius teiginius: ar rašydami apie sutrikusios psichikos asmenis žurnalistai turėtų saugoti jų privatumą labiau nei kitų visuomenės narių; ar turėtų atsiklausti jų ar jų atstovų nuomonės aprašomais klausimais; ar turėtų naudoti sutrikusios psichikos asmenį leidžiančią identifikuoti informaciją; nereikšti spėjimų apie asmens psichikos būklę neturėdami tai pagrindžiančios faktinės informacijos; visada informuoti visuomenę, jeigu nusikaltimą įvykdė sutrikusios psichikos asmuo; įvertinti pateikiamos informacijos įtaką aprašomam sutrikusios psichikos asmeniui ar jo šeimos nariams. Atsakymų pasiskirstymas pateikiamas 13 lentelėje.

Vertindami tai, kaip žurnalistai rašo apie sutrikusios psichikos asmenis, dauguma respondentų pritarė teiginiams, kad žurnalistams neturint įrodymų apie asmens psichikos sveikatos būklę nederėtų reikšti savo spėlionių (79 proc.); reikėtų įvertinti tokios informacijos sklaidos įtaką pačiam asmeniui ir jo artimiesiems (75 proc.); atsiklausti sutrikusios psichikos asmens nuomonės

aptariama tema (69 proc.); nenaudoti asmenį atpažinti leidžiančios informacijos (68 proc.), saugoti jų privatumą labiau nei kitų visuomenės narių (60 proc.). Tačiau, nepaisant deklaruojamo pritarimo šiems teiginiams, atskleidžiantiems toleranciją ir pagarbą sutrikusios psichikos asmenims, du trečdaliai respondentų (66 proc.) pageidautų, kad žurnalistai nurodytų, jog aprašomą nusikaltimą įvykdė sutrikusios psichikos asmuo.

13 lentelė. *Žurnalistų etinių įsipareigojimų, rašant apie sutrikusios psichikos asmenis, vertinimas*

Teiginys	Sutinku		Nei taip, nei ne		Nesutinku		Nežino / neatsakė	
	N	%	N	%	N	%	N	%
Jų privatumą žurnalistai turėtų saugoti labiau nei kitų visuomenės narių	606	60,5	213	21,3	118	11,8	65	6,5
Rašydami apie juos žurnalistai turėtų atsiklausti jų pačių ar jų atstovų nuomonės pristatoma tema	688	68,7	168	16,8	79	7,9	67	6,7
Rašydami apie tokį asmenį žurnalistai neturėtų naudoti jį atpažinti leidžiančią informaciją (vardo, pavardės, gyvenamos vietos, jo nuotraukų ar pan.)	683	68,2	170	17,0	79	7,9	70	7,0
Jei žurnalistai neturi įrodymų, kad asmuo serga psichikos liga, tai, rašydami apie jį, neturėtų reikšti savo spėjimų apie galimą ligą	791	78,9	29	12,9	23	2,3	59	5,9
Žurnalistai visada turi nurodyti, kad aprašomą nusikaltimą įvykdė sutrikusios psichikos asmuo	657	65,6	206	20,6	64	6,4	75	7,5
Prieš rašydami apie tokį asmenį, žurnalistai turėtų įvertinti, kokią įtaką tai gali padaryti pačiam asmeniui ir jo artimųjų gyvenimui	754	75,2	158	15,8	30	3,0	60	6,0

Tokie duomenys sudaro prielaidas manyti, kad visuomenė tik linksta viešai deklaruoti socialiai korektiškas nuostatas sutrikusios psichikos asmenų atžvilgiu, tačiau jos iš esmės nėra priimtinos ir abejotina, ar būtų taikomos susidūrus su realiais sutrikusios psichikos asmenimis.

Fokus grupės dalyviai atsakė į klausimą dėl žurnalisto teisės ar pareigos informuoti skaitytoją / žiūrovą, jeigu jis turi objektyvios informacijos apie

nusikaltimą įvykdžiusio asmens psichikos būklę. Atsakant į šį klausimą nuomonės išsiskyrė. Vis dėlto žurnalisto pareiga visapusiškai nušviesti įvykius pasirodė ne tokia reikšminga kaip asmens privatumo saugojimas: „šiuo atveju aš manau, kad neturėtų rašyti žurnalistas, kad žmogus (...) serga psichikos liga, nes (...) jeigu padarytų kas nors (...) nusikaltimą sakykim ten su odos liga, tai to tikriausiai nerašytų. (...) Reikia išsiaiškinti [ar – aut. past.] iš tikrųjų ta psichikos liga įtakojo tą tokį elgesį žmogaus, gal visai čia buvo nu ta priežastis to elgesio visai ne psichikos liga gal sveikas žmogus tokioj situacijoje irgi taip sureaguotų.“

4.2.3. Žiniasklaidos aprašomų sutrikusios psichikos asmenų įvykdytų nusikaltimų pobūdis ir aukos

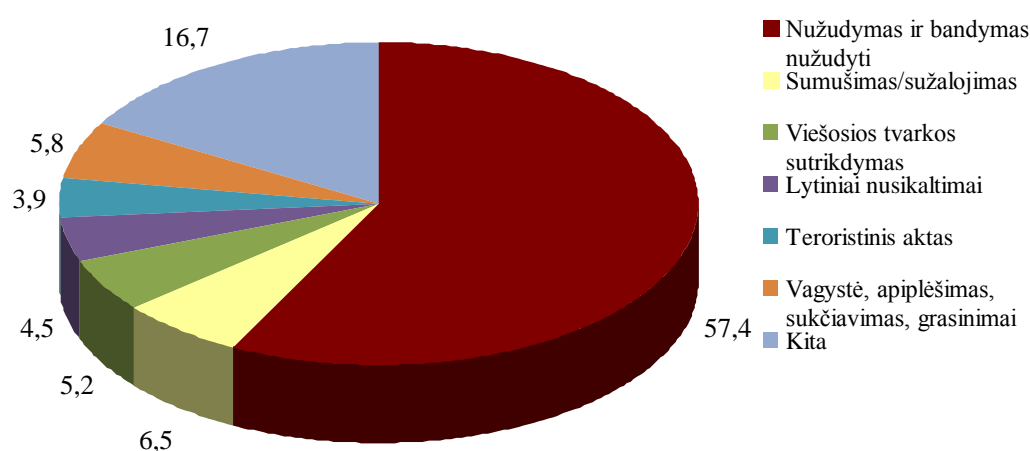
Įvertinus tai, kad:

- Daugiausia (25 proc.) visų publikacijų buvo nusikaltimams / kriminalams skirtose rubrikose;
- Didžiausios dalies (40 proc.) publikacijų pagrindinė tema buvo nusikaltimai;
- Dažniausiais informacijos šaltiniais buvo teisėtvarkos pareigūnai (18 proc.);
- Antroji pagal dažnį, po pačių publikaciją rengiančių žurnalistų, diagnostinį vaidmenį prisiimančių asmenų kategorija buvo teisėtvarkos pareigūnai (13 proc.);
- Sutrikusios psichikos asmuo įvykdė ar buvo įtariamas įvykdęs nusikaltimą 37 proc. publikacijų;

galima teigti, kad tirtoje žiniasklaidoje vyrauja kriminalinis sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių kūrimo diskursas. Todėl buvo išsamiau analizuota kokie nusikaltimai, tikrai ar tariamai įvykdyti sutrikusios psichikos asmenų, susilaukia daugiausia žiniasklaidos dėmesio. Tam tikslui iš visos tyrimo imties buvo atrinktos tos publikacijos, kurių pagrindinė tema buvo nusikaltimai, be to,

jose aprašomas sutrikusios psichikos asmuo įvykdė ar buvo įtariamas įvykdęs nusikaltimą. Tokių publikacijų rasta 155 (33 proc. visų publikacijų). Toliau darbe pagal šiuos du kriterijus atrinktos publikacijos apibendrintai vadinamos kriminalinio diskurso publikacijomis³⁵.

Kriminalinio diskurso publikacijos buvo analizuotos siekiant išsiaiškinti, kokio pobūdžio nusikaltimai jose dažniausiai aprašomi. Jų pasiskirstymas pateikiamas žemiau esančiame paveiksle.

6 paveikslas. Sutrikusios psichikos asmenų įvykdyti ar tariamai įvykdyti nusikaltimai (proc.)

Iš pateiktų duomenų matyti, kad žiniasklaidoje dažniausiai aprašomi žiauriausi smurtiniai nusikaltimai, kuriuos įvykdė ar įtariami įvykdę sutrikusios psichikos asmenys, – nužudymus ar pasikėsinimus nužudyti. Visų nusikaltimų aukomis ar nukentėjusiais asmenimis dažniausiai įvardijamai pašaliniai, artimais ryšiais su sutrikusios psichikos žmogumi nesusiję asmenys (žr. lentelę Nr. 12, priede 5). Tokių yra 54 proc. Šeimos nariai yra antroji aukų ar nukentėjusių asmenų kategorija (27 proc.), iš jų 16 proc. yra pilnamečiai ir 12 proc. nepilnamečiai asmenys. Rečiausi kaip nukentėję nuo sutrikusios

³⁵ Psichikos sutrikimų kaip ligotumo bei jų gydymo temų publikacijos apibendrintai vadinamos medicininio diskurso publikacijomis.

psichikos asmenų ar tapę jų įvykdytų nusikaltimų aukomis įvardijami jų kaimynai – 3 proc. visų nukentėjusiųjų.

Atskirai analizuojant tik dažniausiai aprašomus nusikaltimus – pasikėsinimus nužudyti arba nužudymus, aukos analogiškai dažniausiai yra pašaliniai, artimais ryšiais su sutrikusios psichikos žmogumi nesusiję asmenys – 83 proc. pasikėsinimų nužudyti ir 62 proc. nužudymų atveju, bei sutrikusios psichikos asmens šeimos nariai – 17 proc. pasikėsinimų nužudyti ir 31 proc. nužudymų atveju.

Sutrikusios psichikos asmenys aprašomų nusikaltimų aukomis ar nukentėjusiais buvo 8 proc. kriminalinio diskurso publikacijų atveju.

Penktadalyje, 21 proc. (32 publikacijos), tokio pobūdžio publikacijų asmens psichikos sutrikimai ir konkrečios jų simptomų apraiškos buvo nurodomas kaip pagrindinė priežastis, lėmusi nusikaltimą (pvz., haliucinacijos, balsai liepę nužudyti ir pan.), arba tiesiog teigiama, kad nusikaltimo įvykdymą lėmė asmens psichikos sutrikimai, nepateikiant tai pagrindžiančios informacijos ar faktų. Šiose 32-jose publikacijose asmenys, identifikavę, kad aprašomas veikėjas yra sutrikusios psichikos, dažniausiai buvo teisėtvarkos sistemos pareigūnai (38 proc.) ir patys žurnalistai (31 proc.), nei vienu, nei kitu atveju nepateikiantys informacijos, jog taip teigiama remiantis oficialiomis medicininėmis išvadomis. Psichiatrai ar kitos srities gydytojai šių publikacijų informacijos šaltiniai buvo 22 proc. atvejų (7 publikacijos).

Fokus grupėje dalyvavę asmenys įvardijo, kad juos ypač skaudina tai, jog jie siejami su nusikaltimais ir konstruojamas tendencingas jų, kaip linkusių nusikalsti asmenų, vaizdinys. Juk įvairiose Vakarų šalyse atlikti tyrimai rodo, kad sutrikusios psichikos asmenys yra linkę nusikalsti mažiau negu „sveikoji“ visuomenės dalis, tačiau jie daug dažniau tampa nusikaltimų aukomis:

- 3 proc. visuomenės narių tampa smurto aukomis, o sutrikusios psichikos asmenys tokių nusikaltimų aukomis tampa 8 proc.;
- sunkių psichikos sutrikimų patiriančių asmenų, nepiktnaudžiaujančių alkoholiu ar narkotinėmis medžiagomis, smurtinių veiksmų apraiškų

lygis nesiskiria nuo bendrosios populiacijos dalies, kuri taip pat nepiktnaudžiauja minėtomis medžiagomis;

- sutrikusios psichikos asmenų smurtinių veikslių aukomis dažniausiai tampa jų šeimos nariai ir smurtiniai veiksmai įvykdomi namuose. Tyrimų duomenys rodo, kad tokius smurtinius veiksmus dažnai lemia socialinio gyvenimo sąlygos, artimiausių socialinių ryšių pobūdis ir kokybė;
- iš psichiatrinių institucijų išrašyti asmenys rečiau linkę užpulti nepažįstamus asmenis gatvėje (11 proc.), palyginti su „sveikaisiais“ užpuolikais (22 proc.) (Stuart 2006);
- Australijoje, palyginti su visa visuomene, nusikalstamumo paplitimas tarp sutrikusios psichikos asmenų sudaro 4 proc. (Henderson 2005);
- Jungtinės Karalystės Sveikatos departamento pateikiamoje ataskaitoje nurodoma, kad 1999 metais tik 8 proc. nužudymų Anglijoje ir Velse padarė sutrikusios psichikos asmenys (Anderson 2003);
- JAV atliktų tyrimų duomenys rodo, kad šioje šalyje tik 3–5 proc. visų smurtinių nusikaltimų įvykdo sutrikusios psichikos asmenys (Roth Edney 2004).

Fokus grupės dalyviai teigė: *„nors iš tikrųjų pagal procentą žiūrėti, tai labai nedidelis procentas žmogaus su psichine negalia padaro nusikaltimų, bet kai paklausai [žiniasklaidos – aut. past.] iš pradžių, tai tada atrodo, kad kas antras žudikas, kas antras žudikas, kas trečias ten dar kažkoks tai...“* Žurnalistai ne tik klysta – paskleidę klaidingą žinią apie neva sutrikusios psichikos asmens padarytą nusikaltimą, jie neatsiprašo, neinformuoja visuomenės apie tai, kad suklydo nurodydami psichiatrinę diagnozę: *„iš karto pabrėžia, kad vat su psichikos negalia vat tą ir tą padarė jau ten toks siaubūnas, o iš tikrųjų (...), kad nėra taip, kad žmogus kaltas, kad paskui atsiprašom, čia vat visai burbulas buvo išplėstas. Taip nėra, jokio atsiprašymo niekada nesulauksi.“*

4.2.4. Sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių konstravimui žiniasklaidos naudojamų diskursų analizės apibendrinimas ir interpretacija

Šiame darbo skyriuje duomenys analizuoti atsižvelgiant į 1.2, 2.2, 3.2 tyrimo uždavinius ir ginamus darbo teiginius. Galima tvirtinti, kad prisidėdama prie savo auditorijos socialinio pasaulio sampratos konstravimo, tirtoji žiniasklaida sutrikusios psichikos asmenų keliamą pavojų ir ligotumą, tyrimo imtyje vyraujančias temas, vertina kaip svarbiausias. Nusikaltimų ir psichikos sutrikimų kaip ligotumo (tiek apie psichikos sutrikimų simptomatiką, tiek apie jų gydymą) temų vyravimas (šios trys temos bendrai sudaro 58 proc. visų publikacijų) tirtoje žiniasklaidoje pabrėžia du dalykus: sutrikusios psichikos asmenų stigmatizavimo apraiškas bei vyraujančius kriminalinį ir medicininį diskursus.

Vakarų šalyse atliktų tyrimų rezultatai rodo, kad naujienų žiniasklaida, pateikdama savo auditorijai informaciją apie psichikos sveikatą, yra linkusi tai daryti pasirinkdama tuos įvykius ir istorijas, kuriose psichikos sutrikimai siejami su smurtu ir nusikaltimais (Shain ir Phillips 1991; Glasgow Media Group³⁶ 1995; Wahl 2004; ir kiti). Tokia pat tendencija kaip vyraujanti nustatyta ir šio tyrimo metu analizuotoje lietuviškoje žiniasklaidoje. Dauguma publikacijų, kuriose vienaip ar kitaip kalbama apie psichikos sutrikimus ar psichikos sveikatą, buvo parašytos naujienų pranešimų ir trumpų žinučių žanrais, publikuotos nusikaltimams ar kriminalams skirtose laikraščių dalyse, jų pagrindinė tema buvo nusikaltimai, o pagrindinis veikėjas – sutrikusios psichikos asmuo.

Tirtosios žiniasklaidos publikacijų dominavimas nusikaltimams skirtose rubrikose ir nusikaltimų temų gausa bei tai, kad tokią informacijos lokalizaciją ir tematiką dažniausiai ir pastebi ir visi visuomenės nariai, ir konkrečiai sutrikusios psichikos asmenys, leidžia teigti, jog Lietuvos žiniasklaidoje vyrauja kriminalinis sutrikusios psichikos asmenų vaizdavimo diskursas.

³⁶ Tyrimų rezultatai publikuoti G. Philo redaguotoje The Glasgow Media Group knygoje „Media and Mental Distress“, 1996, Longman.

Žiniasklaidos vartojamų terminų specifika yra dar vieno glaudžiai susijusio su įvardytuoju, medicininio diskurso, kriterijus. Tiesioginės ir netiesioginės žiniasklaidos pateikiamos sąsajos tarp psichikos sutrikimų ir nusikaltimų gali būti vertinamos kaip sutrikusios psichikos asmenų stigmatizacijos požymis.

Tiek statistiniai, tiek moksliniai įvairių užsienio šalių tyrimų duomenys rodo, kad bendroje nusikalstamumo statistikoje psichikos sutrikimų turinčių asmenų padarytų nusikaltimų dalis nėra didelė. Kur kas didesniais nusikalstamumą lemiančiais veiksniais laikomi piktnaudžiavimas alkoholiu ar psichotropinėmis medžiagomis, lengvai prieinami ginklai, lytis, jaunas amžius ir žemas socioekonominis statusas, o ne psichikos sutrikimai (Stuart 2003). Toks žiniasklaidos požiūris formuoja klaidingą nuomonę apie smurto visuomenėje priežastis ir jų sprendimą. Didelis viešas sutrikusios psichikos asmenų, *beveik vien tik* kaip vykdančių nusikaltimus, matomumas ir tai, kad žiniasklaida sieja nusikaltimo priežastis su psichikos sutrikimais, lemia visuomenės nuomonę, jog nusikaltimus įvykdo dažniausiai būtent sutrikusios psichikos asmenys. Apie tai, kad kiti veiksniai turi kur kas didesnę įtaką smurtui visuomenėje nei psichikos ligos, nebegalvojama. Smurto problema pradedama suvokti kaip psichiatrinė, o ne visuomeninė. Dėl šios priežasties pradedamos riboti sergančiųjų psichikos ligomis teisės, o nusikalstamumo lygis dėl to nesumažėja (Wahl 2004, 61).

Tačiau tirtose publikacijose pateikiama informacija žiniasklaidos priemonių auditorijai sukuria kitokį įspūdį, nei rodo tyrimų duomenys, ji įtvirtina požiūrį, jog sutrikusios psichikos asmenys yra viena iš pagrindinių grupių, įvykdančių nusikaltimus, o psichikos sutrikimai yra juos lemiantis veiksnys. Kriminalinio diskurso imtyje tebuvo viena publikacija, kurioje bandyta įvertinti pateikiamą informaciją atsižvelgiant į realią situaciją, t. y. pateikiant statistinius ir mokslinių tyrimų duomenis apie sutrikusios psichikos asmenų nusikalstamumo lygį.

Stigmatizacijos ir iš jos kylančių realių veiksmų – sutrikusios psichikos asmenų diskriminacijos – riziką didina tai, kad didelėje dalyje publikacijų sutrikusios psichikos asmenys identifikuojami vardu ir pavarde. Rašant apie

sutrikusios psichikos asmenis net ir ne kriminaliniame kontekste jų tapatybės atskleidimas padidina tiesioginės jų pačių ir jų šeimos narių bei artimųjų diskriminacijos riziką: iš kaimynų, ieškant darbo, gaunant įvairias paslaugas ir t. t. Negatyvi tendencija yra tai, kad ypač dažnai sutrikusios psichikos asmenys yra identifikuojami publikacijose apie nusikaltimus, kai sutrikusios psichikos asmenys yra pagrindiniai tokių publikacijų veikėjai. Tokiais atvejais šie žmonės yra nuteisiami anksčiau, negu tai padaro teismas, ir jiems klijuojama dviguba etiketė – nusikaltėlio ir sutrikusios psichikos asmens. Aprašant nusikaltimus informacijos, kad *įtariamas* nusikaltimą įvykdęs asmuo *tariamai* turi psichikos sutrikimų, pateikimas vargu ar gali būti vadintinas visuomenės informavimu. Tai greičiau galima interpretuoti kaip visuomenės gąsdinimą. Tai, kaip ir kas yra rašoma apie psichikos sutrikimų patiriančius asmenis, formuoja realybės neatitinkantį šių sutrikimų supratimą.

Dažna sutrikusios psichikos asmenų identifikavimo praktika žiniasklaidoje yra vienas veiksnių, kodėl patys sutrikusios psichikos asmenys nėra linkę viešai ginti savo teises. Kaip rodo fokus grupės metu surinkta informacija, sutrikusios psichikos asmenys ir jų šeimos nariai nenori būti identifikuojami žiniasklaidoje būtent dėl patyčių, diskriminacijos grėsmės bei nenoro, kad jų būtų gailimasi.

Kriminalinio diskurso publikacijų analizės duomenys apie aukas ir nukentėjusius asmenis nusikaltimuose, įvykdytuose sutrikusios psichikos asmenų, neatitinka statistinių ir mokslinių tyrimų duomenų apie sutrikusios psichikos asmenų nusikalstamumo ir viktimizacijos lygį. Analizuotoji lietuviška žiniasklaida yra linkusi neadekvačiai ir iškreipdama proporcijas vaizduoti sutrikusios psichikos asmenų keliamą grėsmę nepažįstamiems žmonėms viešose vietose. Publikacijų, kuriose nepažįstami asmenys minimi kaip nukentėję ar aukos, rasta du kartus daugiau, negu tyrimais nustatyta, kad jų realiai įvykdo sutrikusios psichikos asmenys. Tokia tendencija ypač ryški, kai aprašomi pasikėsinimai nužudyti ar nužudymai. Tai suponuoja ryšį tarp psichikos sutrikimų ir nekontroliuojamo polinkio į smurtą ir agresiją nepažįstamų žmonių atžvilgiu. Tokios sutrikusios psichikos asmenų

vaizdavimo tendencijos skatina visuomenės baimę šių žmonių atžvilgiu. Todėl, pasak O. Wahlo, visuomenė norėdama apsisaugoti gali būti linkusi pritarti sutrikusios psichikos asmenų teisių ir laisvių suvaržymams, jų izoliavimui specialiose institucijose, gydymo prieš asmens valią taikymui (Wahl 2003; 1596).

Tokio pobūdžio publikacijos, iš esmės neatitinkančios realios situacijos, nepateikiančios auditorijai alternatyvios informacijos, ypač žalingai veikia sutrikusios psichikos asmenų visuomeninių vaizdinių formavimąsi bei tų vaizdinių lemiamas jų integracijos galimybes. Tai, remdamiesi savo patirtimi, patvirtino ir fokus grupės dalyviai.

Įdomu tai, kad pačių sutrikusios psichikos asmenų vaizdavimas kaip nusikaltimų aukų ar nukentėjusiųjų atitinka tyrimais nustatytas tendencijas. Tačiau, turint omenyje šios grupės patiriamos stigmatizacijos mastą ir dėl jos, kaip vienos iš priežasčių, turimas mažesnes galimybes apginti savo teises, norėtusi, kad publikacijų, kuriose atkreipiamas dėmesys į tai, kad publikacijų, informuojančių apie tai, jog sutrikusios psichikos asmenys tampa nusikaltimų aukomis, proporcija būtų didesnė, palyginti su publikacijų, kuriose aprašomi jų įvykdyti nusikaltimai, skaičiumi. Sutrikusios psichikos asmenys nukenčia nuo nusikaltimų ar tampa jų aukomis du kartus dažniau nei kiti visuomenės nariai, tačiau žiniasklaidos kuriamame paveiksle ši proporcija yra atvirkščia.

Su kriminaliniu diskursu glaudžiai susijęs ir antrasis, medicininis diskursas. Šis diskursas yra labiau latentinio pobūdžio, jį nėra lengva išskirti, nes analizuotoje žiniasklaidoje praktiškai nėra alternatyvaus, psichosocialinio diskurso požymių, kuris leistų kvestionuoti vyraujančią kalbos pobūdį. Tai, kad analizuotose publikacijose dažniausiai vartojami medicininio pobūdžio terminai, o aprašant sutrikusios psichikos asmenis dominuoja jų ligos apraiškų, neįgalumo, problemiško apibūdinimai, vertintina kaip medicininio diskurso rodikliai. Beveik vien tik medicininės kilmės terminų vartojimas rodo, kaip stipriai visuomenėje ir žiniasklaidoje paplitusi ir giliai internalizuota medicininė psichikos sutrikimų samprata. Vos 9 proc. publikacijų vengiama vartoti tokios kilmės terminus ir ieškoma kitų raiškos būdų rašant psichikos

sveikatos/sutrikimų tematikos klausimais. Tai, kad antroji pagal gausumą analizuotų publikacijų pagrindinė tema buvo sutrikusios psichikos asmenų ligotumo bei jų gydymo aspektai, yra dar vienas medicininio diskurso požymis.

Galima daryti prielaidą, kad tai, kokiais šaltiniais žiniasklaidoje dažniausiai remiamasi rašant psichikos sveikatos ar sutrikimų temomis, nurodo: (a) kokie šaltiniai žurnalistams yra lengviausiai pasiekiami be papildomų laiko, žmoniškųjų ar finansinių resursų, (b) ką žurnalistai traktuoja kaip tinkamus informacijos šaltinius rašant šia tema, t. y. kas bent iš dalies yra laikoma žinių apie psichikos sutrikimus ir juos patiriančius asmenis šaltiniais ir savo ruožtu žinojimo konstruotojais. Dažniausiai tirtos žiniasklaidos priemonių informacijos šaltiniai buvo teisėtvarkos sistemos pareigūnai, patys žurnalistai, kurie nenurodydavo, iš kur gavo pateikiamą informaciją, ir dvigubai už juos rečiau – gydytojai psichiatrai. Tokie vyraujantys informacijos šaltiniai yra dar viena priežastis, lemianti vyraujančią analizuojamų publikacijų kriminalinį ir medicininį diskursus. Natūralu, kad teisėtvarkos sistemos pareigūnai aprašomus įvykius vertins iš savo profesinių pozicijų ir pateiks argumentus, faktus ir apibūdinimus, sietinus su kriminaliniu diskursu. Tą patį galima pasakyti ir apie psichiatrų pateikiamą informaciją – ji taip pat bus pateikiama specifiniu rakursu, remiantis turimu išsilavinimu, žiniomis ir patirtimi. Mažai tikėtina, kad psichikos sveikatos ar sutrikimų tematika rašantys žurnalistai turi gilių specifinių žinių apie šią sritį. Todėl galima manyti, kad žurnalistai tik perteikia visuomenėje vyraujančią sampratą bei vaizdinius, neieškodami kitų būdų analizuoti aprašomus įvykius, neieškodami kitų informacijos šaltinių, pasikliaudami poreikiu greitai ir su mažomis sąnaudomis parengti informacinę žinutę, kurią leidinys sutiktų publikuoti. Tokia pozicija tik dar labiau sustiprina stereotipus ir skatina stigmatizacijos procesą.

Tai, kad dažniausiai asmenys įvardijantys, kad publikacijos veikėjas yra sutrikusios psichikos, yra patys publikacijas rengiantys žurnalistai, suponuoja tendenciją psichikos sveikatos ir sutrikimų nevertinti kaip lygiaverčių kitiems susirgimams. Žurnalistai paprastai nesiima diagnozuoti aprašomiems veikėjams diabeto, širdies ligų, vėžinių ir kitų susirgimų, tačiau analizuotose

publikacijose lengvai klijuoja psichikos sutrikimo etiketę. Tai pastebėjo ir patys sutrikusios psichikos asmenys, dalyvavę fokus grupėje. Nusikaltimų temos straipsniuose dažniau nei kitų temų publikacijose žurnalistai buvo labiau linkę prisiimti etiketės klijuotojo vaidmenį – todėl galima manyti, kad tai daroma norint pritraukti daugiau skaitytojų dėmesio rengiamai publikacijai. Tendencija prisiimti šį vaidmenį pastebima ir psichikos sutrikimų kaip ligotumo ir jų gydymo temų publikacijose – tai antra pagal dažnį (po medikų) „diagnostinį“ vaidmenį atliekanti grupė. Galima manyti, kad tokios etikečių klijavimo publikacijose tendencijos skatina sutrikusios psichikos asmenis atriboti nuo „mūsų“, „normalios“ visuomenės bei suvokti kaip svetimą socialinę grupę – „juos“. „Svetimus“ paprasčiau kategorizuoti priklijuojant stereotipinę etiketę bei šitaip atsitolinti nuo jų problematikos, nes ji nėra būdinga „mūsų“ visuomenės nariams.

Oficialių duomenų, statistinių informacijos šaltinių nenurodymas taip pat suponuoja, kad žurnalistai kuria savas įvykių interpretacijas veikiami tų pačių visuomenėje egzistuojančių mitų ir stereotipų apie psichikos sutrikimus. Psichikos sutrikimo etiketė yra ir „receptas“ auditorijai sudominti – visuomenės nariai nori žinoti apie nusikaltimą padariusio asmens psichikos būklę (tokį norą nurodė net du trečdaliai visuomenės nuomonės apklausos respondentų).

Kaip teigia L. Morlandstø (2006), žurnalistai rašydami psichikos (ne)sveikatos temomis laikosi atokiau nuo informacijos šaltinių, turinčių asmeninės psichikos sutrikimų patirties, teikti nuorodas į įvykius, o ne pranešti apie juos. Nustatytų vyraujančių informacijos šaltinių pasiskirstymas ir 4.1. darbo skyriuje minėtas reportažų, aprašytų atvejų gilesnio žurnalistinio tyrimo trūkumas gali būti interpretuojamas kaip šios tendencijos požymis. Ruošiant reportažą žurnalistas turi išvykti iš biuro ir susitikti su žmonėmis įvykio vietoje, kalbėtis su jais, apibūdinti jų socialinę aplinką. Nežymus reportažų skaičius kelia ypač didelį nerimą dėl to, kad daugumos analizuotų publikacijų pagrindinė tema buvo nusikaltimai, o tai, kad beveik visos publikacijos buvo pateiktos vien tik naujienų pranešimų ir trumpų žinučių pavidalu, sudaro

prielaidas vaizduoti sutrikusios psichikos asmenis siaurai, dažniausiai kaip pavojingus nusikaltėlius. Tik retais atvejais sutrikusios psichikos asmuo yra straipsnio, susijusio su psichikos sutrikimų tematika, informacijos šaltinis. Dažniausiai informacijos šaltiniai buvo minėtieji oficialūs asmenys – teisėtvarkos sistemos atstovai, patys žurnalistai ir psichiatrai. Daugeliu atvejų sutrikusios psichikos asmuo neturi galimybių išreikšti savo nuomonę, nes jo nėra klausama, o žurnalistams yra saugiau rinkti informaciją iš oficialių pranešimų, dokumentų bei gydytojų, policininkų, kitų ekspertų negu iš tų, kurie turi daugiau asmeninės patirties, pavyzdžiui, iš sutrikusios psichikos asmenų ar jų šeimos narių.

Dar viena tendencija, kuri taip pat gali būti įvardijama kaip būdas laikytis atokiau nuo psichikos sutrikimų patirties turinčių šaltinių, yra tai, kad tik keletu profesionalių globos ir rūpybos specialistų naudojamosi kaip informacijos šaltiniais. Slaugės, socialiniai darbuotojai ir kiti specialistai paprastai daugiau ir artimiau bendrauja su sutrikusios psichikos asmenimis negu psichiatrai ar policininkai ir dažnai kur kas geriau žino, kaip gyvena sutrikusios psichikos asmenys. Tačiau jų balsas retai girdimas viešai – galbūt profesinė etika jiems draudžia kalbėti, galbūt žurnalistai į juos nesikreipia.

Vertindami žiniasklaidoje pateikiamos informacijos apie sutrikusios psichikos asmenis žiniasklaidos įtaką, visuomenės nuomonės apklausos respondentai save vertino kaip atspariausius žiniasklaidos poveikiui. Respondentai įvardijo esą atsparesni nei suaugusiųjų amžiaus gyventojai ar visa Lietuvos visuomenė. Tai galima interpretuoti kaip savikritiškumo stygių vertinant asmeniškai patiriamą žiniasklaidos poveikį. Atsižvelgiant į anksčiau įvardytą latentinį informacijos apie sutrikusios psichikos asmenis pobūdį, galima daryti prielaidą, kad tikrojo tokios informacijos kiekio žiniasklaidoje nesuvokimas skatina ir mažesnę savikritiškumą.

Žiniasklaidos pateikiamą informaciją apie sutrikusios psichikos asmenis Lietuvos visuomenės nariai labiausiai linkę vertinti kaip keliančią gailestį tokių asmenų atžvilgiu. Gailestis neskatina sutrikusios psichikos asmenų įtraukties, gailestis skatina juos versti globotiniais, rūpintis tokiais asmenimis – taigi

traktuoti juos kaip mažai savarankiškus, o ne lygiaverčius visuomenės narius. Tai galima laikyti dar vienu rodikliu, indikuojančiu, jog žiniasklaidoje pateikiama informacija stigmatizuoja sutrikusios psichikos asmenis. Antroji tendencija, kurią įvardijo visuomenės nuomonės apklausos respondentai tai jog žiniasklaidos pateikiama informacija leidžia geriau suprasti sutrikusios psichikos asmenis. Atsižvelgiant į tai, jog dažniausios publikacijos šiame tyrime buvo apie sutrikusios psichikos asmenų nusikaltimus, galima daryti prielaidą, jog pateikiama informacija nesuteikia galimybių formuoti realią tokių asmenų situaciją atitinkančio supratimo.

Sutrikusios psichikos asmenys jų privatumo išsaugojimą įvardijo kaip labai svarbų etikos aspektą žurnalistams rengiant publikacijas ar reportažus apie jiems atstovaujamą grupę. Visuomenės nariai taip pat deklaravo aukštus etinius reikalavimus žiniasklaidai, kai vaizduojami sutrikusios psichikos asmenys. Tačiau tai, kad du trečdaliai respondentų manė, jog apie nusikaltėlio psichikos sveikatos sutrikimus žiniasklaida visada turėtų pranešti, prieštarauja deklaruotiems aukštiems etikos standartams.

Trečiojoje šio tyrimo dalyje siekiama atskleisti Lietuvos žiniasklaidoje vyraujančių sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių turinį ir ypatumus, sužinoti, ką visuomenė įvardija kaip tokiems asmenims būdingas savybes ar bruožus, palyginti juos su žiniasklaidos pateikiamais vaizdiniais, bei atskleisti, kokia yra sutrikusios psichikos asmenų patirtis, susijusi su žiniasklaidos pateikiamais konstruktais.

4.3. Žiniasklaidos kuriamų sutrikusios psichikos asmenų konstruktu turinys

4.3.1. Sutrikusios psichikos asmenų apibūdinimai

Publikacijos buvo analizuojamos siekiant atskleisti, kaip jose apibūdinami sutrikusios psichikos asmenys – tai galėjo būti tiek būdvardžiai, tiek frazės, tiesiogiai apibūdinančios asmenis, tiek netiesioginiai asmenų apibūdinimai aprašant jų elgesį.

Analizuojant sutrikusios psichikos asmenų apibūdinimus, buvo išskirtos šešios kategorijos, į kurias suskirstyti visi posakiai, būdvardžiai ar frazės, elgesio apibūdinimai, vartojami sutrikusios psichikos asmenims aprašyti. Į apibūdinimų sąrašą nebuvo įtraukti publikacijose įvardijami šių asmenų socialiniai vaidmenys, pastarasis aspektas buvo išskirtas ir analizuotas atskirai. Nenurodančių socialinių vaidmenų apibūdinimų buvo išskirta 589. Didžiausia dalis (37 proc.) apibūdinimų priskirti „ligos simptomų / ligotumo“ kategorijai. Šioje kategorijoje dar galima išskirti kelias dimensijas:

ligos apraiškų apibūdinimai – silpnos sveikatos, sergantis, psichiškai nesveikas, psichikos ligonis, maniakas, girdintis balsus, ištiktas nervinio priepuolio ir pan.;

problemiškumo apibūdinimai – silpnas, neadekvatus, keliantis paniką, negalintis susikaupti, nemotyvuotas ir pan.;

neįgalumo apibūdinimai – neįgalus, psichiškai neįgalus, protiškai neįgalus, turintis invalidumą dėl galvos ir pan.;

bei įvardijami kaip *nepakaltinami*.

Antroji pagal gausą (24 proc.) kategorija – tai „socialinės adaptacijos sutrikimai“. Šiame kontekste sutrikusios psichikos asmenys apibūdinami kaip:

kitokie – keistokas, skandalingas, pabaisa, monstras ne žmogus, keistai besielgiantis, neprognozuojamo elgesio, originalus, nenusipėjamas ir pan.;

negebantys pasirūpinti savimi – juo pasinaudota, esantis socialinėje rizikoje, skurdžiai gyvenantis, psichiškai neveiksnius, pažeidžiamas, negebantis atsirinkti informacijos ir pan.;

bei *vieniši* – vienišas, nebendraujantis, uždaras, atsiskyrėlis, neturintis draugų ir pan.

Trečioji kategorija (14 proc.) tai „pavojingumas“. Apibūdinant sutrikusios psichikos asmenis kaip pavojingus, dar pastebimos keturios dimensijos:

apibūdinama aprašant *pavojingą elgesį* – gąsdinantis, grasinantis, siautėjantis, šiurpinęs gyventojus, pavojingas sau ir aplinkiniams, destruktivus, keliantis baimę ir pan.;

apibūdinama aprašant *agresyvumą* – agresyvus, aršiolis, įsiaudrinęs, siautėjantis ir pan.;

apibūdinami kaip nusikaltėliai – policijai gerai žinomas, anksčiau teistas, žmogžudys, grobikas ir pan.;

bei ketvirtoji dimensija – tai *pavojingumas sau, arba saviagresija* – norintis nusižudyti, keliantis grėsmę savo gyvybei ir pan.

Dar viena kategorija, žyminti, kaip apibūdinami sutrikusios psichikos asmenys, tai sutrikusios psichikos asmenų „teigiamos savybės“ (13 proc.). Sutrikusios psichikos asmenys šios kategorijos apibūdinimuose įvardijami:

aprašant jų pozityvumą – numylėtinis, bendraujantis, komunikabilus, protingas, dėmesingas, nestokojantis erudicijos ir pan.;

apibūdinant normalumą – maloniai bendraujantis, niekuo neišsiskiriantis, normalus, ramus, linksmas ir pan.;

apibūdinant kaip dirbančius asmenis, specialistus – pareigingas, darbštus ir pan.;

apibūdinant genialumą – genialus beprotis, turintis talentų ir pan.;

apibūdinant kūrybingumą – linkęs į menus, meniškas.

Penktoji kategorija – „emociniai sutrikimai“ (8 proc.). Šioje kategorijoje išskirtos trys dimensijos:

depressyvumas – nevirties apimtas, krizės ištiktas, apatiškas, prislėgtas, pasyvus ir pan.;

nerimo apibūdinimai – sudirgęs, irzlus, klykiantis, negalintas rasti sau vietos ir pan.;

emocinio jautrumo ir nestabilumo apibūdinimai – jautrus, permainingo elgesio, euforiškas ir pan.

Ir paskutinė išskirta kategorija (5 proc.) – „socialinių normų nesilaikymas“. Joje vyrauja dvi dimensijos:

žalingų įpročių apibūdinimai – neblaivus, girtas, vartojantis viską iš eilės, vartojantis kvaišaus ir pan.;

bei *iškrypimų apibūdinimai* – fetišistas, pedofilas, iškrypėlis, mažamečių tvirkintojas, visuomenę pakraupinęs kanibalas žudikas ir pan.

Apibūdinimų ir būdvardžių klasifikacijos schema pateikiama 13 lentelėje 5 priede.

Tad nors žiniasklaidoje vartojami terminai, įvardijantys sutrikusios psichikos asmenis, iš esmės yra korektiški, tačiau tai, kaip apibūdinami sutrikusios psichikos asmenys ir jų elgesys, slepia latentines negatyvias prasmes ir konotacijas. Publikacijose vaizduojami trijų tipų sutrikusios psichikos asmenys:

- nesavarankiški, negebantys pasirūpinti savimi, reikalingi pagalbos, gydymo ir priežiūros, nelinkę bendrauti ir emociškai sutrikę, kitokie nei „normalūs“ asmenys – arba **ligoniai**. Šis tipas dominuoja tirtojoje žiniasklaidoje ir yra glaudžiai susijęs su kitu tipu;

- nesilaikantys socialinių normų, agresyvūs ir pavojingi **nusikaltėliai**;

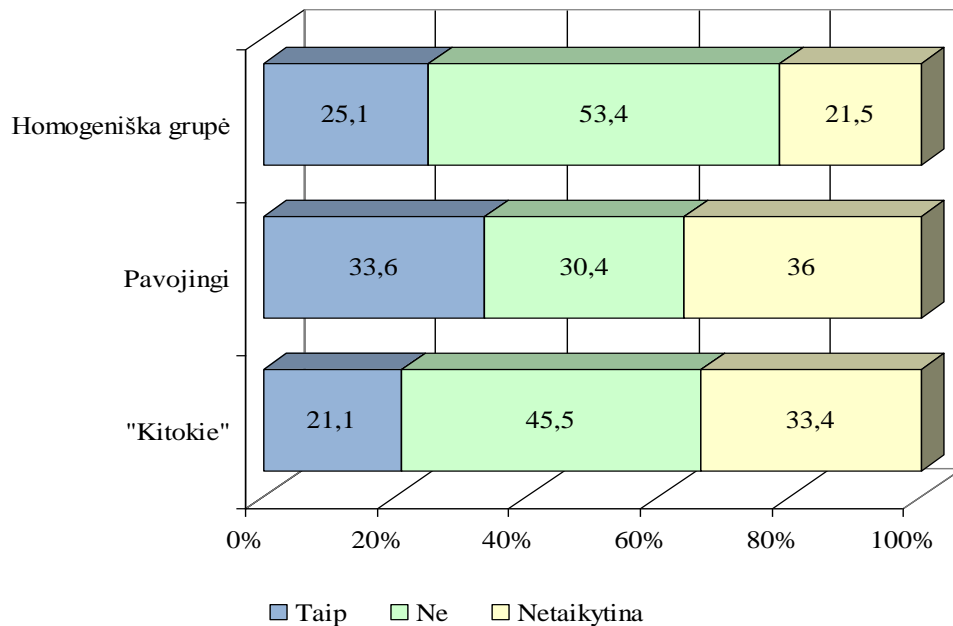
- kartais vaizduojamas ir teigiamas, žmogiškasis tokių asmenų veidas – **tokie, kaip visi** – jie geba bendrauti, dirba, netgi turi didesnių nei kiti kūrybinių gebėjimų. Deja, šio tipo sutrikusios psichikos asmenų apibūdinimai žiniasklaidoje yra reti.

Tokiame bendrame sutrikusios psichikos asmenų vaizdavimo kontekste publikacijoje tarp kitko paminima frazė, kuri yra lyg ir informacinio pobūdžio, pvz., „įtariamam nusikaltimo įvykdymu asmeniui skirta psichiatrinė

ekspertizė“, iš esmės tampa negatyvi ir perteikianti giliau slypinčias latentines neigiamas prasmes – toks asmuo yra ligonis, jį reikia gydyti, galbūt dėl patiriamo sutrikimo jis yra pavojingas, agresyvus.

4.3.1.1. Sutrikusios psichikos asmenų kitoniškumas, pavojingumas ir homogeniškumas publikacijose

Publikacijos buvo analizuojamos norint atskleisti, ar sutrikusios psichikos asmenys jose apibūdinami kaip „kitokie“, kurie skiriasi nuo „normalių“ visuomenės narių, ar apibūdinami kaip pavojingi. Visos publikacijų imties duomenų pasiskirstymas iliustruotas žemiau esančiame paveiksle.

7 pav. Sutrikusios psichikos asmenys kaip „kitokie“, pavojinga ir homogeniška grupė visos publikacijų imties publikacijose (proc.)

Trečdalyje (34 proc.) visos imties publikacijų sutrikusios psichikos asmenys buvo apibūdinami kaip pavojingi sau arba kitiems. 21 proc. publikacijų sutrikusios psichikos asmenys buvo apibūdinami kaip „kitokie“. Pvz.: „...į šalia esančių maisto parduotuvę užėjęs pusnuogis... kurio akys buvo paklaikusios...“ (lr080502), „...sunkia psichikos liga šizofrenija sergančio

žmogaus akys atrodo visiškai tuščios...“ (lr080826) ir pan. Kriminalinio diskurso nusikaltimų temos straipsniuose tokie sutrikusios psichikos asmenų įvardijimai buvo dažnesni nei visoje imtyje: 54 proc. šios temos publikacijų jie buvo įvardijami kaip pavojingi ir 38 proc. kaip „kitokie“. Prie medicininio diskurso priskirtų temų publikacijose pavojingais ir „kitokiais“ sutrikusios psichikos asmenys buvo įvardijami panašiai kaip ir visoje imtyje – atitinkamai 32 proc. ir 24 proc.

Analizuojant publikacijas taip pat buvo aiškinamasi, ar tai, kaip rašoma apie sutrikusios psichikos asmenis ir jų elgesį, tiesiogiai ar ne visai tiesiogiai yra suponuojama, kad toks elgesys yra būdingas visiems sutrikusios psichikos asmenims kaip homogeniškai grupei (žr. lentelę Nr. 14, 5 priede). Pusėje publikacijų (53 proc.) to nebuvo suponuojama, tokių nuorodų ir/ar užuominų galima rasti 25 proc. publikacijų. Dažniausiai tokių homogeniškumo nuorodų buvo edukacinio pobūdžio prie pagrindinės temos priskirtose publikacijose (18 proc.) ir psichikos sutrikimų kaip ligotumo (15 proc.) bei psichikos sutrikimų gydymo (14 proc.) temų publikacijose. Nusikaltimų temos publikacijose tokių nuorodų buvo rasta 10 proc. straipsnių (žr. lentelę Nr.11 priede Nr. 5).

4.3.1.2. Sutrikusios psichikos asmenų socialiniai vaidmenys, įvardijami publikacijose

Be to, kaip publikacijose apibūdinami sutrikusios psichikos asmenys, ir to, kad jie įvardijami kaip sutrikusios psichikos (terminais: „psichikos ligoniai“, „psichiškai neįgalūs“, „sutrikusios psichikos“ ir pan.), dar buvo aiškinamasi, ar jose tokie asmenys traktuojami kaip turintys tam tikrą socialinį identitetą, t. y. atliekantys tam tikrus socialinius vaidmenis. 30 proc. publikacijų šis kriterijus nebuvo taikytas, nes jose buvo rašoma bendromis psichikos sveikatos ar sutrikimų temomis ir nebuvo aiškių veikėjų. 15 proc. visų publikacijų, kuriose buvo galima aptikti aiškius veikėjus, sutrikusios psichikos asmuo aprašomas taip, jog nebuvo įmanoma įvardyti kokio nors jo socialinio vaidmens, todėl ši publikacijų dalis taip pat toliau neanalizuojama. Daugiau nei pusėje visų publikacijų (55 proc.), be to, kad šie asmenys

aprašomi kaip patiriantys psichikos sutrikimų, įvardijami ir kiti jų socialiniai vaidmenys. Toliau pateikiama tik šioje publikacijų dalyje (258 publikacijos, 55 proc. visos imties) esančių socialinių vaidmenų analizė.

14 lentelė. *Sutrikusios psichikos asmenų socialiniai vaidmenys žiniasklaidos publikacijose*

Sutrikusios psichikos asmenų socialiniai vaidmenys	Dažnis	Proc.
Nusikaltėlis	128	27,5
Šeimos narys	121	26,0
Psichikos ligonis / neįgalus	88	18,9
Darbininkas / darbuotojas	44	9,5
Aktorius ar muzikantas arba menininkas ar kitas autorius / kūrėjas	13	2,8
Neformalus lyderis	10	2,2
Draugas	10	2,2
Studentas / moksleivis	9	1,9
Kalinys	5	1,1
Bedarbis	5	1,1
Kaimynas	3	0,6
Kiti	29	6,2
Iš viso	465	100,0

Pagrindinis socialinis vaidmuo, priskiriamas sutrikusios psichikos asmenims, nusikaltėlis – 28 proc. visų identifikuotų socialinių vaidmenų. Šeimos nario socialinis vaidmuo, t. y. brolio, sesers, vaiko, tėvo ar motinos ir pan., nurodomas 26 proc. visų identifikuotų socialinių vaidmenų. Trečiasis pagal dažnumą identifikuojamas socialinis vaidmuo – ligonio arba neįgalaus asmens³⁷ vaidmuo – 19 proc. Dar 10 proc. aprašomų sutrikusios psichikos asmens socialinių vaidmenų yra dirbančiojo. Kiti socialiniai vaidmenys (tokie kaip draugo, studento ar moksleivio, kaimyno, formalus ar neformalus lyderio) nurodomi retai ir sudaro po 2,8–0,6 proc. kiekvienas.

Publikacijos, kuriose identifikuotini kokie nors sutrikusios psichikos asmenų socialiniai vaidmenys, analizuotos aiškinantis, ar šių asmenų socialinis identitetas turi daugiau nei vieną dimensiją. 42 proc. publikacijų buvo

³⁷ T. y. asmuo ne tik įvardijamas kaip esantis sutrikusios psichikos, bet įvardijami ir jo ligotumo aspektai, leidžiantys spręsti apie jo kaip ligonio ar neįgalaus asmens socialinį vaidmenį.

nurodytas tik vienas sutrikusios psichikos asmens socialinis vaidmuo. Iš šio skaičiaus 15 proc. tai buvo nusikaltėlio, 34 proc. ligonio / neįgaliojo socialinis vaidmuo.

Beveik pusėje publikacijų, 45 proc. (115 atvejų), buvo nurodyti du sutrikusios psichikos asmenų socialiniai vaidmenys. Iš jų 70 proc. (80 atvejų) – nusikaltėlio ir 32 proc. (37 atvejų) – ligonio / neįgaliojo socialinis vaidmuo. 22 proc. iš šių atvejų tai buvo vieninteliai nurodyti asmens socialiniai vaidmenys – ligonio / neįgaliojo ir nusikaltėlio. Ir esama tik 16 proc. atvejų, kai buvo įvardijami du sutrikusios psichikos asmens socialiniai vaidmenys, kurie nebuvo nei nusikaltėlio, nei ligonio / neįgaliojo.

14 proc. (35 atvejai) publikacijų buvo nurodyti trys ir daugiau sutrikusios psichikos asmenų socialiniai vaidmenys. Iš šių atvejų kaip vienas iš socialinių vaidmenų 83 proc. buvo nusikaltėlio vaidmuo ir 31 proc. – ligonio / neįgaliojo asmens vaidmuo. Ir tik 14 proc. iš šių atvejų sutrikusios psichikos asmeniui nebuvo priskiriamas nei ligonio / neįgaliojo, nei nusikaltėlio socialinis vaidmuo.

Tai, kad sutrikusios psichikos herojai publikacijose identifikuojami mažu socialinių vaidmenų skaičiumi, rodo šių asmenų sumenkinimo tendencijas – jeigu jau asmuo identifikuojamas sutrikusios psichikos etikete, tai yra beveik viskas, ką apie tokį asmenį galima pasakyti. Psichiatrinės etiketės publikacijose naudojamos asmeniui kaip visumai charakterizuoti, o ne kaip kintančių ir laikinų psichiatrinių būklių apibūdinimai.

Publikacijose identifikuoti sutrikusios psichikos asmenų socialiniai vaidmenys papildo stereotipinę šių asmenų sampratą, kuri atsispindėjo ir publikacijose pateikiamuose tokių asmenų apibūdinimuose. Panašų publikacijų skaičių sudaro publikacijos, kuriose sutrikusios psichikos asmenys apibūdinami pozityviai ir neįvardijami jų negatyvūs socialiniai vaidmenys (t. y. kaip nusikaltėlių ir ligonių). Publikacijose vartojamais apibūdinimais ir identifikuojamais socialiniais vaidmenimis konstruojami trys sutrikusios psichikos asmenų tipai: ligonių, nusikaltėlių ir reisykiais – teigiamų herojų. Tai, jog vyrauja ligonių ir nusikaltėlių tipas, suponuoja, kad, anot O. Wahlo,

„sutrikusios psichikos asmenys yra beveik „kita žmonių rūšis“, visų pirma charakterizuojama sutrikimo, nuo kurio kenčia, simptomais ir moraline prasme besiskirianti nuo „įprastos“ visuomenės“ (Wahl 1995, 43).

4.3.1.3. Publikacijose siūlomi elgesio būdai sutrikusios psichikos asmenų atžvilgiu

Laikraščių ir interneto naujienų svetainių publikacijų turinys buvo analizuotas siekiant nustatyti, ar jose suponuojama, ar tiesiogiai siūloma, kaip visuomenė turėtų elgtis su sutrikusios psichikos asmenimis. Buvo ieškoma ir tiesiogiai, ir netiesiogiai siūlomų elgesio būdų, kurie galėtų būti ar yra taikomi aprašomose situacijose. Beveik pusėje (64 proc.) visų publikacijų nebuvo rasta nei tiesioginių teiginių, nei užuominų, nurodančių galimus elgesio būdus su sutrikusios psichikos asmenimis. Kiek daugiau nei trečdalyje (36 proc.) publikacijų tiesiogiai ar užuominomis buvo siūlomi galimi elgesio būdai sutrikusios psichikos asmenų atžvilgiu. Ši dalis publikacijų buvo analizuota siekiant atskleisti, kokie būdai jose yra siūlomi (žr. lenteles Nr. 22 ir 23, 5 priede). Pagrindinis suponuojamas būdas – tai teikti medicininę pagalbą ir gydyti psichiatrinėse ligoninėse (43 proc.). Be šio būdo, dar suponuojami represiniai būdai, tokie kaip: sulaikyti policijoje ar įkalinti (5 proc.), priverstinai prieš asmens valią gydyti (2 proc.), apgyvendinti psichoneurologiniuose pensionatuose (5 proc.) ir pan. Be šių būdų buvo siūlomi ir humaniškesni psychosocialiniai, į visuomenės pokyčius orientuoti būdai, tokie kaip: įvairiais būdais integruoti į visuomenę (2 proc.), suteikti tokiems asmenims psichologinę / psichoterapinę pagalbą ar konsultacijas (6 proc.) (žr. 23 lentelę, 5 priede). Toks siūlomų sprendimų spektras atkartoja vyraujančias publikacijų temas – nusikaltimus ir tokių asmenų ligotumą bei gydymą, tai yra nusikaltimus įvykdžiusiems ar susirgusiems asmenims dažniausiai taikomi elgesio būdai.

Analizuojant tai, kokie veiksmai sutrikusios psichikos asmens atžvilgiu buvo siūlomi kriminalinio ir medicininio diskursų publikacijose, buvo rasta keletas skirtumų palyginti su visa imtimi. Daugelyje kriminalinio diskurso

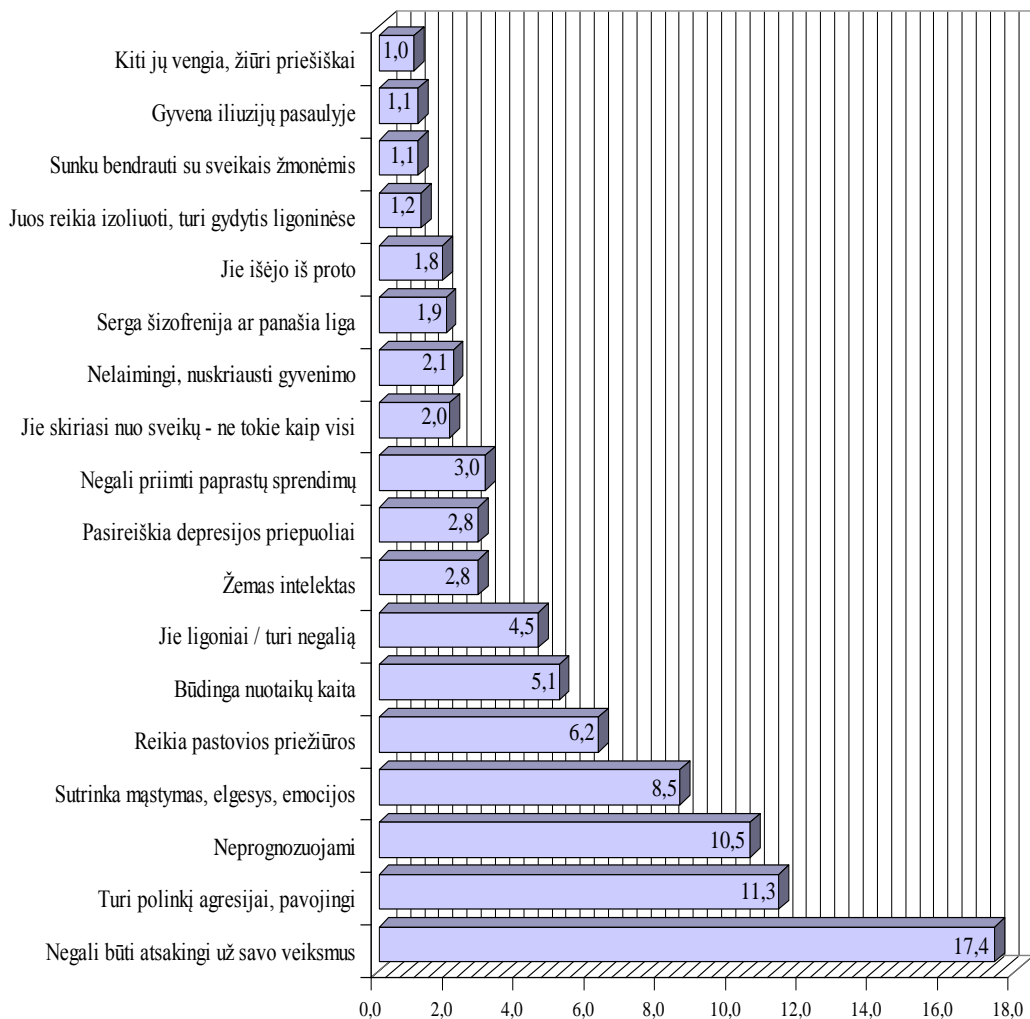
publikacijų (57 proc.) siūlymų iš viso nebuvo. Toje dalyje, kurioje siūlomų sprendimų buvo rasta, dažniausias jų – gydyti nusikaltimą tikrai ar tariamai įvykdžiusį asmenį psichiatrinėje ligoninėje. Tai siūloma netgi truputį daugiau publikacijų, palyginti su visa imtimi (atitinkamai 48 proc. kriminalinio diskurso publikacijose ir 43 proc. bendroje imtyje). Taip pat kriminalinio diskurso publikacijose buvo dažniau siūloma tokį asmenį sulaikyti ar įkalinti (atitinkamai 7 atvejais (12 proc.) iš 8 (5 proc.), esančių visoje imtyje); taikyti priverstinį psichiatrinį gydymą (3 atvejai (5 proc.) iš 3 (0,2 proc.), esančių visoje imtyje). Kriminalinio diskurso publikacijose gerokai rečiau nei visoje imtyje siūlyta suteikti nusikaltimą tariamai ar tikrai įvykdžiusiam sutrikusios psichikos asmeniui psichologinę, psichoterapinę pagalbą ar konsultavimą: 1 atveju (2 proc.) iš 12 (6 proc.), esančių visoje imtyje.

Beveik trečdalyje medicininio diskurso publikacijų (32 proc.) nebuvo rasta būdų, kaip elgtis sutrikusios psichikos asmenų atžvilgiu. Pagrindinis siūlomas būdas – gydyti tokį asmenį psichiatrinėje ligoninėje (46 proc.). po 7 proc. publikacijų buvo siūloma tokį asmenį apgyvendinti specialiaame pensionate ir suteikti jam psichosocialinę pagalbą ar konsultacijas.

4.3.2. Visuomenės samprata apie sutrikusios psichikos asmenis

Kadangi žiniasklaida traktuojama kaip vienas iš pagrindinių sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių perteikėjų ir kūrėjų, o visuomenės nuomonės tyrimo duomenys patvirtino, jog apklaustiems respondentams būtent ji ir yra vyraujanti sutrikusios psichikos asmenų pažinimo priemonė, atviru klausimu respondentų buvo prašoma įvardyti sutrikusios psichikos asmenims būdingas savybes. Dažniausiai buvo įvardytas tokių asmenų negebėjimas atsakyti už savo veiksmus (17 proc.); polinkis į agresiją (11 proc.) ir neprognozuojamumas (11 proc.); mąstymo, emocijų ir elgesio sutrikimai (9 proc.); nuolatinės priežiūros reikalingumas (6 proc.). Vyraujančių apibūdinimų pasiskirstymas

pateikiamas žemiau esančiame paveiksle, o visas respondentų pateiktų apibūdinimų sąrašas pateikiamas 5 priede, lentelėje Nr. 32.

8 pav. Savybės, visuomenės narių priskiriamos sutrikusios psichikos asmenims

Apibūdinimų, kuriuos būtų galima vertinti kaip pozityvius, buvo rasta 7 (0,7 proc.): 3 respondentai įvardijo, kad „jie turi tokias pat teises, kaip ir kiti“, 2 respondentai – „jie tokie patys žmonės, kaip ir mes“, po 1 respondentą įvardijo: „jų negalima vienodai apibūdinti“; „jie gali normaliai prisitaikyti gyventi“.

9 proc. apibūdinimų buvo priskirti kategorijai „jiems sutrinka mąstymas, emocijos ir elgesys“, tai galima vertinti kaip atitinkantį realybę psichikos sutrikimų supratimą. Tačiau visi likę apibūdinimai yra daugiau ar mažiau

negatyvūs. Tokią didelę negatyvių apibūdinimų dalį galima laikyti labai aiškiu rodikliu, kad Lietuvos visuomenėje vyrauja išskirtinai negatyvi ir stigmatizuojanti sutrikusios psichikos asmenų samprata, paremta stereotipais. Apklaustos respondentų pateikti apibūdinimai siejasi su jau anksčiau aptartais žiniasklaidos pateikiamų vaizdinių aspektais –vyrauja kriminalinis diskursas (40 proc.): šie asmenys visuomenėje dažniausiai suvokiami kaip negalintys būti atsakingi už savo veiksmus, pastaroji savybė dažniausiai įvardijama kriminaliniame kontekste, kai rašoma apie nusikaltimus, taip pat jie apibūdinami kaip agresyvūs ir neprognozuojami. Kita labai aiški tokių asmenų sampratos dimensija, ryškėjanti iš pateiktų apibūdinimų, – ligotumas (20 proc. apibūdinimų galima priskirti šiai dimensijai): reikalingi nuolatinės priežiūros, būdinga nuotaikų kaita, ligoniai – turi negalią. Dažni ir sutrikusios psichikos asmenų kitoniškumo, palyginti su „normalia“ visuomene, aspektai (11 proc. apibūdinimų galima priskirti šiai dimensijai): skiriasi nuo sveikų, ne tokie kaip visi, išėję iš proto, juos reikia izoliuoti, gydyti, jiems sunku bendrauti su sveikais žmonėmis, jie gyvena iliuzijų pasaulyje, kiti jų vengia, vertina priešišškai, jie gimė su anomalija ir t. t.

Tokie apibūdinimai atkartoja žiniasklaidos publikacijose identifikuotus sutrikusios psichikos asmenų tipažus (ligonių ir nusikaltėlių), tai galima laikyti žiniasklaidos pateikiamų vaizdinių atspindžiais visuomenės suvokime apie sutrikusios psichikos asmenis. Tirtose publikacijose kiek ryškesni tokių asmenų ligotumo vaizdiniai, o visuomenė labiau linkusi juos charakterizuoti kriminalinio konteksto apibūdinimais. Pozityvių apibūdinimų visuomenės nariai įvardijo mažiau, nei jų buvo rasta tirtose žiniasklaidos publikacijose.

4.3.3. Žiniasklaidos kuriamų vaizdinių poveikis sutrikusios psichikos asmenų kasdieniam gyvenimui

Fokus grupės dalyvių buvo klausama, ar jie savo artimiausioje aplinkoje tiesiogiai susidūrė su žiniasklaidos pateikiamų konstruktyvų ir informacijos

poveikiu. Grupės dalyvių nuomone, jų šeimų nariai turi galimybę susidaryti įspūdį apie psichikos sutrikimus iš bendravimo su sergančiu artimuoju ir žiniasklaidoje skelbiama informacija ypatingo poveikio nedaro. Kalbėdami apie šeimos narius, grupės dalyviai daugiau analizavo ligos nulemtus santykius su jais: išgyveno dėl pakantumo, tolerancijos stygiaus ir pan., skundėsi, kad buvo palikti vyro / žmonos, iš jų šaipomasi, grasinama veiksnimo atėmimu, hospitalizacija ir pan., tačiau žiniasklaidos poveikis santykiams nebuvo minimas.

Grupės dalyviai paminėjo keletą asmeninių patirčių, susijusių su neigiamu žiniasklaidos poveikiu: viena grupės dalyvė perpasakojo pokalbį su vyru: „*mano vyras sako, va tavo kolega nušovė 12 žmonių, psichiatras Amerikoje.*“ Kadangi ši moteris pati daug dirba padėdama sutrikusios psichikos asmenimis, vyras juokavo ją vadindamas psichiatro kolege. Kitas grupės narys pasakojo buvęs neteisingai apkaltintas žmogžudyste, priverstinai gydomas Rokiškio psichiatrijos ligoninėje ir laikraštyje buvo paskelbta žinia apie jo įvykdytą žmogžudystę, nurodant kaltinamojo pavardę ir diagnozę: „*mane paėmė sulaikė atseit aš žmogų užmušiau ir straipsnyje parašė atseit aš, [vardo pirma raidė, pavardė – aut. past.], psichinis ligonis.*“ Dar viena grupės dalyvė teigė, kad jos sūnus jai kategoriškai draudžia bendrauti su žurnalistais, pasakoti apie savo ligą, asmeninį gyvenimą: „*kodėl, todėl kad viskas kris ant mano šeimos, (...) aš suprantu ir tik dėl jo aš turiu taip [tvarkingai, oriai – aut. past.] atrodyti.*“

Turėdami pasirinkimo galimybę, grupės dalyviai nelinkę pasakoti apie savo diagnozę aplinkiniams, tokiu būdu jie gali išlikti orūs, gerbiami: „*jie ne tik kad neįtaria, jie tuo net netikėtų jeigu aš jiems pasakyčiau. Aš 30 metų gyvenu laiptinėje su kaimynais ir niekam į galvą neateina, kad pas mane yra tik 35 proc. [darbingumo – aut. past.]*“ Kartais šito kaina yra taikstymasis su nepagarba, panieka sutrikusios psichikos asmenų atžvilgiu, negalėjimas oponuoti: „*dantų gydytoja, ji visada man taiso dantis, bet aš jai nesakau kad esu psichinis ligonis...dantistė pasakoja tokią istoriją iš laikraščio – ot kažkoks X gavo butą nemokamai, nu aišku, psichai visada gauna butus nemokamai. Va*

taip ji sėdėjo ir svarstė... (...) aš sėdėjau ir viską girdėjau, aš norėjau užčiaupti [jai – aut. past.] burną. “

Tokios grupės dalyvių pastabos rodo, kad jie tikisi ir jaučia didelę išorinę ir internalizuotą stigmą. Tolesni atsakymai apie žiniasklaidos pateikiamos informacijos poveikį platesniame visuomeniniame kontekste rodo, kad, grupės dalyvių nuomone, žiniasklaidos poveikis yra neigiamas. Grupės dalyvių buvo klausama, ar, jų nuomone, žiniasklaidos pateikiami vaizdiniai ir informacija daro poveikį asmenims, priimantiems sprendimus dėl psichikos sveikatos priežiūros politikos, paslaugų ir pan. Grupės dalyviai manė, jog žiniasklaidos pateikiama informacija daro poveikį psichikos sveikatos priežiūros politikai ir vertino ją kaip neigiamą. Savo nuomonę jie grindė konkrečiais pavyzdžiais, pvz., specializuotų socialinių paslaugų savo grupei nebuvimas; vieno iš nedaugelio centrų, Lietuvoje teikusių modernias psychosocialines paslaugas, uždarymas tyrimo atlikimo metu; bendravimo su valdininkais patirtis: *„buvom Vilniaus apskrities socialinių reikalų poskyryje, tai ta poskyrio vedėja: ką jūs kokie čia psichikos ligoniai, jie tik tinginiai, turi rankas ir kojas.“* Grupės narių nuomone, šie faktai yra neigiamos žiniasklaidos suformuotos nuomonės padarinys: *„vis tiek jie irgi žiūri žiniasklaidą, televiziją, spaudą skaito, internetą. Ir ta bendra situacija kur tas bendras įvaizdis žiniasklaidoje kur vaizduojamas jisai įtaką daro vis tiek. (...). Ir priimant politinius sprendimus, teisės aktus išleidžiant. Patys nelabai aktyvūs politiškai, gan sunku vertinti, mažai kontaktų su politikais.“*

Fokus grupės dalyvių buvo klausama apie pačių sutrikusios psichikos asmenų galimą indėlį suteikiant visuomenei realybę atitinkančią informaciją ir taip mažinant neigiamos informacijos įtaką bei stigmą. Grupės dalyviai nematė savo aktyvaus vaidmens galimybių šviečiant visuomenę, kovojant su stigma, laužant stereotipus apie sutrikusios psichikos asmenis, kuriant teigiamus vaizdinius, pvz., sutrikusios psichikos asmenų organizacija neįsileido žurnalistės, norėjusios parengti reportažą: *„apie mus norėjo parašyti Zita Kelmickaitė ji čia nuomoja patalpas. Tai čia sakiau, geriau palikit mus ramybėj.“*

Nes norėjom gyventi...“ Taigi, bendravimas su žurnalistais, jų įsileidimas į savo erdvę ir pasaulį asocijuojasi su nesaugumu. Taip pat nenorima atskleisti asmeninės informacijos, šeimos gyvenimo: „*man pavyzdžiui siūlė atvažiuot pas mane į namus nufotografuot mane ir mano vaikus, sakau, kokia man iš to bus nauda...jūsų žmonės gailės...*“ Nepaisydami aiškiai išreikštos asmens valios, žurnalistai aprašė grupės dalyvę pažeisdami privatumą: „*bet vis tiek parašė apie mane, kad nuskurdusi (...) gydytoja ir nenori kad apie ją žinotų visuomenė. Galima buvo suprasti, kad tai aš.*“

Šie atvejai paaiškina, kodėl sutrikusios psichikos asmenys, pripažindami informacijos sklaidos būtinybę (specifinės ir jiems aktualios informacijos, kurios monopolistai jie patys ir yra), nenori eiti į viešumą. Kilus diskusijoms apie socialines reklamas, filmus, pristatančius sutrikusios psichikos asmenų kasdienybę, laužančius stereotipus, grupės dalyviai provokavo vieni kitus, teisinosi ir ieškojo pateisinimų savo nenorui aktyviai užsiimti šviečiamąja veikla: „*jeigu psichinis ligonis yra autoritetas ir labai ten nusimanantis labai viską tai gerai tokiam pasirodyt, bet baisu, kad jis gali ir nukentėt tada. Jis turi būti labai stiprus.*“ Ilgų diskusijų sulaukė vieno iš grupės dalyvių išsakyta mintis parengti edukacinį filmą: „*o kas jeigu sumontuoti kažkokį mažą filmą, o pabaigoje pabaigti tai buvo žmonės su psichine negalia*“, tačiau jame grupės nariai pasirodė tik „*jeigu ne taip, pavyzdžiui... sulėtintu tempu, kaip sakoma, ir dideliu planu, o jeigu va taip, mažu planu ir tik greitai, greitai, greitai... arba mūsų veidų nors ir nerodytų bet nors mūsų eiles girdėtų ar ką nors dar...*“

Objektyvios informacijos sklaidos poreikį respondentai supranta, tačiau jį nustelbia nepasitikėjimas žiniasklaida bei baimė patirti stigmatizaciją.

4.3.4. Pozityvūs žiniasklaidos kuriamų sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių aspektai

Kaip jau buvo minėta, analizuotoje žiniasklaidoje esama ir negausių pozityvumo apraiškų. Tačiau jos yra gana retos ir remiantis jomis negalima

teigti, kad analizuotoje žiniasklaidoje egzistuoja ir alternatyvus medicininiam ir kriminaliniam – psichosocialinis diskursas. Vis dėlto šiuos pozityvius publikacijų aspektus derėtų išskirti ir aptarti atskirai.

Kaip teigiamą aspektą galima vertinti tai, kad visose kitose (išskyrus kriminalams ir nusikaltimams skirtas) rubrikose kartu paėmus, yra didžioji dalis analizuotų publikacijų – trys ketvirtadaliai. Analizuotų publikacijų pasiskirstymas įvairiose laikraščių / interneto svetainių rubrikose ir platus pagrindinių publikacijų temų spektras rodo, kad psichikos sveikatos ir/ar sutrikimų temos, susijusios su įvairiaisiais kasdienio gyvenimo aspektais bei sritimis, ir psichikos sutrikimai yra vienas iš kasdienio gyvenimo aspektų. Kaip teigiamą aspektą galima vertinti tai, jog tirtoje medžiagoje aptikta beveik dešimtadalis (8 proc.) publikacijų, skirtų visuomenei šviesti psichikos sveikatos tematikos klausimais.

Šio tyrimo duomenys taip pat leidžia teigti, kad tirtoje žiniasklaidoje dažniausiai nebuvo spekuliuojama psichikos sutrikimų tema ir ją pabrėžiančiomis antraštėmis norint pritraukti skaitytojų dėmesį. Antraštės, kuriose buvo minimi sutrikusios psichikos asmenys, dažniausiai nebuvo šokiruojančios ar kupinos emocionalių žodžių³⁸. Tirtoje Lietuvos žiniasklaidoje, skirtingai nei panašių tyrimų metu nustatoma anglosaksiškuose kraštuose (Wahl 1995; Philo 1996), nepagarbūs, žeminantys, užgauliojantys sutrikusios psichikos asmenis terminai vartojami palyginti retai.

Tarp visų apibūdinimų, kuriais buvo aprašomi sutrikusios psichikos asmenys, 13 proc. buvo teigimo pobūdžio ir nurodė, jog jie yra tokie pat kaip ir kiti visuomenės nariai, kai kuriais netgi pabrėžiamas tokių asmenų kūrybiškumas ir genialumas, t. y., kad jie teigiama prasme yra išskirtiniai visuomenės nariai. Be kitų 10 proc. visų publikacijose identifikuojamų sutrikusios psichikos asmenų socialinių vaidmenų, buvo dirbančiojo, kuris nėra išlaikytinis, našta artimiesiems ir visuomenei, vaidmuo.

³⁸ Nors kiek daugiau nei dešimtadalis iš jų yra stigmatizuojančios sutrikusios psichikos asmenis.

Faktą, kad analizuotoje žiniasklaidoje aiškių nuorodų nusikalstamumą pateikti kaip visiems sutrikusios psichikos asmenims būdingą atributą būta nedaug, taip pat galima vertinti kaip teigiamą aspektą. Kiek stebinant momentas (pozityviaja prasme) yra tai, kad medicininio diskurso publikacijose, nurodant / siūlant galimus pagalbos būdus, nors ir nestipriai, tačiau dominuoja psichosocialiniai, o ne medicininiai pagalbos būdai.

Be abejo, šie teigiami aspektai negausūs ir, deja, neigiamo pobūdžio tiesioginiai apibūdinimai ar netiesioginės prasmės, slypinčios publikacijose vartojamoje kalboje, iš esmės juos užgožia.

4.3.5. Žiniasklaidos pateikiamų sutrikusios psichikos asmenų vaizdinių ypatumų ir poveikio jų sampratai visuomenėje apibendrinimas ir interpretacija

Apibendrinant šį darbo skyrių ir atsižvelgiant į darbo uždavinius 1.3, 2.3, 3.3 bei ginamus teiginius, galima teigti, kad vienas vyraujančių sutrikusios psichikos asmenų tipų, perteikiamų ir konstruojamų analizuotoje žiniasklaidoje, – ligonis. Sutrikusios psichikos asmens, kaip ligonio tipą, naudojantis visoje tyrimo imtyje esančiose publikacijose pateiktais apibūdinimais, galima aprašyti taip: tokiems asmenims pasireiškia ligos simptomai – jie girdi balsus, juos ištinka nerviniai priepuoliai, jie neadekvatūs ir neįgalūs normaliai funkcionuoti, dėl to jie neatsako už savo veiksmus ir gali būti nepakaltinami. Jų emocijos sutrikusios ir permainingos – jie būna ir apatiški, pasyvūs, ir irzlūs, negalintys rasti sau vietos. Kaip neįgalūs ir ligoniai, jie negali pasirūpinti savimi, atsiduria socialinės rizikos grupėje ir turi bendravimo sunkumų, todėl yra vieniši, jais gali būti pasinaudota. Šis tipažas yra ryškiausias analizuotose publikacijose bei glaudžiai susijęs su nusikaltėlio tipažu, tai rodo dvigubas sutrikusios psichikos asmenų stigmatizacijos apraiškas – kaip gydymo reikalingų ligonių ir tuo pat metu nusikaltėlių.

Apibendrinus tirtosios žiniasklaidos pateiktus sutrikusios psichikos asmens vaizdinius, antrąjį pagal dažnį sutrikusios psichikos asmens kaip nusikaltėlio tipažą galima apibūdinti taip: agresyvus, siautėjantis ir gąsdinantis pavojingas nusikaltėlis, nesilaikantis socialinių normų ir turintis iškrypimų. Jis taip pat yra ligotas – jam pasireiškia įvairiausių psichinės sveikatos sutrikimų. Be abejo, taip apibūdintas asmuo praranda žmogiškumo dimensiją, kelia neigiamų emocinių reakcijų ir norą nuo jo atsiriboti. Tačiau toks žiniasklaidos perteikiamas ir kuriamas tipažas, paremtas stereotipais ir mitais, yra tolimas realiam sutrikusios psichikos asmens apibūdinimui ir stipriai stigmatizuojantis.

Tokio pobūdžio apibūdinimai neskatina visuomenės sutrikusios psichikos asmenų vertinti kaip lygiaverčių. Akivaizdu, kad taip apibūdintiems asmenims, yra reikalingas gydymas, priežiūra, globa, o visa tai – papildomi kaštai ir našta visuomenei. Tokie negatyvūs apibūdinimai nepateikia kokių nors pozityvių perspektyvų šiems asmenims, taip pat gąsdina žiniasklaidos auditoriją – vargu ar kas nors nebijotų susirgti tokiais sutrikimais ar turėti tokių kaimynų ar bendradarbių. Vaizduojant tik ribotas sutrikusios psichikos asmenų dimensijas – tai, kas atspindi sutrikimų simptomatiką, beveik vien tik tai, ko tokie asmenys negali, kas jiems negerai, – nenurodant kokiomis kitomis bendražmogiškomis savybėmis, emocijomis ir elgesiu pasižymi tokie žmonės, pastarieji neišvengiamai stigmatizuojami ir atskiriami nuo „normalios“ visuomenės. Stokojant realių žinių apie psichikos sutrikimus, pažįstant tai patiriančius žmones tik simboliškai – iš žiniasklaidos, žiniasklaidos vartotojo noras nuo jų atsiriboti ir skirstymas į „juos“ ir „mus“ tampa neišvengiamas.

Abu išskirtieji diskursai, kriminalinis ir medicininis, kuriais kuriami sutrikusios psichikos asmenų vaizdiniai, negalimi nagrinėti atskirai vienas nuo kito, nes abu turi daugybę sąsajų. To padarinys – dažnos sutrikusios psichikos asmenų stigmatizacijos apraiškos tirtoje žiniasklaidoje ir visuomenės sampratoje bei aiškiai išreikšta pačių sutrikusios psichikos asmenų baimė patirti stigmą. Analizuotos Lietuvos žiniasklaidos priemonės, perteikdamos sutrikusios psichikos asmenų vaizdinius ir konstruodamos visuomenės sampratą apie juos, psichikos sutrikimus dažniausiai susiedavo su

delinkventiniu elgesiu. Pasak O. Wahlo, tokio besikartojančio psichikos sutrikimų susiejimo su negalia, disfunkcijomis, delinkventinėmis temomis padarinys – psichikos sutrikimų stigmatos ir tokių žmonių baimės įtvirtinimas visuomenėje (Wahl 2003).

Tyrimo duomenys taip pat leidžia teigti, kad visoje tyrimo imtyje linkstama suponuoti apibendrintą sutrikusios psichikos asmenų kaip homogeniškos grupės vaizdinį, labiau jį siejant su psichikos sutrikimo simptomatika bei gydymu nei su polinkiu nusikalsti. Tai patvirtina faktas, kad tokių apibendrinimų reta kriminalinio diskurso publikacijose ir daug dažniau – medicinio diskurso publikacijose. Kaip neigiamą aspektą galima vertinti tai, kad tokios apibendrintos vienodo ligotumo sąsajos suponuojamos dažnai – kas ketvirtoje publikacijoje.

Tokių žiniasklaidos perteikiamų kriminalinio pobūdžio vaizdinių atspindžiai visuomenės sampratoje apie sutrikusios psichikos asmenis yra akivaizdūs – dažniausiai tokie asmenys visuomenės įvardijami kaip negalintys būti atsakingi už savo veiksmus (tai implikuoja kriminalinį kontekstą – negalėjimas atsakyti už savo veiksmus labiausiai susijęs su baudžiamąja atsakomybe įvykdžius nusikaltimą ir kartu ligotumą), agresyvūs, pavojingi ir neprognozuojami. Patys sutrikusios psichikos asmenys tai įvardija kaip labiausiai pastebimą aspektą žiniasklaidos publikacijose ir labai pasigenda alternatyvios informacijos apraiškų, o, jų nuomone, žiniasklaidos nulemtą neigiamą visuomenės požiūrį jų atžvilgiu vertina kaip neteisingą ir klaidingą. Fokus grupės dalyviai išreiškė labai aiškų norą, kad žiniasklaidos pateikiamoje informacijoje jie nebūtų įvardijami beveik vien tik nusikaltėlių etiketėmis, nes tai neatitinka jų kasdienio gyvenimo realybės.

Dar viena šių dviejų diskursų sąsaja – akivaizdus ar netiesioginis medicininių ir represinių elgesio būdų sutrikusios psichikos asmenų atžvilgiu suponavimas analizuotose publikacijose. Kriminalinio diskurso publikacijose dažniausiai siūlomas elgesio būdas yra tokių asmenų gydymas psichiatrinėse ligoninėse. Toks latentinio medicininio sutrikusios psichikos asmenų sampratos modelio požymis, rodo, kad žiniasklaidos perteikiamuose ir

kuriamuose vaizdiniuose suponuojamas tarpusavio ryšys tarp polinkio nusikalsti ir psichikos sutrikimo. Kyla klausimas, ar stacionariose psichiatrinio gydymo įstaigose izoliavus daugiau sutrikusios psichikos asmenų bendras nusikalstamumo lygis visuomenėje sumažėtų? Atsižvelgiant į tyrimų duomenis ir statistinę užsienio šalių informaciją, tokia prielaida negali būti teisinga (Wahl 2004, 61). Taip pat tokie siūlomi sprendimo būdai balansuoja ant humaniškumo, lygių galimybių, ne diskriminacijos ir kitų žmogaus teisių pažeidimo ribos, nes kaip buvo minėta, publikacijų turinys neatitinka sutrikusios psichikos asmenų gyvenimo realybės ir dažnai yra stigmatizuojantis.

Norisi atkreipti daugiau dėmesio į sutrikusios psichikos asmenų stigmatizacijos apraiškas, nustatytas tyrimo metu. Svarbiausi žiniasklaidos publikacijų turinyje egzistuojančios stigmatizacijos rodikliai – tai jau įvardyta tirtosios žiniasklaidos tendencija vaizduoti tokius asmenis beveik vien tik kaip homogenišką ligonių ir/ar neįgalųjų bei nusikaltėlių grupę ir sieti šiuos du aspektus tarpusavyje. Tyrimas parodė, kad publikacijose ryškiausias pastebimas sutrikusios psichikos asmenų socialinis vaidmuo – nusikaltėlių vaidmuo. Be to, sutrikusios psichikos asmenys įvardijami kaip turintys labai ribotą socialinių vaidmenų spektrą bei dažnai niveliuojami į vieną kategoriją asmenų, neturinčių pozityvaus socialinio identiteto. Toks vaizdavimas atsispindi ir visuomeninės sampratoje – tyrimo duomenys rodo, kad sutrikusios psichikos asmenys apibūdinami kaip „kitokie“ nei visa visuomenė, su jais sunku identifikuotis kaip su savos grupės nariais ar jausti jiems empatiją. Sutrikusios psichikos asmenų bijoma ir jie atstumiami, su jais elgiamasi autoritariškai, nes jie yra ligoniai, negalintys pasirūpinti savimi; jų gailimasi – nes jie reikalingi priežiūros ir globos.

Negatyvų žiniasklaidos ir visuomenės požiūrį įvardijo jaučią ir fokus grupės dalyviai – dėl tyrimo metu viešajame diskurse svarstomos, kitų grupių bei tame tarpe ir sutrikusios psichikos asmenų psichikos asmenų, sterilizacijos idėjos pastarieji netgi tapatinosi su genocido aukomis.

REKOMENDACIJOS

Atlikus Lietuvos laikraščių ir interneto naujienų svetainių publikacijų tyrimą ir nustatius sutrikusios psichikos asmenų negatyvaus ir stigmatizuojančio vaizdavimo jose tendencijas, galima rekomenduoti:

- Tirti žiniasklaidos priemonių atstovų – žurnalistų, redaktorių nuomonę, motyvus ir priežastis rengti nustatytų tendencijų publikacijas apie sutrikusios psichikos asmenis, siekiant atskleisti šio socialinio konstravimo procese svarbaus veikėjo poziciją.
- Atlikti ir kitų Lietuvos žiniasklaidos priemonių – televizijos ir radijo pranešimų turinio analizę, nes šios priemonės visuomenėje yra populiareesnės nei laikraščiai ir interneto naujienų svetainės.
- Žiniasklaidos priemonėms ir jų atstovams laikytis Žurnalistų ir leidėjų etikos kodekso reikalavimų ir nuostatų, nes jo nesilaikymas nėra tik etikos aspektas. Visuomenė pastebi ir neigiamai vertina žiniasklaidos tendencijas pažeisti etikos normas, tikėtina, kad tai atsiliepia pasitikėjimui žiniasklaidos priemonėmis bei jų auditorijos dydžiui.

Atlikus Lietuvos visuomenės nuomonės tyrimą apie žiniasklaidos daromą poveikį sutrikusios psichikos asmenų supratimui, galima rekomenduoti:

- Tirti ir artimiausios sutrikusios psichikos asmenų aplinkos atstovų turimą patirtį ir nuomonę šiuo klausimu – šeimos narių bei šiems asmenims paslaugas teikiančių socialinių darbuotojų, slaugytojų, gydančių gydytojų. Tai leistų sudaryti išsamesnį supratimą apie žiniasklaidos daromo poveikio visuomeninei psichikos sutrikimų sampratą ir sutrikusios psichikos asmenų įtraukties galimybėms.
- Žiniasklaidos pranešimuose pasigesta šviečiamosios, moksliniais faktais pagrįstos informacijos apie psichikos sutrikimus patiriančius asmenis ir psichikos sveikatą. Statistinių duomenų, atliktų tyrimų pateikimas padėtų visuomenę šviesti apie psichikos sveikatos problemų paplitimą, jų poveikį,

paneigti mitus apie sutrikusios psichikos asmenų polinkį nusikalsti, prisidėtų prie atskirties mažinimo, atskirų visuomenės grupių konsolidavimo, geresnio tarpusavio supratimo. Valstybinės institucijos, atsakingos už sutrikusios psichikos asmenų įtrauktis į visuomenę sąlygų sukūrimą ir įtrauktis skatinimą, turėtų finansuoti, kurti ir vykdyti priemones, nukreiptas į visuomenės nuostatų ir negatyvių sampratų keitimą. Taisant ir koreguojant tik pačius sutrikusios psichikos asmenis, įtrauktis nėra įmanoma.

Atlikus sutrikusios psichikos asmenų nuomonės analizę apie žiniasklaidos poveikį jų kasdieniam gyvenimui visuomenėje, galima rekomenduoti:

- Organizacijoms, atstovaujančioms sutrikusios psichikos asmenims, ginančioms jų teises ir interesus, taip pat ir socialiniams darbuotojams, inicijuoti žiniasklaidos monitoringo priemones ir atkreipti pačių žiniasklaidos priemonių, Žurnalistų ir leidėjų etikos komisijos ir visos visuomenės dėmesį į šių asmenų teisių pažeidimus žiniasklaidoje bei reikalauti juos taisyti, nes vieni patys sutrikusios psichikos asmenys dėl stigmos to daryti negali. Taip pat reikalinga žiniasklaidai pateikti alternatyvią joje dominuojančiai informaciją, konstruktus ir nuomones bei skatinti kuo platesnę tokių alternatyvių konstrukto sklaidą ir vyraujančio medicininio sutrikusios psichikos asmenų sampratos modelio kvestionavimą bei keitimą.

IŠVADOS

Darbo rezultatai leidžia teigti, kad ginamieji teiginiai pasitvirtino ir formuluoti tokias išvadas:

1. Psichikos sutrikimai yra nevienareikšmiškai apibūdinamas fenomenas, kurio apibrėžties ribos stipriai kito istorijos eigoje. Apibrėžiant psichikos sutrikimų sampratą, bandoma rasti ribą, skiriančią „normalumą“ nuo „nenormalumo“ įvairiose funkcionavimo srityse: biologinėje, psichologinėje, socialinėje ir kitose.

2. Socialinio konstrukcionizmo teorinės analizės perspektyva atskleidžia psichikos sutrikimų, kaip kultūriškai reliatyvių socialinių konstrukto, pobūdį. Psichikos sutrikimų sampratos, jiems priskiriamos reikšmės, žmonių įsitikinimai apie juos yra konstruojami vartojant kalbą socialinių sąveikų metu. Į diskursus suorganizuota kalba perteikia latentines psichikos sutrikimų konstrukto reikšmes – stiprių, nors ir nematomų, visuomenės normų rinkinius, nurodančius tiek pačių sutrikusios psichikos asmenų, tiek visos visuomenės elgesį šio fenomeno atžvilgiu.

3. Socialinio konstrukcionizmo perspektyva leidžia analizuoti psichikos sutrikimų stigmą kaip socialiai sukonstruotą fenomeną. Stigma – viena svarbiausių psichikos sutrikimo socialinio konstrukto dalių, socialinių sąveikų plotmėje daranti poveikį jos turėtojams, tai ir atskleidžia jos, kaip socialinio konstrukto, pobūdį. Stigmos poveikis reiškiasi ir internalizuotu, ir visuomeniniu lygmeniu. Dėl internalizuotos stigmos atsiribojama nuo aplinkos, galimos pagalbos, pasireiškia savęs nuvertinimas ir/ar ribojami gyvenimo tikslai. Visuomeniniame lygmenyje stigma per sistemų ar institucijų sąrangą, įvairias institucines taisykles, taikomas praktikas ir procesus sukuria funkcionavimo barjerus. Stigma yra didžiausia kliūtis, ribojanti sutrikusios psichikos asmenų visavertį dalyvavimą visuomenėje.

4. Žiniasklaidoje mažomis sąnaudomis parengiami, vienu ar keletu lengviausiai pasiekiamų informacijos šaltinių apsiribojantys naujienų pranešimai, kuriuose rašoma apie psichikos sutrikimus ar juos patiriančius asmenis, gana dažni. Tokie pranešimai yra lokalizuoti skirtingose rubrikose ir skirtingų temų publikacijose, todėl visuomenės nariams sunku identifikuoti jų gausą. Patiems

sutrikusios psichikos asmenims žiniasklaidos skelbiama informacija padeda susidaryti įspūdį vaizdinio, kurį visuomenė yra susidariusi apie juos.

5. Žiniasklaidai kuriant sutrikusios psichikos asmenų vaizdinius vyrauja kriminalinis diskursas. Visuomenė žiniasklaidoje dažniausiai ir atkreipia dėmesį į kriminalinio pobūdžio pranešimus apie sutrikusios psichikos asmenis. Sutrikusios psichikos asmenys tokius pranešimus taip pat labiausiai įsidėmi, pastarieji juos žeidžia dėl nepagrįstai keliamų prielaidų, nepagarbaus požiūrio ir neigiamų padarinių, kuriuos sutrikusios psichikos individams sukelia psichikos sveikatos ir kriminalinių temų suniveliavimas ir eskalavimas.

6. Su kriminaliniu diskursu glaudžiai susijęs tirtoje žiniasklaidoje identifikuotas antrasis – medicininis diskursas. Medicininis diskursas yra labiau latentinio pobūdžio nei kriminalinis. Šio diskurso indikatoriai: medicininės kilmės terminai, kuriais įvardijami sutrikusios psichikos asmenys (pagrindiniai medikalizuotos psichikos sutrikimų sampratos perteikėjai); pateikiamuose sutrikusios psichikos asmenų apibūdinimuose vyraujantys ligotumo aprašymai; medicininių ir represinių elgesio būdų akivaizdus ar netiesioginis suponavimas sutrikusios psichikos asmenų atžvilgiu.

7. Lietuvos žiniasklaida kuriamais sutrikusios psichikos asmenų vaizdiniais palaiko ir stiprina tokių asmenų stigmatiziją. Publikacijose galima išskirti tokius stigmatizacijos aspektus:

- publikacijose ir nurodomos tiesiogiai, ir suponuojamos sąsajos tarp psichikos sutrikimų ir polinkio nusikalsti;
- ligotumas išskiriamas kaip svarbiausias tariamai ar tikrai nusikaltimą padariusio sutrikusios psichikos asmens apibūdinimas;
- kriminalinio diskurso publikacijose žurnalistai ir teisėtvarkos pareigūnai linksta visiškai identifikuoti asmenis, įtariamus įvykdžius nusikaltimą ir įtariamus esant sutrikusios psichikos. Šitaip ne tik nesilaikoma nekaltumo prezunkcijos, bet ir klijuojama dviguba – nusikaltėlio ir sutrikusios psichikos asmens – etiketė;
- žiniasklaidoje sutrikusios psichikos asmenys įvardijami kaip turintys labai ribotą socialinių vaidmenų spektrą – ligonių ir nusikaltėlių, turinčių šeimos narių.

Toks vaizdavimas prisideda prie šios grupės asmenų stereotipizavimo ir suniveliavimo į vieną kategoriją, kaip gana homogeniškos, parazituojančios, be pozityvaus socialinio identiteto grupės. Žiniasklaidos pateikiami siauradimensiniai sutrikusios psichikos asmenų konstruktai menkai perteikia psichikos sutrikimų kompleksškumo, sunkumo ir rimtumo aspektus.

8. Didžiąją Lietuvos visuomenės daliai žiniasklaida yra pagrindinis informacijos šaltinis apie sutrikusios psichikos asmenis, tačiau apie psichikos sutrikimus, jų paplitimą, pobūdį, poveikį asmeniui visuomenės nariai žino mažai. Artimiausioje aplinkoje (tarp draugų ir bendradarbių) su sutrikusios psichikos asmenimis respondentai beveik nesusiduria, taip pat jie ir patys nėra kreipęsi į psichikos sveikatos specialistus. Todėl tiesioginio ir personalizuoto santykio su sutrikusios psichikos asmenimis bei tiesioginio tokių asmenų pažinimo galimybių, didžioji Lietuvos visuomenės dalis neturi.

9. Visuomenės disponuojami sutrikusios psichikos asmenų socialiniai konstruktai paremti stereotipais šių žmonių atžvilgiu: sutrikusios psichikos asmenys suvokiami kaip neatsakingi už savo veiksmus, agresyvūs ir pavojingi, nesavarankiški, neprognozuojami bei reikalingi globos ir gydymo. Visuomeninės stigmatizacijos požymis yra tai, jog, dalies visuomenės nuomone, net ir teigiamo pobūdžio informacija apie sutrikusios psichikos asmenų pasiekimus gali daryti neigiamą įtaką įvairioms visuomenės grupėms. Tad vyraujantys stereotipai lemia sutrikusios psichikos asmenų sampratą kaip „kitokių“, „pašalinių“, socialiai tolimų įprastai visuomenei.

10. Visuomenės įvardijami sutrikusios psichikos asmenų apibūdinimai atkartoja žiniasklaidos pateikiamus vaizdinius – kaip agresyvių nusikaltėlių ir reikalingų gydymo bei priežiūros ligonių. Toks šių žmonių suvokimas lemia tiek pastarųjų stigmatizaciją, tiek savi-stigmatizaciją. Silpnai išreikšti pozityvūs vaizdiniai nėra pakankami, kad atsvertų negatyvaus vaizdavimo gausą bei ypatumus ir leistų matyti šiuos asmenis kaip visaverčius visuomenės narius. Dėl tokio žiniasklaidos ir visuomenės požiūrio sutrikusios psichikos asmenys jaučiasi esą visuomenėje vertinami mažiau nei kitos socialiai pažeidžiamos grupės.

11. Sutrikusios psichikos asmenys dažnai žiniasklaidoje pastebi informaciją psichikos sutrikimų/sveikatos temomis, tarpusavyje apie ją diskutuoja ir dažniausiai yra įskaudinami žurnalistų požiūrio, perteikiamų nuostatų ir stereotipų. Tokio pobūdžio informacija ir jos pateikimo būdas tampa dar vienu pretekstu šiems asmenims slėpti savo sutrikimą ar vengti bendravimo su „sveikąja“ visuomenės dalimi. Jie taip pat mano, kad tokia informacija daro neigiamą poveikį visuomenės nuomonės apie juos formavimui, tačiau dėl nepasitikėjimo žiniasklaida ir stigmatizacijos baimės savo pačių aktyvaus vaidmens įsileidžiant žiniasklaidą į savo erdvę ir pateikiant alternatyvius dominuojantiems vaizdiniais konstruktais neįžvelgia.

12. Lietuviškos žiniasklaidos publikacijose pastebima daug psichikos sutrikimų etikečių klijavimo, sutrikusios psichikos asmenų privatumo pažeidimo, nepagrįstos ar nepatikrintos informacijos pateikimo atvejų. Sutrikusios psichikos asmenų įvardyti konkretūs privatumo, nekaltumo prezunkcijos principų pažeidimo atvejai patvirtina tokias publikacijose pastebimas tendencijas. Tiek visuomenės nariai, tiek sutrikusios psichikos asmenys iš žurnalistų tikisi etiškesnio, pagarbesnio, atsakingesnio elgesio rašant psichikos (ne)sveikatos temomis.

13. Analizuotose publikacijose yra nepastebimos dominuojančios Lietuvos psichikos sveikatos priežiūros sistemos institucijos, pavyzdžiui, psichiatrinės ligoninės, psichikos sveikatos centrai, psichoneurologiniai pensionatai ar pan. Jos beveik neminimos publikacijose ir lieka nežinomos bei uždaros visuomenei. Žmogaus teisių ekspertai teigia, kad didelės stacionarios globos ar gydymo institucijos tinkamai neapsaugo pagrindinių žmogaus teisių. Tačiau tai žiniasklaidą domina kur kas mažiau nei lengvai parengiama istorija, kurioje nusikaltimą įvykdė tariamai sutrikusios psichikos asmuo. Tai rodo medicininės psichikos sutrikimų sampratos dominavimą visuomenėje. Šis modelis giliai įsismelkęs ir iššaknijęs visuomenės sampratoje apie psichikos sutrikimus. Alternatyvus diskursas, siūlantis kitokį sampratos modelį, silpnai reiškiasi viešojoje erdvėje, todėl medicininis modelis iš viso nėra interpretuojamas ar kvestionuojamas kaip problemiškas ar netinkamas.

LITERATŪRA

1. Aberchrombie, Nicholas, Hill, Stephe, Turner, S. Bryzan (editors). (1994). The Penguin Dictionary of Soociology, 3rd edition. Penguin Books.
2. Anderson, M. (2003). One flew over the psychiatric unit: mental illness and the media // *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 10.
3. Andrašūnienė, Milda. (2007). Socialinio darbo terminų žodynelis. Vilnius.
4. Angermeyer, M. C. and Dietrich, S. (2006). Public beliefs about and attitudes towards people with mental illness: a review of population studies // *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 113.
5. Arboleda-Flórez, Julio. (2003). Considerations on the Stigma of Mental Illness // *The Canadian Journal of Psychiatry*. Vol. 48, No. 10.
6. Asadauskienė, J., Pūras, D., Davidonienė, O., Mačiulis, V., Ambrazevičienė, V. *Psichikos sveikata*. (2005). Lietuvos sveikatos programos įgyvendinimas: pasiekimai ir problemos. // Iš Nacionalinės sveikatos tarybos metinis pranešimas 2004. Vilnius, Baltijos kopija.
7. Augis, Rimvydas, Kočiūnas Rimantas. (1993). *Psichologijos žodynas*. Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
8. Bagdonas, Albinas, Lazutka, Romas, Vareikytė, Audronė, Žalimienė, Laimutė. (2007). *Skirtingi, bet Lygūs visuomenėje ir darbuotėje*. Vilniaus universiteto Specialiosios psichologijos laboratorija, Lietuvos darbo rinkos mokymo tarnyba.
9. Balčytienė, Auksė. (2008). *Permainų vėjai Lietuvos žurnalistikoje* // *Žurnalistikos Almanachas (1990-2007)*. Lietuvos žurnalistų sąjunga: Vilnius.
10. Balčytienė, Auksė. (2009). *Žiniasklaidos sistemos transformacijos procesai demokratinėje Lietuvoje*. Habilitacijos procedūrai teikiamų mokslo darbų apžvalga. Vytauto Didžiojo universitetas, Kaunas.
11. Balčytienė, A., Raeymaeckers, K., Vartanova, E. (2011). *Changing Practices of Journalism*. // In: Trappel, J., Meier, W., D'Haenens, L., Steemers, J. and Thomass, B. (eds.). *Media in Europe Today*. Intellect.
12. Baltrušaitytė, Giedrė. (2003). *Theorising Mental Disorder: a Sociological Approach* // *Sociologija. Mintis ir veiksmai*, Nr.1.

13. Baumann, Anja Esther. (2007). Stigmatization, Social Distance and Exclusion Because of Mental Illness: the Individual With Mental Illness as a ‘Stranger’ // *International Review of Psychiatry*, 19(2).
14. Berger, L. Peter. (1995). *Sociologija. Litterae Universitatis*.
15. Berger, L. Peter, Luckmann, Thomas. (1999). *Socialinis tikrovės konstravimas*. Vilnius, Pradai.
16. Bilic, Bojan, Georgaca, Eugenie. (2007). Representations of “Mental Illness” in Serbian Newspapers: a Critical Discourse Analysis // *Qualitative Research in Psychology*. Vol. 4.
17. Blood, R. W., Holland, K. (2004). Risky News, Madness and Public Crisis: a Case Study of the Reporting and Portrayal of Mental Health and Illness In The Australian Press // *Journalism*, Nr. 5(3).
18. Borgatta, Edgar F., Marie L. Borgatta (editors). (1991). *Encyclopedia of Sociology*. MacMillan Publishing Company.
19. Bryant, Jennings, Zillmann, Dolf (editors). (1994). *Media Effects. Advances in Theory and Research*. Lawrence Erlbaum Associates, Publishers.
20. Brown, G. W., Monck, E. M., Carstairs, G. M., Wing, J. K. (1962). Influence of Family Life on the Course of Schizophrenic Illness // *British Journal of Preventive & Social Medicine*. No. 16.
21. Brown, G. W., Wing, J. K. (1970). *Institutionalism and Schizophrenia: a Comparative Study of Three Mental Hospitals 1960-1968*. Cambridge University Press.
22. Brown, John Seely, Duguit, Paul. (2004). *Socialinis informacijos gyvenimas*. Charibdė.
23. Brown, Phil. (1995). Naming and Framing: The Social Construction of Diagnosis and Illness // *Journal of Health and Social Behavior*. Extra Issue: Forty Years of Medical Sociology: The State of the Art and Directions for the Future. Vol. 35.
24. Burr, Vivien. (1995). *An Introduction to Social Constructionism*. Routledge.
25. Busfield, Joan. (2000). Introduction: Rethinking the Sociology of Mental Health // *Sociology of Health & Illness*. No. 22.
26. Casey, Briege, Long, Ann. (2003). Meanings of Madness: a Literature Review // *Journal of Psychiatric and Mental Health Nursing*. Vol. 10.

27. Clogston, John S. (1989). A Theoretical Framework for Studying Media Portrayal of Persons With Disabilities // Paper on the Mass Communication and Society Division of the Association for Education in Journalism and Mass Communication. Washington DC.
28. Corrigan, Patric W. (1998). The Impact of Stigma on Severe Mental Illness // Cognitive and Behavioral Practice. Vol. 5 (2).
29. Corrigan, Patrick W., Penn, David L. (1999). Lessons From Social Psychology on Discrediting Psychiatric Stigma // American Psychologist. Vol. 54 (9).
30. Corrigan, Patric W., Watson, Amy C. (2002). The Paradox of Self Stigma and Mental Illness // Clinical Psychology: Science and Practice. Vol. 9 (1).
31. Corrigan, Patric W.; Watson, Amy C. (2002). Understanding the Impact of Stigma on People with Mental illness // World Psychiatry 1:1.
32. Corrigan, Patrick W., Watson, Amy C., Byrne, Peter, Davis, Kristin E. (2005). Mental Illness Stigma: Problem of Public Health or Social Justice? // Social Work. Vol. 50, No. 4.
33. Corrigan, W. Patric, Watson, Amy C., Gracia, Gabriela, Slopen, Natalie, Rasinski, Kenneth, Hall, Laura L. (2005). Newspaper Stories as Measures of Structural Stigma // Psychiatric Services. Vol. 56 No. 5.
34. Corrigan, Patrick W. (2007). How Clinical Diagnosis Might Exacerbate the Stigma of Mental Illness // Social Work. Vol. 52, No. 1.
35. Coverdale, John, Nairn, Raymond, Claasen Donna. (2002). Depictions of Mental Illness in Print Media: a Prospective National Sample // Australian and New Zealand Journal of Psychiatry.
36. Crowe, Marie. (2006). Psychiatric Diagnosis: Some Implications for Mental Health Nursing Care // Journal of Advanced Nursing. Vol. 53, Issue 1.
37. Dembinskas, Algirdas. (2003). Psichiatrija. Vilnius.
38. Dobryninas, Aleksandras. (2001). Virtuali nusikaltimų tikrovė. Eugrimas.
39. DSM-IV-TR / American Psychiatric Association. (2000). Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. Washington.
40. Durkheim, Emile. (2001). Sociologijos metodo taisyklės. ALK / Vaga.
41. Eagly, Alice H. (1987). Sex Differences in Social Behavior: a Social Role Interpretation. Lawrence Erlbaum Associates.

42. Eagly, Alice H., Wood, Wendy. (1991). Explaining Sex Differences in Social Behavior: A Meta-Analytic Perspective // Personality and Social Psychology Bulletin. Vol. 17, No. 3.
43. Edwards, Derek, Potter, Jonathan. (2001). Discursive Psychology. Inquiries in Social Construction. Sage Publications.
44. Eisenberg, L. (1988). Editorial: The Social Construction of Mental Illness // Psychological Medicine, 18.
45. Encyclopædia Britannica. Prieiga internete [http://www.britannica.com/EBchecked/topic/375345 /mental-disorder](http://www.britannica.com/EBchecked/topic/375345/mental-disorder). Žiūrėta 2010-01-10.
46. European Commission. (May 2006). Special Eurobarometer 248. Mental Well-Being.
47. Europos parlamentas. (2009-01-28). Pranešimas dėl psichikos sveikatos 2004-2009 (2008/2209(INI)). Plenarinio posėdžio dokumentas A6-0034/2009. Aplinkos, visuomenės sveikatos ir maisto saugos komitetas.
48. Falk, Gerhard. (2001). Stigma: How We Treat Outsiders. Prometheus Books, New York.
49. Faris, Robert E. L., Dunham, H. Warren. (1939). Mental Disorders in Urban Areas. An Ecological Study of Schizophrenia and other Psychoses. The University of Chicago Press.
50. Fee, Dwight. (2000). Pathology and the Postmodern: Mental Illness as Discourse and Experience. Sage Publications.
51. Finkelstein, Vic. (a). (2001.) A Personal Journey into Disability Politics. Pirmą kartą skaityta: Leeds University Centre for Disability Studies. Prieiga internete: <http://www.independentliving.org/docs3/finkelstein01a.pdf>
52. Finkelstein, Vic. (b). (2001). The Social Model Of Disability Repossessed. Pirmą kartą skaityta: Manchester Coalition of Disabled People.
53. Fiske, John. (1990). Introduction to Communication Studies. Routledge.
54. Forchuk, Cheryl, Nelson, Geoffrey, Brent Hall, G. (2006). It's Important to Be Proud of the Place You Live In: Housing Problems and Preferences of Psychiatric Survivors // Perspectives in Psychiatric Care. Vol. 42, No. 1.
55. Foster, Juliet L. H. (2007). Journeys Through Mental Illness. Client's Experiences and Understandings of Mental Distress. Palgrave.

56. Foucault, Michel. (2006). History of Madness. *English Translation* by Murphy, Jonathan, Khalfa, Jean. Routledge, London and New York.
57. Franklin, Bob, Hamer, Martin, Hanna, Mark, Kinsey, Marie, Richardson, John E. (2007). Key Concepts in Journalism Studies. Sage.
58. Franksfort-Nachmias, Chava, Nachmias David. (1997). Research Methods in the Social Sciences. 5th edition. St Martin's Press.
59. Gabel, Susan, Peters, Susan. (2004). Presage of Paradigm Shift? Beyond the Social Model of Disability Toward Resistance Theories of Disability // *Disability & Society*, Vol. 19, No. 6.
60. Gergen, Kenneth (1994). *J. Realities and Relationships – Soundings in Social Construction*. Harvard University Press.
61. Gergen, Kenneth J. (2003). *An Invitation to Social Construction*. Sage Publications Ltd.
62. Giddens, Anthony. (2005). Sociologija. Poligrafija ir informatika.
63. Glaser, Barney G. (1978). *Theoretical Sensitivity*. University of California, San Francisco.
64. Goffman, Erving. (1986). *Notes on the Management of Spoiled Identity*. Simon & Schuster, New York.
65. Gold, Nora, Auslander, Gail. (1999). Newspaper Coverage of People with Disabilities in Canada and Israel: an International Comparison // *Disability & Society*. 14 (6).
66. Good, Byron J. (1997). Studying Mental Illness in Context: Local, Global, or Universal? // *Ethos*. Vol. 25, Nr. 2. 1997. *Ethnography and Sociocultural Processes: a Symposium*.
67. Gove, Walter R. (2004). The Career of the Mentally Ill: An Integration of Psychiatric, Labeling/Social Construction, and Lay Perspectives // *Journal of Health and Social Behavior*. Vol. 45.
68. Graber, Doris. (1984). *Processing the News: How People Tame the Information Tide* (2nd ed.). New York: Longman.
69. Grunig, James. (1976). *Global Village. How Specialization Is Changing the Mass Media*. General Hall.
70. Gudonienė, Vilija. (1999). *Įvadas į masinės komunikacijos teorijas*. Žara, Vilnius.

71. Hahn, Harlan. (1985). Toward a Politics of Disability: Definitions, Disciplines, and Policies // *The Social Science Journal*. Vol. 22.
72. Hayward, P., Bright, J.A. (1997). Stigma and mental illness: A review and critique // *Journal of Mental Health*, 6.
73. Hardy, Cynthia, Harley, Bill, Phillips, Nelson. (2004). Discourse Analysis and Content Analysis: Two Solitudes? // *Qualitative Methods*.
74. Heatherton, Todd F., Kleck, Robert E., Hebl, Michelle R., Hull Jay G. (2000). *The Social Psychology of Stigma*. Guilford Press.
75. Henderson, Corinne (2005). Why people with a mental illness are Over-represented in the Criminal Justice System // Mental Health Coordinating Council. Prieiga internete: <http://www.beyondbars.org.au/CAPA%20Conf%20Pres090806.pdf>
76. Hewson, Claire, Yule, Peter, Laurent, Diana, Vogel, Carl. (2003). *Internet Research Methods: a Practical Guide for the Social and Behavioural Sciences*. Sage Publications.
77. Hibberd, Fiona J. (2005). *Unfolding Social Constructionism*. Springer.
78. Hollingshead, A. B., Redlich F. C. (1958). *Social Class and Mental Illness*. John Wiley and Sons.
79. Ibroscheva, Elza, Ramaprasad, Jyotika. (2008). Do media matter? A Social Construction Model of Stereotypes of Foreigners // *Journal of Intercultural Communication*. Issue 16.
80. Yanos, P. T., Rosenfield, S., Horwitz, A.V. (2001). Negative and Supportive Social Interactions and Quality Of Life Among Persons Diagnosed With Severe Mental Illness // *Community Mental Health Journal*. No. 37.
81. Jacobsson, Lars. (2002). The roots of stigmatization // *World Psychiatry*. 1(1):25.
82. Jones, Edward E. (2001). Stigma // In: Kuper, Adam, Kuper, Jessica (editors). *The Social Science Encyclopedia*.
83. Kondrat, David C., Teater, Barbra. (2009). An Anti-Stigma Approach to Working With Persons With Severe Mental Disability: Seeking Real Change Through Narrative Change // *Journal of Social Work Practice*. Vol. 23, No. 1.
84. Kriščiūnas, Algirdas. (2002). *Psichiatrija*. Vilnius.
85. Krueger, Richard A., Casey, Mary Anne. (2000). *Focus Groups: A Practical Guide for Applied Research*. 3rd edition. Sage Publications.

86. Lawson, Tony, Garrod, Joan (editors). (2001). *Dictionary of Sociology*. Fitzroy Dearborn Publishers, London, Chicago.
87. Leonavičius, Vylius, Norkus, Zenonas, Tereškinas, Artūras. (2005). *Sociologijos teorijos*. Vytauto Didžiojo universitetas.
88. Link, Bruce G., Phelan, Jo C., Bresnahan, Michaeline, Stueve, Ann, Pescosolido, Bernice A. (1999). *Public Conceptions of Mental Illness: Labels, Causes, Dangerousness and Social Distance* // *American Journal of Public Health*. Vol. 89, No. 9.
89. Link, Bruce G., Phelan, Jo C. (2001). *Conceptualizing Stigma* // *Annual Review of Sociology*. 27.
90. Lippmann, W. (2008). *Public Opinion*. BiblioLife (pirmasis leidimas 1922).
91. Ljuslinder, Karin, Mataitytė-Diržienė, Jurga, Morlandstø, Lisbeth. (2009). *Neįgaliųjų įvaizdis Lietuvoje – požiūris iš Skandinavijos*. Prieiga internete: <http://www.gip-vilnius.lt/ataskaita%20lietuviska.pdf>
92. Loseke, Donileen R. (1999). *Thinking About Social Problems. An Introduction to Constructionist Perspectives*. Aldine De Gruyter, New York.
93. Marshall, Gordon (editor). (1998). *A Dictionary of Sociology*. Oxford University Press.
94. McCombs, Maxwell. (1994). *News Influence on Our Pictures of the World* // In Bryant, Jennings, Zillmann, Dolf (editors). *Media Effects. Advances in Theory and Research*. Lawrence Erlbaum Associates.
95. McDaid, David. (2008). *Countering Stigmatization and Discrimination of People with Mental Health Problems in Europe*. European Commission, Directorate General for Employment, Social Affairs and Equal Opportunities.
96. McGrath, John, Saha, Sukanta, Chant, David, Welham, Joy. (2008). *Schizophrenia: a Concise Overview of Incidence, Prevalence, and Mortality* // *Epidemiologic Reviews* Vol. 30.
97. McLuhan, Marshall. (2003). *Kaip suprasti medijas. Žmogaus tęsiniai*. Vilnius, Baltos lankos.
98. McNair, Jeff, Sanchez, Michelle. (2007). *Christian Social Constructions of Disability: Church Leaders* // *Journal of Religion, Disability and Health*. Vol. 11(4).
99. McQuail, Denis. (Second edition 1987). *Mass Communication Theory. An Introduction*. Sage Publications.

100. McQuail, Denis. (2005). *McQuail's Mass Communication Theory*. Sage Publications.
101. Michelkevičius, Vytautas. (2009). Įvadas į medijų studijas. Skyrius iš: Michelkevičius, Vytautas (sudarytojas). *Medijų kultūros balsai: teorijos ir praktikos*.
102. Miller, Greg. (2007). *Mental Health and the Mass Media: Room for Improvement // The Lancet*. Vol. 370.
103. Mirowski J., and Ross, C. E. (1989). *Psychiatric Diagnosis as Reified Measure // Journal of Health and Social Behaviour*. Vol. 30(1).
104. Mizrahi, Terry, Davis, Larry E. (2008). *Encyclopedia of Social Work*, 20th edition, Vol. 3. Oxford University Press.
105. Morkel, Marrisa. (2007). *Madness as Mental Illness or Mental Illness as Madness: Mental Illness as Constructed By Young Professionals*. University of Pretoria.
106. Morlandstø, Lisbeth. (2006). *Journalistikk som institusjonell praksis – utviklingshemmede og psykisk helse i pressen*. University of Bergen.
107. Morris, Robert, Dana, Bess, Glasser, Paul, Marks, Rachel, Rein, Martin, Schreiber, Paul, Saunders, Beatrice. (1971). *Encyclopedia of Social Work*, 16th issue, Vol. 1. National Association of Social Workers. New York.
108. Nairn, Raymond G. (2007). *Media Portrayals of Mental Illness, or Is It Madness? A Review // Australian Psychologist*. Vol. 42(2).
109. Nesavas, Antanas. (1984). *Fenomenologinė žinojimo sociologija // Problemos*. Nr. 31.
110. Nesavas, Antanas. (1987). *A. Šiuco fenomenologinė sociologija // Problemos*. Nr. 37.
111. Neuendorf, Kimberly A. (2002). *The Content Analysis Guidebook*. Sage Publications.
112. Neuendorf, Kimberly A. (2004). *Content Analysis - a Contrast and Complement to Discourse Analysis // Qualitative Methods*.
113. Nevinskaitė, Laima. (2006). *Žiniasklaidos kokybė: nepatenkinti publikos lūkesčiai // Skyrius iš: Žiliukaitė, Rūta, Ramonaitė, Ainė, Nevinskaitė, Laima, Beresnevičiūtė, Vida, Vinogradnaitė, Inga. Neatrasta galia. Pilietinės visuomenės institutas, Versus Aureus*.

114. Nevinskaitė, Laima. (2006). Žiniasklaidos vartojimas ir pilietinis raštingumas // Iš: Žiliukaitė, Rūta, Ramonaitė, Ainė, Nevinskaitė, Laima, Beresnevičiūtė, Vida, Vinogradnaitė, Inga. Neatrasta galia. Pilietinės visuomenės institutas, Versus Aureus.
115. Nocella, Anthony J. (2009). Disabling Dis-ability: Re-Building Inclusive Into Social Justice // Theory in Action. Vol. 2, No. 1.
116. Oakes, P. J., Haslam, S. A., Turner, J. C. (1994). Stereotyping and Social Reality. Blackwell.
117. Palmer, Derrol. (2000). Identifying Delusional Discourse: Issues of Rationality, Reality and Power // Sociology of Health and Illness. Vol. 22, No. 5.
118. Pasaulinė sveikatos organizacija. (2004). Tarptautinė funkcionavimo, negalumo ir sveikatos klasifikacija. Vilniaus universiteto Specialiosios psichologijos laboratorija.
119. Perese, Eris F. (2007). Stigma, Poverty, and Victimization: Roadblocks to Recovery for Individuals With Severe Mental Illness // Journal of the American Psychiatric Nurses Association. Vol. 13.
120. Perringn Christian. Mental Illness in: Stanford Encyclopedia of Philosophy. Revised February 22, 2010. Prieiga internete: <http://plato.stanford.edu/entries/mental-illness/>
121. Perse, Elizabeth M. (2001). Media Effects and Society. Lawrence Erlbaum Associates.
122. Philo, Greg (editor). (1996). Media and Mental Distress. Longman.
123. Potter, W. James, Riddle, Karyn. (2007). A Content Analysis of the Media Effects Literature // Journalism & Mass Communication Quarterly. Vol. 84, No. 1.
124. Pūras, Dainius. (2002). Šiuolaikinis požiūris į psichikos sveikatą ir jos sutrikimus. Pasaulio sveikatos organizacijos 2001 metų pranešimas ir jo reikšmė Lietuvai. // Iš Nacionalinės sveikatos tarybos metinis pranešimas 2001. Lietuvos gyventojų bendrosios ir psichikos sveikatos būklės bei sveikatos sistemos organizavimo problemos. Vilnius, Baltijos kopija.
125. Reber, A. S. (1985). Penguin Dictionary of Psychology. Penguin Books, London, New York.
126. Ritzer, George. (1992). Contemporary Sociological Theory. McGraw-Hill, INC.
127. Rogers, Anne, Pilgrim, David. (2005). A Sociology of Mental Health and Illness. Open University Press.

128. Ross, Judith W. (1993). Media Messages, Empathy, and Social Work // Health and Social Work. Vol. 18, Issue 3.
129. Rosslund, L. A. (2005). Accountability Systems and Media Ethics: Landscapes and Limits // In The Baltic Media World. Baerug, R. (editor). Riga.
130. Roth Edney, Dara. (2004). Media and Mental Illness: A Literature Review // Canadian Mental Health Association. Prieiga internete: http://www.ontario.cmha.ca/about_mental_health.asp?cID=7601
131. Rusch, Nicolas, Angermeyer, Matthias C., Corrigan, Patrick W. (2005). Mental Illness Stigma: Concepts, Consequences and Initiatives to Reduce Stigma // European Psychiatry 20.
132. Ruškus, Jonas. (2002). Negalės fenomenas. Šiaulių universiteto leidykla.
133. Ruškus, Jonas, Mažeikis, Gintautas. (2007). Neįgalumas ir socialinis dalyvavimas. Kritinė patirties ir galimybių Lietuvoje refleksija. Šiaulių universiteto leidykla.
134. Sayce, Liz. (1998). Stigma, Discrimination and Social Exclusion: What's in a World? // Journal of Mental Health. Vol. 7, Issue 4.
135. Santarakos, Soitirios. (2005). Social Research. 3rd edition, Palgrave Macmillian.
136. Scheff, T. J. (1974). The Labelling Theory of Mental Illness // American Sociological Review. Vol. 39, No. 3.
137. Schneider, David J. (2005). The Psychology of Stereotyping. The Guilford Press.
138. Scrambler, Graham. (1998). Stigma and Disease: Changing Paradigms. The Lancet, Vol. 352.
139. Shain, R., and Phillips, J. (1991). The stigma of mental illness: Labelling and stereotyping in the news. In: Wilkins, L., and Patterson, P., eds. Risky Business: Communicating Issues of Science, Risk, and Public Policy. New York, NY: Greenwood Press.
140. Shakespeare T., Watson N. (2001). The Social Model of Disability: an Outdated Ideology? // Research in Social Science and Disability. No. 2.
141. Shoemaker, P., Reese, S. (1996). Mediating the Message: Theories of Influences on Mass Media Content. New York: Longman.

142. Siebers, Tobin. (2001). Disability in Theory: From Social Constructionism to the New Realism of the Body // *American Literary History*. Vol. 13, No. 4.
143. Strauss, Anselm, Corbin, Juliet. (1998). *Basics of Qualitative Research*. Sage Publications.
144. Stuart H. (2006). Media Portrayal of Mental Illness and its Treatments: What Effect Does it Have on People with Mental Illness // *CNS Drugs*, 20(2).
145. Swim J. K., Hyers L. L. (2001). Social Psychology of Stigma // In *International Encyclopedia of the Social and Behavioural Sciences*. Vol. 22.
146. Szasz, Thomas S. (1960). The Myth of Mental Illness // *American Psychologist*, Vol. 15.
147. Taylor-Gooby, Peter, Zinn, Jens. (2006). *Risk in Social Science*. Oxford University Press.
148. Tapinas, Laimonas (red. kol. pirm.). (1997). *Žurnalistikos enciklopedija*. Vilnius: Pradai.
149. Thomas, Carol. (2004). How Is Disability Understood? An Examination of Sociological Approaches // *Disability & Society*, Vol. 19, No. 6.
150. Thornicroft, Graham, Rose, Diana, Kassam, Aliya, Sartorius, Norman. (2007). Stigma: ignorance, prejudice or discrimination? // *The British Journal of Psychiatry*, 190.
151. Thornton, J. A. and Wahl, O. F. (1996). Impact of a newspaper article on attitudes toward mental illness // *Journal of Community Psychology*, 24.
152. Trad, Paul V. (1991). The Ultimate Stigma of Mental Illness // *American Journal of Psychotherapy*, Vol. XLV, No. 4.
153. Turner, Bryan S. (editor). (2006). *The Cambridge Dictionary of Sociology*. Cambridge University Press.
154. Vaitkevičiūtė Valerija. (2000). *Tarptautinių žodžių žodynas*. Vilnius.
155. Wagner, Wolfgang, Hayes, Nicky. (2005). *Everyday Discourse and Common Sense*. Palgrave, Macmillan.
156. Wahl, Otto, F. (1995). *Media Madness. Public Images of Mental Illness*. Rutgers University Press.
157. Wahl, Otto F. (2003). News Media Portrayal of Mental Illness. Implications for Public Policy // *American Behavioral Scientist*. Vol. 46 No. 12.

158. Wahl, Otto, F. (2004). Stop the Presses: Journalistic Treatment of Mental Illness // In L. Friedman (Ed.). Cultural sutures: medicine, morals, and media. Durham, NC: Duke University Press.
159. Williams G. (2001). Theorising Disability // In Albrecht, Gary L., Seelman, Katherine D., Bury, Michael. Handbook of Disability Studies. Sage Publications.
160. Woolgar Steve, Pawluch, Dorothy. (1985). Ontological Gerrymandering: the Anatomy of Social Problems Explanations // Social Problems. Vol. 32, No. 3.
161. World Health Organization (WHO). (2001). The World Health Report Mental Health: New Understanding, New Hope. WHO Library Cataloguing in Publication Data.
162. Zola I. (1972). Medicine as an Institution of Social Control // Sociological Review. No. 4.
163. Žmogaus teisių stebėjimo institutas, Globali iniciatyva psichiatrijoje, Lietuvos sutrikusio intelekto žmonių globos bendrija „Viltis“, Vilniaus psichosocialinės reabilitacijos centras. (2005). Žmogaus teisių stebėseną uždaroje psichikos sveikatos priežiūros ir globos institucijose. Eugrimas.

Teisės aktai:

164. Lietuvos Respublikos Psichikos sveikatos priežiūros įstatymas. 1995 m. Birželio 6 d. Nr. I-924.
165. Lietuvos Respublikos neįgaliųjų socialinės integracijos įstatymas. 2004 m. Gegužės 11 d. Nr. IX-2228.
166. Psichikos sveikatos strategija. 2007 m. Balandžio 3 d. Nr. X-1070.
167. UK's Mental Health Act 2007. Prieiga internete: <http://www.legislation.gov.uk>

Interneto svetainės:

168. Eurostat duomenys. Prieiga internete:
http://appsso.eurostat.ec.europa.eu/nui/show.do?dataset=isoc_ci_ifp_fu&lang=en#
169. Eurostat duomenys. Prieiga internete:
http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/information_society/data/database
170. Lietuvos žurnalistų ir leidėjų etikos komisija. Prieiga internete:
<http://www.lzlek.lt>.

171. Šizofrenijos informacinė svetainė. Prieiga internete:
<http://www.schizophrenia.com/szfacts.htm>. Žiūrėta 2010-02-15.
172. Pasaulio bankas. Prieiga internete: <http://go.worldbank.org/SQJQWBVNW0>.
Žiūrėta 2010-09-30.
173. World Association of Newspapers. Prieiga internete: <http://www.wanpress.org/article18330.html>. Žiūrėta 2010-09-15.

Priedas Nr. 1

Žiniasklaidos poveikio tipologija. Parengta pagal McQuail 2005 (467-470)

	Trumpalaikis poveikis	Ilgalaikis poveikis
Suplanuotas	<p><i>Propaganda.</i> Sąmoningas ir sisteminis bandymas formuoti pažiūras, manipuliuoti pažinimu ir nukreipti elgesį siekiant propagandisto tikslų.</p> <p><i>Individualus atsakas.</i> Individai, gavę iš žiniasklaidos pranešimus sukurtus paveikti auditorijos požiūrį, žinojimą ar elgesį, atitinkamai keičiasi arba priešinasi tokiam keitimui.</p> <p><i>Žiniasklaidos kampanijos.</i> Organizuotai naudojamos įvairios žiniasklaidos priemonės, siekiant informuoti ar įtikinti pasirinktą populiaciją.</p> <p><i>Naujienų sužinojimas.</i> Trumpalaikis pažintinis žiniasklaidos pateikiamų naujienų poveikis.</p> <p><i>Interpretacinių schemų formavimas (angl. framing).</i> Auditorija priima žiniasklaidos pateiktą informacijos interpretavimo modelį.</p> <p><i>Prioritetų nustatymas (angl. agenda setting).</i> Tai, kiek dėmesio skiriama naujienų pranešimuose tam tikriems įvykiams ar klausimams, formuoja auditorijos žinojimo lygį tais klausimais ir jų svarbos vertinimą.</p>	<p><i>Plėtros sklaida.</i> Planingas komunikacijos naudojimas siekiant ilgalaikių vystymosi tikslų bendruomenėse ar visuomenėse, ypač tarpasmeniniuose tinkluose ir valdžios struktūrose.</p> <p><i>Naujienų sklaida.</i> Žinojimo didinimas apie tam tikrus įvykius tam tikroje populiacijoje per tam tikrą laiką, ypatingą dėmesį skiriant skvarbos apimčiai ir tam, kaip gaunama informacija.</p> <p><i>Inovacijų sklaida.</i> Technologinių inovacijų priėmimas tam tikroje populiacijoje, dažnai reklamos ar bendro pobūdžio viešumo pagrindu.</p> <p><i>Žinojimo paskirstymas.</i> Žiniasklaidos naujienų ir informacijos pasekmės žinojimo paskirstymui tarp skirtingų socialinių grupių. Žinojimo spragų didinimas ar mažinimas.</p>

(tęsinys)

	Trumpalaikis poveikis	Ilgalaikis poveikis
Neplanuotas	<p><i>Individuali reakcija.</i> Neplanuota ir nenumatyta pasekmė individui gavus stimulą iš žiniasklaidos. Pasireiškia elgesio imitavimu ir išmokimu, ypač agresyvaus ar nusikalstamo pobūdžio.</p> <p><i>Kolektyvinė reakcija.</i> Bendrame kontekste tam tikrą poveikį tuo pat metu patiria daug žmonių, kas veda link bendrų, paprastai ne institucionalizuotų veiksmų.</p> <p><i>Poveikis politikai.</i> Neplanuotas naujienų poveikis valdžios politikai ir veiksams, kai nušviečiama krizė, pavojus ar pan.</p>	<p><i>Socializacija.</i> Neformalus žiniasklaidos indėlis mokantis ir įsisavinant elgesio normas, vertybes ir lūkesčius, būdingus tam tikriems socialiniams vaidmenims ir situacijoms.</p> <p><i>Socialinė kontrolė.</i> Sistemiškos tendencijos propaguoti elgesio, mąstymo ar kt. atitikimą nustatytai tvarkai ar elgesio būdams. Gali būti laikoma tiek sąmoninga tiek netyčine socializacijos tąsa.</p> <p><i>Įvykių pasekmės.</i> Žiniasklaidos vaidmuo sąsajoje su institucionalizuotomis jėgomis vykstant kritiniams įvykiams ir juos sprendžiant (politiniai neramumai, revoliucijos, rinkimai ir pan.).</p> <p><i>Realybės apibrėžimas ir reikšmių konstravimas.</i> Poveikis visuomenės pažinimui ir informacijos interpretacijų schemoms. Čia reikalingas daugiau ar mažiau aktyvus priėmėjų vaidmuo konstruojant savo reikšmes.</p> <p><i>Instituciniai pokyčiai.</i> Egzistuojančios institucijos perima pokyčius žiniasklaidoje, ypač kai tai susiję su institucijų komunikacijos funkcijomis.</p> <p><i>Pakeitimas (angl. displacement).</i> Laikas, „atimamas“ iš kitų veiklų, pvz. socialinio bendravimo, ir skiriamas žiniasklaidos vartojimui.</p> <p><i>Kultūriniai ir socialiniai pokyčiai.</i> Pokyčiai bendrose vertybių, elgesio ir simbolių struktūrų sistemose, kurios apibūdina tam tikrą visuomenės dalį, visą visuomenę, ar keletą visuomenių.</p> <p><i>Socialinė integracija.</i> Integracija (ar jos nebuvimas) gali būti stebima įvairiuose lygiuose – vietinėje bendruomenėje ar visoje tautoje. Poveikis gali būti ir trumpalaikis, jei reaguojama į nelaimę ar kritinę situaciją.</p>

Priedas Nr. 2

Publikacijų analizės instrumentas

1. Žiniasklaidos vykdomo konstravimo proceso priemonės ir charakteristikos

1. Laikraščio/internetinės svetainės pavadinimas: a) www.delfi.lt; b) www.lrytas.lt ir „Lietuvos rytas“; c) www.alfa.lt; d) „15 min“; e) „Vakaro žinios“.
2. Mėnuo ir diena, kada buvo publikuotas straipsnis.
3. Rubrika, kurioje publikuotas straipsnis: a) Dienos naujienos/žinios; b) Nusikaltimai, nelaimės, kriminalai; c) Krašto žinios/žinios iš Lietuvos; d) Žinios iš užsienio; e) Sveikata; f) Laisvalaikis, pramogos, kultūra; g) Skaitytojų nuomonė/laiškai; h) Teisinės temos; i) Įvairenybės; y) Verslas; j) Kita.
4. Ar publikacija yra kriminalinio pobūdžio: a) Taip; b) Ne.
5. Ar iš publikacijos pavadinimo galima suprasti, jog joje bus rašoma psichikos sveikatos/sutrikimų tema? a) Taip; b) Ne.
6. Publikacijos žanras: a) Naujienų žinutė/pranešimas; b) Trumpa žinutė (1-3 sakiniai); c) Reportažas; d) Debatai/kronika; e) Skaitytojų laiškai/nuomonė; f) Interviu su asmeniu; g) Anekdotos; h) Redakcijos skiltis; i) Kita.

2. Publikacijų turinio charakteristikos

7. Kokie terminai, apibūdinantys sutrikusios psichikos asmenį/-is, naudojami publikacijoje (*jeigu yra ne vienas, žymimas pirmasis arba dažniausiai naudojamas, kiti įrašomi prie „kita“*): a) Psichikos negalia/psichiškai neįgalus; b) Sutrikusi psichika/psichikos sutrikimai; c) Psichikos liga/ligonis; d) Konkrečių ligų pavadinimai (depresija, šizofrenija ir pan.); e) Išprotėjęs/-usi; f) Psichas/-ė; g) Beprotris/-ė; h) Nepakaltinama/-s; neveiksnus/-i; i) Psichiškai nesveika/-s; y) Proto negalia/protiškai neįgali/-us/protiškai atsilikusi/-ęs; j) Nenaudojami jokie asmenį įvardijantys terminai; k) Kita.
8. Pagrindinė publikacijos tema: a) Psichikos sutrikimas, kaip ligotumas; b)

- Nusikaltimas; c) Psichikos sutrikimų gydymas; d) Edukacija psichikos sveikatos klausimais; e) Ekonominė krizė; f) Savižudybė; g) Literatūra/menas/kinas/muzika/televizija; h) Politika; i) Neįgaliųjų integracija; y) Keistas elgesys; j) Kita.
9. Ar publikacijoje pateikiama statistinė informacija apie psichikos sveikatą: a) Taip; b) Ne.
10. Publikacijoje pateikiama informacija/kontaktai institucijų, teikiančių pagalbą psichikos sveikatos sutrikimo klausimais: a) Pateikiama; b) Nepateikiama; c) Netaikytina.
11. Ar publikacijoje rašoma apie psichikos sutrikimų gydymą: a) Ne; b) Minimomis medicininio/biologinio gydymo naujovės; c) Minimi klasikiniai medicininiai/biologiniai gydymo būdai; d) Minimi psichosocialiniai gydymo būdai; e) Minimi kiti būdai.
12. Ar publikacijoje nurodomi informacijos šaltiniai, suteikę informaciją: a) Taip; b) Ne (*sekančio klausimo nepildyti*).
13. Kokie informacijos šaltiniai nurodomi publikacijoje: a) Pats žurnalistas; b) Sutrikusios psichikos asmuo; c) Sutrikusios psichikos asmens šeimos narys; d) Psichiatras; e) Psichologas; f) Gydytojas ne psichiatras; g) Globos/rūpybos specialistas; h) Politikas; i) Policininkas/teisėjas/teisėtvarkos pareigūnas; y) Kiti ekspertai; j) Kažkas kitas.

3. Sutrikusios psichikos asmens charakteristikos publikacijose

14. Ar pagrindinis veikėjas publikacijoje yra sutrikusios psichikos: a) Taip; b) Ne; c) Nėra pagrindinio veikėjo.
15. Jeigu pagrindinis veikėjas nėra sutrikusios psichikos, jis yra: a) Aktorius/-ė/muzikantas/-ė/autorius/-ė; b) Vaikai/jaunimas; c) Visuomenės grupė (tėvai, pagyvenę asmenys ar pan.); d) Globos/rūpybos specialistas; e) Politikas; f) Psichiatras; g) Sutrikusios psichikos asmens šeimos nariai; h) Policija/teisėtvarkos pareigūnai; i) Kiti.
16. Sutrikusios psichikos asmens identifikacija publikacijoje: a) Neidentifikuojamas; b) Vardu; c) Pavarde; d) Gyvenamąja vieta (*tiksli ar lengvai identifikuojama nedidelėje gyvenvietėje ar pan.*); e) Kita; f) Netaikytina (*kai nėra pagrindinio asmens*).

17. Ar publikacijoje minimas sutrikusios psichikos asmuo (nesvarbu ar jis pagrindinis publikacijos veikėjas, ar ne) padarė nusikaltimą: a) Tikrai taip; b) Tik įtariama jog jis padarė nusikaltimą; c) Asmuo įtariamas padaręs nusikaltimą ir nusiųstas psichiatrinei ekspertizei; d) Sutrikusios psichikos asmuo yra nusikaltimo auka; e) Nepadarė nusikaltimo.
18. Sutrikusios psichikos asmens tikrai ar įtariamai padarytas nusikaltimas yra (*jeigu ne vienas, kiti žymimi prie „kita“*): a) Vagystė; b) Apgavystė; c) Nužudymas; d) Pasikėsinimas nužudyti; e) Sumušimas; f) Viešosios tvarkos sutrikdymas; g) Kita.
19. Ar publikacijoje nurodoma, kad psichikos sutrikimas yra pagrindine sutrikusios psichikos asmens tikrai ar įtariamai įvykdyto nusikaltimo priežastimi: a) Taip; b) Ne.
20. Publikacijoje minimos aukos/ nukentėję asmenys: a) Tokių nėra; b) Pats sutrikusios psichikos asmuo; c) Sutrikusios psichikos asmens pilnamečiai šeimos nariai; d) Sutrikusios psichikos asmens nepilnamečiai vaikai; e) Sutrikusios psichikos asmens kaimynai; f) Nepažįstami sutrikusios psichikos asmeniui žmonės; g) Netaikytina; h) Kiti.
21. Ar rašant apie sutrikusios psichikos asmenį, jo elgesį, mąstymą ar ką kitą suponuojama/teigiama/spėjama, jog tai yra būdinga visiems („tokiems“) sutrikusios psichikos asmenims: a) Ne; b) Taip; c) Netaikytina; d) Kita.
22. Ar publikacijoje sutrikusios psichikos asmuo įvardijamas kaip pavojingas: a) Ne; b) Pavojingas sau; c) Pavojingas kitiems; d) Kita.
23. Ar publikacijoje sutrikusios psichikos asmuo apibūdinamas kaip „kitoks, keistas, neįprastas, ne toks kaip visi“ ar panašiai apibūdinamas jo kitoniškumas, nei „normalaus“ žmogaus: a) Taip; b) Ne; c) Netaikytina.
24. Ar publikacijoje tiesiogiai arba ne siūloma/suponuojama, kaip reikėtų pasielgti su sutrikusios psichikos asmeniu: a) Ne; b) Gydyti psichiatrinėje ligoninėje; c) Patalpinti į stacionarią įstaigą (pensionatą ar pan.); d) Netaikytina; e) Kita.
25. Kokie sutrikusios psichikos asmens socialiniai vaidmenys įvardijami publikacijoje: a) Jokių; b) Šeimos nario (tėvo, motinos, sūnaus, dukters, brolio, sesers ir pan.); c) Darbiniai (darbuotojas, konkrečios pareigos ir pan.); d) Neformalaus lyderio (vadovo choro, būrelio, kaimynų sambūrio ar pan.); e) Formalaus lyderio (organizacijos/įmonės vadovo ir pan.); f) Psichikos ligonio, neįgalus; g) Bedarbio; h) Kiti.

26. Kaip aprašomas sutrikusios psichikos asmuo, kokiais būdvardžiais ar apibūdinimais?
27. Kas/koks asmuo įvardija, kad aprašomas asmuo yra sutrikusios psichikos (net jei jis ir nėra pagrindinis straipsnio veikėjas): a) Pats žurnalistas, nenurodydamas kuo remiasi; b) Psichiatras ar kitas gydytojas; c) Teisėtvarkos sistemos pareigūnai (policininkai, prokurorai ir pan.); d) Sutrikusios psichikos asmens artimieji; e) Pats sutrikusios psichikos asmuo; f) Globos/rūpybos specialistai; g) Sutrikusios psichikos asmens kaimynai; h) Kiti.

Priedas Nr. 3

Visuomenės nuomonės tyrimo instrumentas

1. Kaip dažnai Jūs žiūrite/skaitote/klausote (Pažymėkite savo vertinimus kiekvienoje eilutėje):

Žiniasklaidos priemonė	Kasdien	Kelis kartus per savaitę	Kartą per savaitę	Kelis kartus per mėnesį	Kelis kartus per metus	Neklausau/nežiūriu/ neskaitau
1.1. Televizijos žinių laidas	1	2	3	4	5	6
1.2. Radijo žinių laidas	1	2	3	4	5	6
1.3. Didžiuosius nacionalinius laikraščius	1	2	3	4	5	6
1.4. Savo miesto/regiono laikraščius	1	2	3	4	5	6
1.5. Naujienas interneto žinių svetainėse	1	2	3	4	5	6

2. Iš kur Jūs gaunate daugiausiai informacijos apie psichikos ligomis sergančius asmenis? (pasirinkite vieną atsakymo variantą):

- 2.1. Iš pačių psichikos ligomis sergančių asmenų
- 2.2. Iš sveikatos priežiūros srities specialistų
- 2.3. Iš socialinės globos ir rūpybos specialistų
- 2.4. Iš teisėsaugos specialistų
- 2.5. Iš žiniasklaidos (*televizijos laidų, radijo, spaudos, interneto*)
- 2.6. Iš grožinės literatūros
- 2.7. Iš kino filmų
- 2.8. Iš artimųjų ar draugų rato
- 2.9. Kita (įrašykite)

3. Iš kokių žiniasklaidos priemonių gaunate daugiausiai informacijos apie psichikos ligomis sergančius asmenis (pasirinkite vieną atsakymo variantą):

- 3.1. Radijo
- 3.2. Televizijos
- 3.3. Laikraščių
- 3.4. Žurnalų
- 3.5. Interneto
- 3.6. Kita (įrašykite)

1

4. Kaip dažnai naujienų straipsniuose/laidose pastebite / girdite pranešimus apie psichikos ligomis sergančius asmenis (pasirinkite vieną atsakymo variantą):

- 2.1 Beveik kasdien
- 2.2 Bent kartą per savaitę
- 2.3 Kartą per mėnesį
- 2.4 Kartą per pusmetį
- 2.5 Niekada

5. Kokių temų naujienų straipsniuose/laidose dažniausiai pastebite informaciją apie psichikos ligomis sergančius asmenis (pasirinkite vieną atsakymo variantą):

- 5.1. Straipsniuose/laidose apie sveikatą
- 5.2. Straipsniuose/laidose apie meną ir menininkus
- 5.3. Straipsniuose/laidose apie nusikaltimus
- 5.4. Straipsniuose/laidose apie socialinę paramą
- 5.5. Straipsniuose/laidose apie politiką
- 5.6. Straipsniuose/laidose apie ekonomiką
- 5.7. Diskusijų straipsniuose/laidose
- 5.8. Straipsniuose/laidose apie įvairenybes
- 5.9. Straipsniuose/laidose apie gyvenimo būdą
- 5.10. Karikatūrose/anekdotuose
- 5.11. Kita (įrašykite)

6. Ar pasitikite Lietuvos naujienų žiniasklaidoje skelbiama informacija? (pasirinkite vieną atsakymo variantą):

- 6.1. Visada pasitikiu
- 6.2. Dažniausiai pasitikiu
- 6.3. Nei pasitikiu, nei nepasitikiu
- 6.4. Retai pasitikiu
- 6.5. Niekada nepasitikiu

7. Ar pasitikite informacija, kuri yra skelbiama naujienų straipsniuose/laidose apie psichikos ligomis sergančius asmenis? (pasirinkite vieną atsakymo variantą):

- 7.1. Visada pasitikiu
- 7.2. Dažniausiai pasitikiu
- 7.3. Nei pasitikiu, nei nepasitikiu
- 7.4. Retai pasitikiu
- 7.5. Niekada nepasitikiu

Jūsų nuomone, kokią įtaką naujienų straipsniuose/laidose pateikiama informacija apie sergančių psichikos ligomis asmenų padarytus nusikaltimus daro išvardintoms asmenų grupėms Pažymėkite savo vertinimus kiekvienoje eilutėje):

Visuomenės grupė	Teigiamą	Nedaro įtakos	Neigiamą
8. Vaikams	1	2	3
9. Suaugusiems	1	2	3
10. Man pačiam/-iai	1	2	3
11. Visai visuomenei	1	2	3
12. Sergantiems psichikos ligomis ir jų artimiesiems (<i>šeimos nariams, draugams</i>)	1	2	3

Jūsų nuomone, kokią įtaką naujienų straipsniuose/laidose pateikiama informacija apie sergančių psichikos ligomis asmenų pasiekimus ir laimėjimus daro išvardintoms asmenų grupėms Pažymėkite savo vertinimus kiekvienoje eilutėje):

Visuomenės grupė	Teigiama	Nedaro įtakos	Neigiama
13. Vaikams	1	2	3
14. Suaugusiems	1	2	3
15. Man pačiam/-iai	1	2	3
16. Visai visuomenei	1	2	3
17. Sergantiems psichikos ligomis ir jų artimiesiems (<i>šeimos nariams, draugams</i>)	1	2	3

Ar naujienų straipsniuose/laidose pateikiama informacija apie psichikos ligomis sergančius asmenis: Pažymėkite savo vertinimus kiekvienoje eilutėje, kur 5 reiškia „visiškai sutinku“, o 1 – „visiškai nesutinku“.

Teiginys	Visiškai sutinku	Sutinku	Nei sutinku, nei nesutinku	Nesutinku	Visai nesutinku
18. Padeda geriau suprasti psichikos ligomis sergančius asmenis.	5	4	3	2	1
19. Gąsdina ir verčia vengti psichikos ligomis sergančių asmenų.	5	4	3	2	1
20. Kelia gailesčio jausmą psichikos ligomis sergantiems asmenims.	5	4	3	2	1
21. Sudaro neatitinkantį realybės jų vaizdą.	5	4	3	2	1

Sutinkate ar nesutinkate su šiais teiginiais. Pažymėkite savo vertinimus kiekvienoje eilutėje, kur 5 reiškia „visiškai sutinku“, o 1 – „visiškai nesutinku“.

Teiginys	Visiškai sutinku	Sutinku	Nei sutinku, nei nesutinku	Nesutinku	Visai nesutinku
22. Psichikos ligomis sergančių asmenų privatumą žurnalistai turėtų saugoti labiau, nei kitų visuomenės narių	5	4	3	2	1
23. Rašydami apie psichikos ligomis sergančius asmenis, žurnalistai turėtų atsiklausti jų ar jų atstovų nuomonės pristatoma tema	5	4	3	2	1
24. Rašydami apie psichikos liga sergantį asmenį žurnalistai niekada neturėtų naudoti jį identifikuoti leidžiančios informacijos (<i>pvz. vardo, pavardės, gyvenamosios vietos, jo nuotraukų ir pan.</i>)	5	4	3	2	1

25. Jeigu žurnalistai neturi faktinių įrodymų, jog asmuo serga psichikos liga, rašydami apie jį/jo veiksmus neturėtų reikšti tokių savo spėjimų.	5	4	3	2	1
26. Žurnalistai visada turi nurodyti, kad aprašomą nusikaltimą padarė sergantis psichikos liga asmuo	5	4	3	2	1
27. Prieš rašydami apie psichikos liga sergantį asmenį žurnalistai turėtų įvertinti, kokią įtaką tai gali padaryti to asmens ir jo artimųjų gyvenimui	5	4	3	2	1

28. Koks Jūsų pažįstamas/anksčiau pažinotas asmuo serga psichikos liga (galimi keli atsakymų variantai):

- 28.1. Tokio žmogaus nepažįstu
- 28.2. Sutuoktinis/ė ar sugyventinis/ė
- 28.3. Vaikas
- 28.4. Tėvas/motina
- 28.5. Brolis/sesuo
- 28.6. Draugas/-ė
- 28.7. Kitas giminaitis/-ė
- 28.8. Bendradarbis/-ė
- 28.9. Pažįstamas asmuo
- 28.10. Aš pats/i
- 28.11. Kita (įrašykite)

29. Parašykite frazę ar frazes, Jūsų nuomone, geriausiai pabaigiančias šį sakinį: ŽMONĖMS, SERGANTIEMS PSICHIKOS LIGOMIS, BŪDINGA TAI, JOG (galimi keli atsakymų variantai).

30. Kiek žmonių, Jūsų nuomone, savo gyvenimo eigoje susiduria su didesnėmis ar mažesnėmis psichikos sveikatos problemomis ar sutrikimais (pasirinkite vieną atsakymo variantą):

- 30.1. 1 iš 1000 žmonių
- 30.2. 1 iš 100 žmonių
- 30.3. 1 iš 50 žmonių
- 30.4. 1 iš 10 žmonių
- 30.5. 1 iš 4 žmonių
- 30.6. 1 iš 3 žmonių

DEMOGRAFINIAI KLAUSIMAI:

D1. JŪSŲ LYTIS:

1. Vyras
2. Moteris

D2. JŪSŲ AMŽIUS: _____ metų

D3. JŪSŲ IŠSIMOKSLINIMAS:

1. Nebaigtas vidurinis
2. Vidurinis
3. Specialus vidurinis
4. Neuniversitetinis aukštasis (kolegija)
5. Universitetinis aukštasis

D4. JŪSŲ TAUTYBĖ:

1. Lietuvis
2. Rusas
3. Lenkas
4. Kitos tautybės

D5. AR JŪS ŠIUO METU DIRBATE ? KOKS PAGRINDINIS JŪSŲ UŽSIĖMIMAS ? JŪS ... (KLAUSKITE APIE PAGRINDINĮ PAJAMŲ ŠALTINĮ)

1. Darbininkas (- è), techninis darbuotojas (- a)
2. Specialistas (- è), tarnautojas (- a)
3. Aukščiausio ar vidutinio lygio vadovas (- è)
4. Ūkininkas (- è)
5. Turi savo verslą, įmonės savininkas
6. Pensininkas, pensininkė (nedirbantis)
7. Moksleivis (- è), studentas (- è)
8. Namų šeimininkė, vaiko priežiūros atostogose
9. Bedarbis (- è)
0. *Neatsakė*

D6. AR JŪS DIRBATE PRIVAČIAME AR VALSTYBINIAME (T. T. SAVIVALDYBĖS ĮMONĖS) SEKTORIUJE?

0. Nedirba
1. Privačiame
2. Valstybiniame
3. Kitur

D7. KIEK IŠ VISO ŽMONIŲ, ĮSKAITANT IR JUS, GYVENA KARTU SU JUMIS IR VEDA BENDRĄ ŪKĮ ? _____ žmonių

D8. KOKIOS VIDUTINĖS JŪSŲ ŠEIMOS PAJAMOS PER MĖNESĮ? SUDĖKITE VISŲ ŠEIMOS NARIŲ, KURIE KARTU SU JUMIS VEDA BENDRĄ ŪKĮ, ATLYGINIMUS, PENSIJAS, STIPENDIJAS, PAŠALPAS IR PASAKYKITE, KIEK TAI SUDARO. PARAŠYTI LIT AIS _____ 8. ATSISAKĖ

D9. KOKIA SUMA TENKA VIENAM JŪSŲ ŠEIMOS NARIUI PER MĖNESĮ? (PARAŠYKITE SUMA) _____ Litų 8. ATSISAKĖ

D10. KOKIA JŪSŲ ŠEIMYNNINĖ PADĖTIS?

1. Nevedęs, netekėjusi
2. Vedęs, ištekėjusi (t. t. neregistruota santuoka)
3. Išsiskyręs, išsiskyrusi
4. Našlys, našlė

D11. KURIS IŠ ŠIŲ TEIGINIŲ GERIAUSIAI APIBŪDINA JŪSŲ ŠEIMOS FINANSINĘ PADĖTĮ?

1. Mums neužtenka pinigų net maistui
2. Mums užtenka pinigų maistui, bet labai sunku nusipirkti drabužių
3. Mums užtenka pinigų maistui bei drabužiams ir mes galime šiek tiek sutaupyti, bet to neužtektų stambesniai pirkiniui (pvz., televizoriui arba šaldytuvui)
4. Mums yra prieinami kai kurie brangūs daiktai, tokie kaip televizorius, šaldytuvas ir kiti, bet labai brangių pirkinių mes negalime sau leisti (pirkti butą, vasarnamį ar pan.)
5. Mes galime sau leisti pirkti viską, ko norime
9. *(Neskaityti) Nežino, neatsakė*

D12. GYVENVIETĖS DYDIS:

1. Iki 2 tūkst. gyventojų
2. 2,001-10,000
3. 10,001-50,000
4. 50,001-100,000
5. 100,001- 500,000
6. Kaunas
7. Vilnius

D13. KUR VYKO APKLAUSA (Apskritis): _____

Priedas Nr. 4

Fokus grupės klausimai

1. Gal galėtumėte įvardinti, kokiomis žiniasklaidos priemonėmis (laikraščiai, radijas, televizija (regioniniais ar respublikiniais), internetu) naudojate ir kaip dažnai?
2. Kokį žiniasklaidoje pristatytą dalyką, susijusį su psichikos sveikata ir/ar sutrikusios psichikos žmonėmis jūs labiausiai įsimintėte? Iš kokios žiniasklaidos priemonės tai išgirdote/pamatėte/perskaitėte?
3. Apie ką/kokia tema dažniausiai būna reportažai/straipsniai susiję su sutrikusios psichikos asmenimis, kuriuos pastebite žiniasklaidoje?
4. Iš kur dažniausiai [*atvirkštinio pobūdžio žinias, nei atsakyta į prieš šį buvusiam klausimui*] girdite?
5. Kaip vertinate tokią informaciją, kurią pastebite?
6. Ar jums asmeniškai teko patirti visuomenės reakciją po pranešimų žiniasklaidoje apie sutrikusios psichikos asmenis? Jeigu taip, kokia buvo ta reakcija?
7. Ar jums asmeniškai teko patirti šeimos narių ir/ar draugų reakciją po pranešimų žiniasklaidoje apie sutrikusios psichikos asmenis? Jeigu taip, kokia buvo ta reakcija?
8. Ar jūsų nuomone, žurnalistai turėtų informuoti, kad nusikaltimą padarė sutrikusios psichikos asmuo, jeigu tai yra tiesa?
9. Jūsų nuomone, kokias temas turėtų pristatyti žurnalistai visuomenei rašydami/kurdami reportažus apie sutrikusios psichikos asmenis?

Priedas Nr. 5

Lietuvos spaudos ir interneto naujienų svetainių publikacijų analizės duomenų lentelės

1 lentelė. Mėnuo, kada buvo publikuoti analizuoti straipsniai

Mėnuo	Dažnis	Proc.
Sausis	54	11,5
Vasaris	60	12,8
Kovas	29	6,2
Balandis	41	8,7
Gegužė	57	12,1
Birželis	32	6,8
Liepa	35	7,4
Rugpjūtis	30	6,4
Rugsėjis	45	9,6
Spalis	19	4,0
Lapkritis	32	6,8
Gruodis	36	7,7
Viso	470	100

2 lentelė. Rubrikos, kuriose publikuoti straipsniai

Rubrikos pavadinimas	Dažnis	Proc.
Dienos naujienos	34	7,2
Nusikaltimai / kriminalai	119	25,3
Pranešimai apie įvykius Lietuvoje	79	16,8
Pranešimai apie įvykius užsienyje	84	17,9
Sveikata	57	12,1
Laisvalaikis, pramogos, kultūra	52	11,1
Skaitytojų laišakai, nuomonė	17	3,6
Teisinės temos	4	0,9
Įvairenybės	4	0,9
Verslas	4	0,9
Nežinoma	5	1,1
Kita	11	2,3
Viso	470	100

3 lentelė. Kriminaliniai aspektai visos imties publikacijose

Kriminaliniai aspektai yra / nėra	Dažnis	Proc.
Taip	192	40,9
Ne	278	59,1
Viso	470	100

4 lentelė. Publikacijų, turinčių kriminalinių aspektų, pasiskirstymas kitose nei nusikaltimų rubrikose

Rubrika	Dažnis	Proc.
Dienos naujienos	14	15,4
Krašto žinios/žinios iš Lietuvos	25	27,5
Žinios iš užsienio	39	42,9
Sveikata	2	2,2
Laisvalaikis, pramogos, kultūra	5	5,5
Skaitytojų laišakai, nuomonė	2	2,2
Teisinės temos	1	1,1
Kita	3	3,3
Viso	91	100

5 lentelė. Antraštės leidžiančios suprasti, kad publikacijose bus rašoma psichikos sveikatos temomis

Ar iš antraštės galima suprasti:	Dažnis	Proc.
Taip	109	23,2
Ne	361	76,8
Viso	470	100

6 lentelė. Pagrindinis publikacijų veikėjas

Pagrindinis asmuo	Visa imtis		Ligotumo ir gydymo temų publikacijos		Nusikaltimų temos publikacijos	
	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.
Sutrikusios psichikos asmuo	214	45,5	32	34,8	125	66,8
Nusikaltimą tikrai / įtariamai padaręs asmuo, kuris nėra sutrikusios psichikos	21	4,5	0	0	20	10,7
Aktorius ar muzikantas ar menininkas kitas autorius /kūrėjas	15	3,2	5	5,4	0	0
Vaikai ar jaunimas	13	2,7	3	3,3	6	3,2
Visuomenės grupė	11	2,2	1	1,1	6	3,2
Globos/rūpybos specialistas (socialinis darbuotojas, slaugytoja ar pan.)	1	0,2	1	1,1	0	0
Sutrikusios psichikos asmens šeima ir / ar draugai	7	1,5	2	2,2	3	1,6
Įvairių sričių specialistai (įvardijami konkrečiomis užimamomis pareigomis)	7	1,5	1	1,1	2	1,1
Politikas	6	1,3	0	0	1	0,5
Teisėtvarkos pareigūnai (policininkai, tardytojai, prokurorai, teisėjai ir pan.)	3	0,5	0	0	2	1,1
Psichiatrai	2	0,4	0	0	0	0
Kiti asmenys	17	3,5	1	1,1	6	3,2
Nenurodyta	7	1,5	0	0	2	1,1
Nėra aiškaus pagrindinio asmens	146	31,5	46	50,0	14	7,5
Viso	470	100	92	100	187	100

7 lentelė. Pagrindinis informacijos šaltinis

Šaltinis	Visa imtis		Nusikaltimų temų publikacijos		Ligotumo ir gydymo temos publikacijos	
	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.
Teisėtvarkos pareigūnai (policininkai, tardytojai, prokurorai, teisėjai ir pan.)	157	18,4	122	34,6	11	5,1
Patys žurnalistai	156	18,2	63	17,8	33	15,4
Psichiatrai	64	7,5	18	5,1	30	14,0
Sutrikusios psichikos asmenys	56	6,5	25	7,1	16	7,5
Sutrikusios psichikos asmenų šeimos nariai	51	6,0	21	5,9	16	7,5
Žiniasklaidos priemonės	47	5,5	18	5,1	13	6,1
Gydytojai ne psichiatrai	36	4,2	7	2,0	12	5,6
Globos/rūpybos specialistai (socialiniai darbuotojai, slaugytojai ar pan.)	33	3,9	12	3,4	10	4,7
Psichologai	32	3,7	4	1,1	15	7,0
Aprašomų įvykių liudininkai	26	3,0	16	4,5	3	1,4
Įmonių/Įstaigų vadovai	26	3,0	7	2,0	11	5,1
Politikai	21	2,5	4	1,1	3	1,4
Valstybinės institucijos, jų atstovai	17	2,0	3	0,8	4	1,9
Mokslininkai	17	2,0	0	0,0	7	3,3
Sutrikusios psichikos asmenų kaimynai	11	1,3	8	2,3	1	0,5
Neįvardinti, neaiškūs šaltiniai	9	1,1	4	1,1	2	0,9
Tyrimų duomenys	7	0,8	0	0,0	1	0,5
Sutrikusios psichikos asmenų neįvardinti artimieji	6	0,7	2	0,6	3	1,4
Sutrikusios psichikos asmenų bendradarbiai	3	0,4	0	0,0	2	0,9
Kažkas kitas	80	9,4	19	5,4	21	9,8
Viso	855³⁹	100	353	100	214	100

8 lentelė. Ar sutrikusios psichikos asmuo padarė nusikaltimą

	Dažnis	Proc.
Netaikytina	155	33,0
Sutrikusios psichikos asmuo nepadarė nusikaltimo	128	27,2
Sutrikusios psichikos asmuo padarė nusikaltimą	120	25,5
Įtariama, kad sutrikusios psichikos asmuo padarė nusikaltimą	42	8,9
Įtariama, kad sutrikusios psichikos asmuo padarė nusikaltimą, ir yra siunčiamas teismo psichiatrijos ekspertizei	14	3,0
Sutrikusios psichikos asmuo yra nusikaltimo auka	11	2,3
Viso	470	100

³⁹ Vienoje publikacijoje gali būti ne vienas šaltinis, todėl suma nesutampa su publikacijų skaičiumi.

9 lentelė. Psichikos sutrikimas nurodomas kaip įvykdyto nusikaltimo priežastis

Nurodoma	Dažnis	Proc.
Taip	42	8,9
Ne	110	23,4
Netaikytina	318	67,7
Viso	470	100

10 lentelė. Kriminalinio diskurso publikacijose aprašomo sutrikusios psichikos asmens atlikto nusikaltimo pobūdis

Sutrikusios psichikos asmens atliktas nusikaltimas	Dažnis	Proc.
Nužudymas	77	49,7
Badymas/pasikėsinimas nužudyti	12	7,7
Sumušimas/sužalojimas	10	6,5
Viešosios tvarkos sutrikdymas	8	5,2
Lytinis nusikaltimas	7	4,5
Teroristinis aktas	6	3,9
Įvairūs grasinimai	5	3,2
Apgavystės/sukčiavimas	2	1,3
Vagystė/apiplėšimas	2	1,3
Kita	26	16,8
Viso	155	100,0

11 lentelė. Aukos ar nukentėję asmenys visos imties publikacijose

Aukos ar nukentėję asmenys	Dažnis	Proc.
Tokių nėra	142	30,2
Pašaliniai/nesusiję su sutrikusios psichikos asmeniu žmonės	106	22,6
Pats sutrikusios psichikos asmuo	53	11,3
Sutrikusios psichikos asmens pilnamečiai šeimos nariai	60	12,8
Sutrikusios psichikos asmens nepilnamečiai šeimos nariai	20	4,3
Sutrikusios psichikos asmens kaimynai	6	1,3
Kiti asmenys	8	1,7
Netaikytina	75	16,0
Viso	470	100

12 lentelė. Aukos ar nukentėję asmenys kriminalinio diskurso publikacijose

Aukos ar nukentėję asmenys	Dažnis	Proc.
Pašaliniai/nesusiję su sutrikusios psichikos asmeniu žmonės	87	54,0
Sutrikusios psichikos asmens pilnamečiai šeimos nariai	25	15,5
Sutrikusios psichikos asmens nepilnamečiai šeimos nariai	19	11,8
Pats sutrikusios psichikos asmuo	13	8,1
Tokių nėra	11	6,8
Sutrikusios psichikos asmens kaimynai	4	2,5
Netaikytina	2	1,2
Viso	161	100,0

13 lentelė. Sutrikusios psichikos asmenų apibūdinimų kategorijos

	Kategorija	Dažnis	Terminų pavyzdžiai
1	Ligotumo apibūdinimai. N 217, 36,9 proc.		
1.1	Ligotumas	113	Apimtas paranojos, silpnos sveikatos, reikalingas vaistų, ištiktas nervinio priepuolio, šiek tiek išprotėjęs, kovojantis su demonais, nesveikas
1.2	Problemiškas	66	Susiduriantis su problemomis, besikeikiantis, keliantis nerimą, įsitikinęs, kad yra kyborgas, esantis silpnos ir pažeidžiamos būklės, asocialus, hiperaktyvus
1.3	Neįgalumas	24	Protiškai neįgalūs, turintis psichinę negalią, neįgalus
1.4	Nepakaltinamas	14	Nepakaltinamas, riboto pakaltinamumo
2.	Socialinės adaptacijos apibūdinimai. N 142, 24,2 proc.		
2.1	Kitoks	88	Skandalistas, keistai besielgiantis, stebinantis, nenusipėjamas, mįslingai kalbantis, keistai atrodantis, apstulbinantis ne vieną, besielgiantis sveikam protui nesuprantamai, pabaisa, siaubūnas
2.2	Negali pasirūpinti savimi	34	Žūt būt reikalingas pagalbos, pažeidžiamas, paliktas likimo valiai, psichiškai neveiksnius, gyvenantis baisiomis sąlygomis
2.3	Vienišas	20	Uždaras, nebendruojantis, vienišas, užsisklendęs, atsiskyrėlis
3.	Teigiamų savybių apibūdinimai. N 74, 12,6 proc.		
3.1	Pozityvus	39	Numylėtinis, bendruojantis, darantis pažangą gyvenimo tvarkymesi, norintis dirbti, imlus, gerbiamas
3.2	Normos ribose	24	Budrus, susikaupęs, nestresuojantis, niekuo neišsiskiriantis, nuoširdus, linksmas
3.3	Dirbantis, padedantis kitiems	5	Pareigingas, darbštus, dainininkė, mokslininkas,
3.4	Genijus	4	Genialus beprotis, turintis talentų, popmuzikos žvaigždė
3.5	Linkęs į menus	2	Aktorius, meniškias
4.	Emocijų apibūdinimai N 45, 7,6 proc.		
4.1	Nerimas	14	Irzlus, negalintis rasti sau vietos, sudirgęs, neramus
4.2	Emocinis jautrumas, nestabilumas	10	Jautrus, euforiškas, permainingo elgesio, įsilinksminęs
4.3	Depresija	21	Apatiškas, blogos nuotaikos, prislėgtas, pasyvus
5.	Pavojingumo apibūdinimai N 83, 14,1 proc.		
5.1	Nusikaltėliai	19	Žudikas, smurtautojas ir prievartautojas, kalėjęs už žmogžudystę, skerdikas, grobikas, anksčiau teistas
5.2	Pavojingas elgesys	30	Gąsdinantis, užsimojęs kėde, turintis šiurpinančią aistrą, apsiginklavęs kirviu žudikas, grėsmingas
5.3	Agresija	28	Įtūžęs, piktas, agresyvus, terorizuojantis, siautėjantis
5.4	Saviagresija, savižudybės	6	Sėdintis su pjautine žaizda, keliantis savo gyvybei grėsmę, norintis nusižudyti
6.	Socialinių normų nesilaikymo apibūdinimai N 28, 4,8 proc.		
4.1	Žalingi įpročiai	18	Neblaivus, vartojantis viską iš eilės, nevengiantis alkoholio
4.2	Iškrypimai	10	Mažamečių tvirkintojas, valgantis kūnus, turintis nesveikų aistrų, jaučiantis nesveiką potraukį batams
	Viso	589	

14 lentelė. Sutrikusios psichikos asmenų aprašymas kaip homogeniškos grupės

	Visa imtis		Kriminalinis diskursas		Biomedicininis diskursas	
	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.
Neaprašomi kaip homogeniška grupė	251	53,4	123	79,4	35	38,0
Aprašomi kaip homogeniška grupė	118	25,1	10	6,5	35	38,0
Kita	4	0,9	0	0	2	2,2
Netaikytina	97	20,6	22	14,2	20	21,7
Viso	470	100	155	100	92	100

15 lentelė. Skirtingų diskursų publikacijose pateikiama informacija apie psichikos sutrikimų gydymą

Gydymo būdai	Visa imtis		Kriminalinis diskursas		Biomedicininis diskursas	
	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.
Minimi klasikiniai medicininiai/biologiniai gydymo būdai	44	9,1	8	5,2	23	21,5
Minimi psichosocialiniai gydymo būdai	39	8,1	1	0,7	25	23,4
Netaikytina	28	5,8	3	1,9	3	2,8
Minimi kiti būdai	5	1,0	0	0	3	2,8
Minimos medicininio/biologinio gydymo naujovės	3	0,6	0	0	3	2,8
Nerašoma	364	75,4	143	92,2	50	46,7
Viso	483	100	155	100	107	100

16 lentelė. Psichikos sutrikimų kaip ligotumo, jų gydymo ir nusikaltimų temų publikacijų pasiskirstymas įvairiose rubrikose

Pagrindinė tema	Ligotumo ir gydymo temos		Nusikaltimų temos	
	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.
Rubrika				
Dienos naujienos	4	4,3	16	8,6
Nusikaltimai / nelaimės / kriminalai	1	1,1	107	57,2
Krašto žinios / žinios iš Lietuvos	17	18,5	18	9,6
Žinios iš užsienio	17	18,5	36	19,3
Sveikata	32	34,8	1	0,5
Laisvalaikis, pramogos, kultūra	10	10,9	5	2,7
Skaitytojų laišakai, nuomonė	5	5,4	0	0,0
Kita	6	6,5	4	2,1
Iš viso	92	100	187	100

17 lentelė. Statistinė informacija apie psichikos sveikatą

Pateikiama/ nepateikiama	Dažnis	Proc.
Taip	49	10,4
Ne	421	89,6
Viso	470	100

18 lentelė. Pateikiama informacija / kontaktai institucijų, teikiančių pagalbą sutrikus psichikos sveikatai

Pateikiama/nepateikiama	Dažnis	Proc.
Nepateikiama	328	69,8
Pateikiama	12	2,6
Netaikytina	130	27,7
Viso	470	100

19 lentelė. Sutrikusios psichikos asmens identifikacija

Identifikacija	Dažnis	Proc.
Identifikuojamas kokia nors informacija	193	41,1
Visiškai neidentifikuojamas	132	28,1
Netaikytina	145	30,9
Viso	470	100

20 lentelė. Sutrikusios psichikos asmens aprašymas kaip „kitokio“, „svetimo“

	Visa imtis		Kriminalinio diskurso publikacijos		Medicininio diskurso publikacijos	
	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.
Aprašomas kaip „kitoks“, „svetimas“	99	21,1	33	21,3	22	23,9
Neminimas kaip „kitoks“, „svetimas“	214	45,5	107	69,0	27	29,3
Netaikytina	157	33,4	15	9,7	43	46,7
Viso	470	100	155	100	92	100

21 lentelė. Sutrikusios psichikos asmens aprašymas kaip pavojingo

	Visa imtis		Kriminalinis diskursas		Medicininis diskursas	
	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.
Neaprašomas kaip pavojingas	143	30,4	57	36,8	20	21,7
Aprašomas kaip pavojingas sau	41	8,7	4	2,6	19	20,7
Aprašomas kaip pavojingas kitiems	117	24,9	76	49,0	10	10,9
Netaikytina	169	36,0	18	11,6	43	46,7
Viso	470	100	155	100	92	100

22 lentelė. Ar siūloma kaip reikėtų elgtis su sutrikusios psichikos asmenimis

Sprendimai	Visa imtis		Kriminalinis diskursas		Medicininis diskursas	
	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.
Siūloma	170	36,2	60	38,7	46	50,0
Nesiūloma	223	47,4	89	57,4	29	31,5
Netaikytina	77	16,4	6	3,9	17	18,5
Viso	470	100	155	100	92	100

23 lentelė. Siūlomi galimi elgesio būdai sutrikusios psichikos asmenų atžvilgiu

Sprendimai	Visa imtis		Kriminalinis diskursas		Medicininis diskursas	
	Dažnis	Proc.	Dažnis	Dažnis	Proc.	Dažnis
Suteikti medicininę pagalbą, gydyti ligoninėje	73	42,9	29	48,3	21	45,7
Suteikti psichologinę/ psichoterapinę pagalbą/ konsultacijas	10	5,9	1	1,7	3	6,5
Atlikti medicininę psichiatrinę ekspertizę	10	5,9	9	15,0	1	2,2
Nubausti: sulaikyti policijoje ar įkalinti	8	4,7	7	11,7	0	0
Apgyvendinti pensionate	8	4,7	2	3,3	3	6,5
Integruoti į visuomenę įvairiais būdais	3	1,8	0	0	0	0
Suteikti (nedetalizuotą) pagalbą	5	2,9		0	2	4,3
Kita	50	29,4	9	15,0	16	34,8
Priverstinai, prieš asmens valią gydyti	3	1,8	3	5,0	0	0
Viso	170	100	60	100	46	100

Visuomenės apklausos tyrimo duomenys

24 lentelė. Žiniasklaidos priemonių vartojimo visuomenėje dažnis

	Televizijos žinių laidos		Radijo žinių laidos		Didieji nacionaliniai laikraščiai		Miesto / rajono laikraščiai		Žinių svetainės internete	
	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.
Kasdien, beveik kasdien	629	62,8	286	28,5	62	6,2	48	4,8	118	11,8
Kelis kartus per savaitę	255	25,4	275	27,4	147	14,7	250	25,0	136	13,6
Kartą per savaitę	70	7,0	135	13,5	196	19,6	241	24,1	83	8,3
Kelis kartus per mėnesį	23	2,3	92	9,2	164	16,4	149	14,9	57	5,7
Kartą per mėnesį	4	0,4	32	3,2	74	7,4	49	4,9	19	1,9
Rečiau	11	1,1	104	10,4	177	17,7	125	12,5	93	9,3
Nė karto per 12 mėn.	5	0,5	68	6,8	164	16,4	122	12,2	456	45,5
Nežino / neatsakė	5	0,5	10	1,0	18	1,8	18	1,8	40	4,0
Viso	1002	100	1002	100	1002	100	1002	100	1002	100

25 lentelė. Kaip dažnai gaunama informacija apie sutrikusios psichikos asmenis iš skirtingų žiniasklaidos priemonių

Dažnis	Iš televizijos		Iš radijo		Iš didžiųjų nacionalinių laikraščių		Iš jūsų miesto / rajono laikraščių		Iš interneto naujienų svetainių	
	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.
Kasdien, beveik kasdien	52	5,2	24	2,4	5	0,5	4	0,4	17	1,7
Kelis kartus per savaitę	70	7,0	41	4,1	24	2,4	27	2,7	30	3,0
Kartą per savaitę	50	5,0	54	5,4	45	4,5	44	4,4	29	2,9
Kelis kartus per mėnesį	114	11,4	83	8,3	79	7,9	63	6,3	54	5,4
Kartą per mėnesį	117	11,7	67	6,7	85	8,5	75	7,5	55	5,5
Rečiau	365	36,4	358	35,7	357	35,6	365	36,4	159	15,9
Nė karto per 12 mėnesių	131	13,1	256	25,5	283	28,2	285	28,4	472	47,1
Nežino / neatsakė	103	10,3	119	11,9	124	12,4	139	13,9	186	18,6
Viso	1002	100	1002	100	1002	100	1002	100	1002	100

26 lentelė. Straipsniai ar laidos, kuriose dažniausiai pastebima informacija apie sutrikusios psichikos asmenis

Laidų / straipsnių priežastys	Dažnis	Proc.
Straipsniuose / laidose apie nusikaltimus	309	30,8
Straipsniuose / laidose apie sveikatą	342	34,1
Nežino / neatsakė	196	19,6
Straipsniuose / laidose apie socialinę paramą	63	6,3
Straipsniuose / laidose apie gyvenimo būdą	46	4,6
Diskusijų laidose, skaitytojų laiškų rubrikose	21	2,1
Karikatūrose, anekdotuose	12	1,2
Straipsniuose / laidose apie meną, menininkus	9	0,9
Straipsniuose / laidose apie politiką	3	0,3
Laida apie sportą	1	0,1
Straipsniuose / laidose apie ekonomiką	0	0,0
Viso	1002	100

27 lentelė. Žiniasklaidoje pateikiamos informacijos apie sutrikusios psichikos asmenų įvykdytus nusikaltimus įtakos vertinimas

Įtakos pobūdis	Vaikams		Suaugusiems		Pačiam/pačiai respondentui/-ei		Visai visuomenei Lietuvoje		Sergantiems psichikos ligomis ir jų artimiesiems		Vidurkis	
	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.
Teigiamas	19	1,9	31	3,1	27	2,7	31	3,1	32	3,2	140	2,8
Nedaro įtakos	150	15,0	261	26,0	361	36,0	153	15,3	134	13,4	1059	21,1
Neigiamas	655	65,4	556	55,5	497	49,6	558	55,7	586	58,5	2852	56,9
Nežino / neatsakė	178	17,8	154	15,4	117	11,7	260	25,9	250	25,0	959	19,1
Viso	1002	100	1002	100	1002	100	1002	100	1002	100	5010	100

28 lentelė. Žiniasklaidoje pateikiamos informacijos apie sutrikusios psichikos asmenų pasiekimus įtakos vertinimas

Įtakos pobūdis	Vaikams		Suaugusiems		Pačiam/pačiai respondentui/-ei		Visai visuomenei Lietuvoje		Sergantiems psichikos ligomis ir jų artimiesiems		Vidurkis	
	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.
Teigiamas	294	29,3	405	40,4	368	36,7	388	38,7	484	48,3	1939	38,7
Nedaro įtakos	277	27,6	263	26,2	364	36,3	196	19,6	154	15,4	1254	25,0
Neigiamas	167	16,7	133	13,3	117	11,7	135	13,5	136	13,6	688	13,7
Nežino / neatsakė	264	26,3	201	20,1	153	15,3	283	28,2	228	22,8	1129	22,5
Viso	1002	100	1002	100	1002	100	1002	100	1002	100	5010	100

29 lentelė. Pasitikėjimas Lietuvos žiniasklaidoje skelbiam informacija

Pasitikėjimo laipsnis	Visa informacija		Informacija apie sutrikusios psichikos asmenis	
	Dažnis	Proc.	Dažnis	Proc.
Visiškai pasitikiu	69	6,9	34	3,4
Greičiau pasitikiu	443	44,2	333	33,2
Nei pasitikiu, nei nepasitikiu	309	30,8	369	36,8
Greičiau nepasitikiu	123	12,3	60	6,0
Visiškai nepasitikiu	21	2,1	19	1,9
Nežino / neatsakė	37	3,7	187	18,7
Viso	1002	100	1002	100

30 lentelė. Pažįstami asmenys sergantys ar kada nors anksčiau sirgę psichikos sutrikimais

Asmuo	Dažnis	Proc.
Tokio žmogaus nepažįsta	463	46,2
Kuris nors šeimos narys	32	3,2
Kitas giminaitis (-ė)	114	11,4
Draugas (-ė)	35	3,5
Pažįstamas (-a), bendradarbis (-ė)	268	26,7
Kiti	20	2,0
Neatsakė	70	7,0
Viso	1002	100

31 lentelė. Kiek žmonių respondentų nuomone gyvenimo eigoje susiduria su didesniais ar mažesniais psichikos sveikatos sutrikimais

1 iš ...	Dažnis	Proc.
1 iš 1000 žmonių	138	13,8
1 iš 100 žmonių	260	25,9
1 iš 50 žmonių	214	21,4
1 iš 10 žmonių	141	14,1
1 iš 4 žmonių	31	3,1
1 iš 3 žmonių	14	1,4
Nežino / neatsakė	204	20,4
Viso	1002	100

32 lentelė. Žmonėms, sergantiems psichikos ligomis, būdinga tai, jog ...

Pateikti apibūdinimai	Dažnis	Proc.
negali būti atsakingi už savo veiksmus	174	17,4
turi polinkį agresijai, pavojingi	113	11,3
neprognozuojami	105	10,5
sutrinka mąstymas, elgesys, emocijos	85	8,5
reikia pastovios priežiūros	62	6,2
būdinga nuotaikų kaita	51	5,1
jie ligoniai / turi negalią	45	4,5
negali priimti paprastų sprendimų	30	3,0
žemas intelektas	28	2,8
pasireiškia depresijos priepuoliai	28	2,8

nelaimingi, nuskriausti gyvenimo	21	2,1
jie skiriasi nuo sveikų - ne tokie kaip visi	20	2,0
serga šizofrenija ar panašia liga	19	1,9
jie išėjo iš proto	18	1,8
juos reikia izoliuoti, turi gydytis ligoninėse	12	1,2
sunku bendrauti su sveikais žmonėmis	11	1,1
gyvena iliuzijų pasaulyje	11	1,1
kiti jų vengia, žiūri priešišškai	10	1,0
gimė su anomalija	9	0,9
niekada negalės normaliai gyventi	8	0,8
juos kamuoja baimė	6	0,6
gauna per mažai priežiūros	6	0,6
turi polinkį į savižudybę	4	0,4
jų šeimoms labai sunku	4	0,4
sulėtėjęs, sutrikęs vystymasis	3	0,3
būna epilepsijos priepuoliai	3	0,3
jų nervų sistema sutrikusi	3	0,3
turi tokias pat teises, kaip ir kiti	3	0,3
sunku save realizuoti, prisitaikyti mūsų visuomenėje	3	0,3
susidvejina asmenybė	2	0,2
elgiasi kaip maži vaikai	2	0,2
judėjimo, eisenos sutrikimai	2	0,2
jiems ribojamas darbingumas	2	0,2
kelia daug rūpesčių visuomenei	2	0,2
jie tokie patys žmonės, kaip ir mes	2	0,2
reaguoja į Mėnulio fazes	2	0,2
jie durniuoja	2	0,2
gali normaliai prisitaikyti gyventi	1	0,1
gyvena ilgiau, nei normalūs žmonės	1	0,1
linkę valgyti be saiko	1	0,1
turi polinkį meluoti, apgaudinėti	1	0,1
bijo svetimų žmonių	1	0,1
nepasitiki savimi	1	0,1
isteriški, stengiasi į save atkreipti dėmesį	1	0,1
jų būna pilkas veidas	1	0,1
neatpažįsta artimųjų	1	0,1
negalimai vienodai apibūdinti	1	0,1
praranda atmintį	1	0,1
nesupranta humoro	1	0,1
labai kompleksuoti	1	0,1
labai vargingai gyvena	1	0,1
slepia savo negalią	1	0,1
Nežino / neatsakė	76	7,6
Viso	1002	100

Visuomenės apklausos respondentų demografiniai duomenys

Lytis	Dažnis	Proc.
Vyrai	502	50,1
Moterys	500	49,9
Viso	1002	100

Amžius metais	Dažnis	Proc.
18-29	249	24,9
30-49	315	31,4
50+	438	43,7
Viso	1002	100

Išsilavinimas	Dažnis	Proc.
Pradinis ar žemesnis	43	4,3
Nebaigtas vidurinis	149	14,9
Vidurinis	282	28,1
Specialus vidurinis	281	28,0
Neuniversitetinis aukštasis (kolegija)	91	9,1
Universitetinis aukštasis	149	14,9
Neatsakė	7	0,7
Viso	1002	100

Pajamos vienam šeimos nariui, Lt	Dažnis	Proc.
Iki 600	249	24,9
601-800	195	19,5
801-1000	161	16,1
1001+	170	17,0
Neatsakė	227	22,7
Viso	1002	100

Gyvena mieste / kaime	Dažnis	Proc.
Kaime	319	31,8
Mieste	683	68,2
Viso	1002	100

Užsiėmimas	Dažnis	Proc.
Darbininkas, ūkininkas	236	23,6
Specialistas	192	19,2
Vadovas, turi savo verslą	42	4,2
Pensininkas	246	24,6
Mokosi	118	11,8
Namų šeimininkė	34	3,4
Bedarbis	134	13,4
Viso	1002	100